ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱՊԱԼԱՏ

ՀԱՅ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՌՈՏ
ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱ

ԿԱԶՄԵՑ
Հով. Պետրոսյան

ԵՐԵՎԱՆ — · — 1941

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱՊԱԼԱՏ

011(47.925)
Պ
016:891.99
Պ
ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ
4391

ՀԱՅ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱ

(V—XIX դար)

Կազմեց՝ ՀՈՎՀ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Մասնակի աշխատակցությամբ պրոֆ. Խ. ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ 1941

A $\frac{\overline{II}}{4622}$

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

Կազմողից 3
1. Մեսրոպ-Մաշտոց 9
2. Ագաթանգեղոս 13
3. Փավստոս Բյուզանդ 17
4. Մովսես Խորենացի 21
5. Եզնիկ Կողբացի 37
6. Կորյուն 40
7. Եղիշե 44
8. Աբրահամ Երեց Խոստովանող 49
9. Ղազար Փարպեցի 51
10. Հովհան Մանդակունի 55
11. Մամբրե Վերծանող 56
12. Պետրոս Քերթող Սյունյաց 57
13. Դավիթ Հարքացի 58
14. Դավիթ Անհաղթ 60
15. Անանիա Շիրակացի 62
16. Սեբեոս 66
17. Հովհան Մամիկոնյան—Զենոբ Գլակ 68
18. Հովհան Օձնեցի 71
19. Մովսես Կաղանկատվացի 72
20. Սահակ Ձորափորեցի 74
21. Խոսրով 74
22. Ղևոնդ Երեց 76
23. Հովհաննես Դրասխանակերտցի 77
24. Համամ Արևելցի 79
25. Շապուհ Բագրատունի 80
26. Թովմա Արծրունի 82
27. Ուխտանես եպիսկոպոս 84
28. Մեսրոպ Երեց 85

էջ
29. Գիրք թղթոց 86
30. Կանոնագիրք հայոց 87
31. Անանիա Նարեկացի 89
32. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 90
33. Գրիգոր Նարեկացի 91
34. Արիստակես Լաստիվերտցի 98
35. Մատթեոս Ուռհայեցի 99
36. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս 100
37. Գրիգոր Մագիստրոս 101
38. Գրիգոր Բ Վկայասեր 108
39. Կարապետ Սասնեցի 108
40. Սամվել Անեցի 109
41. Մխիթար Անեցի 110
42. Հովաննես Սարկավագ 111
43. Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի) 113
44. Գրիգոր Տղա 118
45. Դավիթ Ալավկա որդի 119
46. Մխիթար Գոշ 119
47. Ներսես Լամբրոնացի 123
48. Մխիթար Հերացի 125
49. Գրիգոր Մարաշացի 126
50. Գրիգոր Սկևռացի 127
51. Մաղաքիա Աբեղա 128
52. Հեթում Բ. Թագավոր 129
53. Վահրամ Րաբուն 130
54. Կիրակոս Գանձակեցի 131
55. Սմբատ Գունդստաբլ 133
56. Վարդան Մեծ 134
57. Վարդան Այգեկցի 136
58. Ֆրիկ 140
59. Կոստանդին Երզնկացի 143
60. Հովհաննես Երզնկացի 146
61. Եսայի Նչեցի 147
62. Գրիգոր Անավարզեցի 148
63. Խաչատուր Տարոնացի կամ Կեչառեցի 149
64. Ստեփանոս Օրբելյան 150
65. Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցի 153

էջ
66. Հովհաննես Դարդել 154
67. Գրիգոր Տաթևացի 155
68. Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց 156
69. Հովհաննես Թլկուրանցի 157
70. Թովմա Մեծոփեցի 161
71. Հովհան Կրոնավոր 162
72. Առաքել Բաղիշեցի 163
73. Առաքել Սյունեցի 164
74. Ամիրտովլաթ Ամասիացի 166
75. Աբրահամ Անկյուրացի 169
76. Սարգիս վրդ. Կաֆացի 170
77. Հակոբ Նետրարենց եպիսկ. Արծկեի 171
78. Մկրտիչ Նաղաշ 172
79. Գրիգոր Աղթամարցի 175
80. Նահապետ Քուչակ 177
81. Վրթանես Սռնկեցի 179
82. Դավիթ Սալաձորցի 180
83. Զաքարիա Գնունյանց եպ. 181
84. Հովասափ Սեբաստացի 182
85. Մինաս Դպիր Թոխաթեցի 185
86. Ստեփանոս Թոխաթեցի 187
87. Հակոբ Երեց Թոխաթեցի 188
88. Ղազար եպիսկոպոս Թոխաթեցի 190
89. Մարտիրոս Ղրիմեցի 191
90. Գրիգոր Դարանղացի 192
91. Զաքարիա Սարկավագ 192
92. Հակոբ Կարնեցի 193
93. Պետրոս վ. Ղափանեցի 194
94. Խաչատուր Խասպեկ Երեց Կաֆացի 195
95. Սիմեոն վրդ. Ապարանցի 196
96. Առաքել Դավրիժեցի 197
97. Դավիթ Բաղիշեցի 198
98. Ազարիա վրդ. Սասնեցի 199
99. Հավելված № 1 200
100. Զաքարիա Ագուլեցի 201
101. Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան 202
102. Ասապով 204

էջ
103. Հովհաննես Նաղաշ 204
104. Նաղաշ Հակոբ 208
105. Պաղդասար Դպիր 209
106. Սայաթ Նովա 212
107. Իսրայել Օրի 216
108. Աբրահամ Երևանցի 218
109. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց 219
110. Ստեփանոս Վրթանիսյան Շահումյան 220
111. Սիմոն կաթողիկոս Երևանցի 221
112. Հակոբ Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան . . . 223
113. Հարություն քհ. Շմավոնյան Շիրազեցի 226
114. Մինաս վրդ. Համդեցի 236
115. Խաչատուր Ջուղայեցի 237
116. Աբրահամ Կրետացի 238
117. Հակոբ Շամախեցի 239
118. Հովսեփ Էմին : 240
119. Զամչյան Միքայել 242
120. Մանվել Կյումուշխանեցի 243
121. Հարություն Ալամդարյան 245

ԿԱԶՄՈՂԻՑ

Ինչպես Սովետական Միության եղբայրական բոլոր ժողովուրդների, նույնպես և հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ուսումնասիրման գործը, կառուցվելով մարքսիզմ-լենինիզմի հիմքերի վրա, վաղուց դուրս է եկել բանասերների հետաքրքրության նեղ շրջանակներից և դառել է սովետական գիտության ակտուալ բնագավառներից մեկը։

Նոր վերելք ստացավ հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, ֆոլկլորի ուսումնասիրության գործը, ջախջախելով բուրժուա-նացիոնալիստական և ամեն գույնի խարդախողներին, իսկական գիտական բարձրության վրա դնելով հայագիտությունը։

Հրատարակվում են հին և միջնադարյան հայ գրականության սկզբնաղբյուրները, դարերով անհայտության մեջ մնացած ձեռագրեր, քննադատորեն ուսումնասիրվում է անցյալի ժառանգությունը և լենինյան գնահատման է ենթարկվում․ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով լույս են ընծայվում բազմաթիվ արժեքավոր հետազոտություններ։

Ահա այս հոյակապ գիտա-հետազոտական աշխատանքներին օժանդակելու, հայ կուլտուրայի ուսումնասիրությանը սպասարկելու համար է, որ կազմել ենք այս համառոտ բիբլիոգրաֆիան։

Հայ հին և միջնադարյան գրականության ներկա բիբլիոգրաֆիան նպատակ ունի ծառայել իբրև օժանդակ տեղեկատու պատմագետների ու գրականագետների համար և իբրև ուղեցույց-ձեռնարկ սպասարկել՝ մեր ինտելիգենցիային, ուսանողությանը և հայ հին ու միջնադարյան գրականության մյուս ուսումնասիրողներին։

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի բացատրություններ տալ այս բիբլիոգրաֆիայի կազմելու, մեթոդական հարցերի ու աղբյուրների մասին։

1. Հայ հին և միջնադարյան մատենագիրներին, բանաստեղծներին և կուլտուրայի տարբեր բնագավառների գործիչնե-

րին, ներկա բիբլիոգրաֆիայում, տվել ենք ժամանակագրական սկզբունքով։ Բայց ի նկատի ունենալով, որ ստույգ տվյալներ պակասում են մի շարք հեղինակների վերաբերյալ, որոշ հեղինակների ժամանակի հարցը վիճելի է և անորոշ, մենք մի քանի հեղինակների դասավորել ենք ըստ նյութի առնչության. տվյալ դարաշրջանի ներսում, հաճախ, ոչ թե ծննդյան ու մահվան թվականներով ենք ղեկավարվել, այլ նյութի հաջորդականությամբ և գրականության պատմության մեջ ընդունված հետևողականությամբ։

2. Մեր կազմած բիբլիոգրաֆիան պիտի դիտել իբրև բանասիրական մի գործ։ Մեր նպատակը չի եղել տալ հայ հին և միջնադարյան գրականության սկզբնաղբյուրների և նրանց մասին եղած ուսումնասիրությունների մեխանիկական արձանագրումը, դա ընդհանուր բացն է սրանից առաջ եղած նման բիբլիոգրաֆիաների, դա ֆորմալ բիբլիոգրաֆիայի մի ընդհանուր կողմն է, որ ոչինչ չէր տա մեր հարցասեր ընթերցողին։

Ամենից առաջ մենք տվել ենք համառոտ աննոտացիաներ մեր հին և միջնադարյան հեղինակների, գործիչների՝ կյանքի, գրական աշխատանքների վերաբերյալ։

Այդ աննոտացիաներին չպիտի մոտենալ իբրև գրականության պատմություն, ո՛չ, մենք տվել ենք միայն ամենաանհրաժեշտ տեղեկությունները, միայն ընդհանուր գաղափար տվյալ հեղինակի կյանքի և գրվածքների մասին։

«Տպագրվել են» *ընդհանուր վերտառության տակ, մենք տվել ենք հեղինակների առանձին գրքերով և պարբերականներում տպագրված երկերի նկարագրությունը։*

«Ուսումնասիրություններ» *բաժնում աշխատել ենք տալ կարևոր հետազոտությունները, ուսումնասիրությունները, բանասիրական տարբեր բնույթի նյութեր ու քաղվածքներ տվյալ հեղինակի վերաբերյալ։*

Մեր նպատակից դուրս է եղել տալ օտար լեզուներով թարգմանությունները։ Ռուսերեն թարգմանություններն անհրաժեշտ ենք համարել տալ, բայց տրված նյութերը լրիվ չեն։

3. Գրքերի բիբլիոգրաֆիկ նկարագրությունը տալիս մենք աշխատել ենք անպայման գտնել և de visu *նկարագրել։*

Բայց հայերեն գրքեր տպագրվել են 1512 թվից. հայերեն հրատարակություններ եղել են արտասահմանի և Հայաստանի հարյուրավոր վայրերում, ոչ մի տեղ հնարավոր չէ գտնել հայերեն բոլոր հրատարակությունները, հայ պարբերականների լրիվ կոմպլեկտները։ Այստեղից պարզ է, որ մենք որոշ գրքեր, ուսումնասիրական հոդվածներ քաղել ենք մեզնից առաջ կազմված բիբլիոգրաֆիաներից, հետազոտություններից։ Ուրեմն ձեռքի տակ չունեցած գրքերի ու հոդվածների նկարագրության մեջ որոշ ցուցանիշների սխալներ հնարավոր են, բայց դրանք չեն խանգարի ուսումնասիրողին գտնել նշված աղբյուրները։

4. Մեր նպատակը չի եղել կազմել հայկական համայնապարփակ մի բիբլիոգրաֆիա։ Մենք չենք տվել՝ կրոնական-եկեղեցական, դավանաբանական, մեկնողական, վարքագրական գրականությունը և դրանց մասին եղած ուսումնասիրությունները, որոշ բացառությամբ, եթե այդ գրվածքները պատմագիտական-գրական որոշ արժեք են ներկայացնում։ Ընդհակառակը, մենք աշխատել ենք, ըստ հնարավորին, մանրամասը նկարագրել հին և միջնադարյան բանաստեղծների, տաղասացների երկերը, դրա համար էլ տվել ենք առանձին գրքերում և պարբերականներում եղած նրանց ստեղծագործությունների վերնագրերը և ոտանավորների առաջին տողերը։ Բայց որովհետև մեր միջնադարյան և հատկապես աշխարհիկ բնույթ ունեցող գրականությունը անցյալում քիչ է ուսումնասիրված և մյուս կողմից էլ եղած ուսումնասիրությունները ցրված են հաճախ հազվագյուտ պարբերականներում, մի խոշոր մասն էլ ձեռագրերում է, պարզ է, որ «լիակատար» բիբլիոգրաֆիա տալ հնարավոր չէր և հետազոտողին է մնում, իր մասնագիտական պրպտումներով լրացնել այս կամ այն հեղինակի գործերի ցանկը։

5. Մեր աղբյուրների ցանկը կցում ենք վերջում։ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում գրել, որ մենք օգտագործել ենք, բացի հայ հին և միջնադարյան գրականությունից, նաև մեր պարբերական մամուլի գլխավոր օրգանները։ Օգտագործել ենք նույնպես հայերեն բիբլիոգրաֆիկ գրականությունը, որոնցից հայտնիներն են՝ Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի» (Վենետիկ, 1909—1912.) և Գ. Զարպհանալյանի «Հայկական մատենագիտութիւն» (Վենետիկ. 1883.) աշխատությունները։ Առաջինը, որ մի ընդարձակ գործ է, մնացել է անավարտ (Ա—Մ տառն է մշակվել), անսիստեմ է. աշխարհիկ գրականությամբ աղքատ, նշումների մեջ շատ սխալներ կան։ Զարպհանալյանի «Մատենագիտութիւն»-ը հնացել է, ավելի շատ եկեղեցական-կրոնական գրքեր է տալիս, շատ

աղքատ է աշխարհիկ և նորագույն գրականությամբ, նկարագրություններում նույնպես շատ սխալներ ունի։

Մենք նախապես ստուգել ենք և ապա միայն օգտագործել հայերեն բիբլիոգրաֆիաների նյութերը, գիտական արժեք չունեցող հոդվածները չենք նշել, ավելացրել ենք 1910 թվականներից սկսած նոր նյութերը և գլխավորապես Սովետական Հայաստանում կատարված արժեքավոր աշխատությունները։ Իր կառուցվածքով և սովետական բիբլիոգրաֆիայի կիրառման մեթոդներով, նույնպես և նորագույն ուսումնասիրությունների ու հայ աշխարհիկ գրականությանը մեծ տեղ հատկացնելով, մեր կազմած ներկա բիբլիոգրաֆիան ամբողջապես տարբերվում է նախորդող բիբլիոգրաֆիաներից։

6. Բավական երկար ժամանակ աշխատելով հայ հին և միջնադարյան գրականության բիբլիոգրաֆիայի վրա, մեր աշխատանքի ընթացքում, դիմել ենք գործին լավատեղյակ հետևյալ ընկերներին և ստացել ենք նրանց աջակցությունը։ Պրոֆ. դ-ր. Մանուկ Աբեղյանը գործոն աջակցություն է ցույց տվել մեր մատենագրերի կյանքի, գրական գործերի անոտացիաները գրելիս։ Հանգուցյալ պրոֆ. Խաչիկ Սամուելյանը, աշխատանքի սկզբնական շրջանում, մեր պատմագրության և հայ իրավունքի բիբլիոգրաֆիաները կազմելիս, մասնակի աշխատակցել է։ Պատմական գիտ. թեկնածու ընկ. Աշոտ Աբրահամյանը խմբագրել է այս գրքի անոտացիաները։

Կազմողը հիշված ընկերներին և Պետ. հանրային գրադարանի, Ձեռագրերի ուսումնասիրության ինստիտուտի, ԱրմՖանի Պատմ. և Գրակ. ինստ-ի. գրադարանի աշխատակիցներին, որոնք եռանդուն աջակցություն են ցույց տվել այս աշխատությունը կազմելիս, հայտնում է շնորհակալություն։

ՀՈՎ.Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

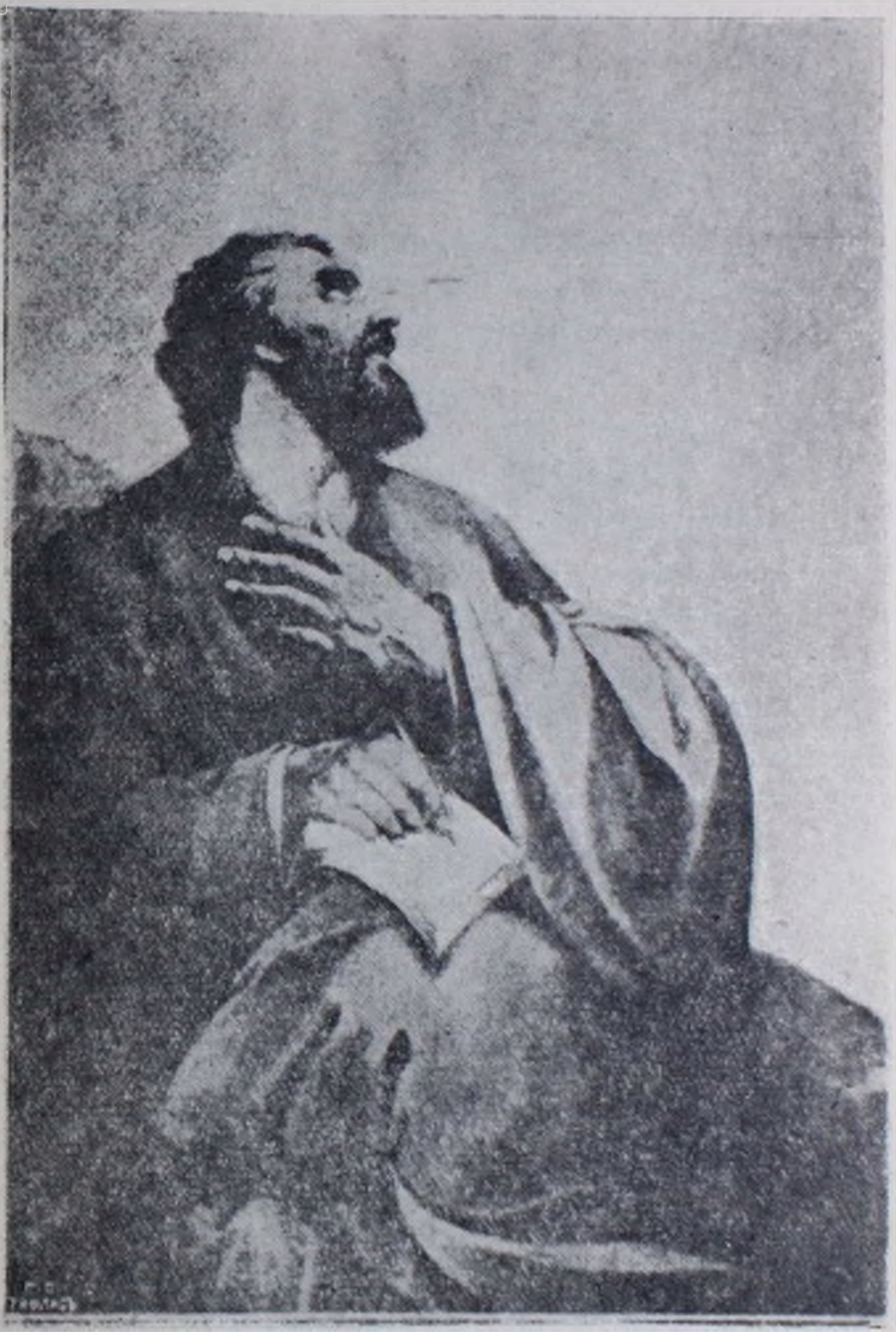

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Կորյունը, լինելով Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը և գործակիցը, գրել է՝ «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ» վարքագրությունը, որի մեջ պատմում է Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը, հայկական գրերի գյուտի և գրականության սկզբնավորման մասին։

Կորյունի պատմածով, Մեսրոպ Մաշտոցը Տարոնի (Մուշ) Հացեկաց գյուղից էր, Վարդան անունով մի գյուղացու որդի։ Մեսրոպը մանուկ հասակում սովորում է Աշտիշատում Ներսես Մեծի մոտ։ Ժամանակի կրոնական կրթությունից բացի Մեսրոպ Մաշտոցը ուսումնասիրել է՝ հունարեն, ասորերեն և պարսկերեն լեզուները։

Իր ուսուցչի, Ներսես Մեծի մահից հետո, Մեսրոպ Մաշտոցը զինվորական ծառայության է մտել և իր եռանդով, զինվորական հմտությամբ, դարձել զորավարների, արքունիքի սիրելին։

Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը նշանակվում է արքունի դիվանի քարտուղար, բայց չկարողանալով տանել պալատական կյանքը, նվիրվում է միայնակեցության։ Մեսրոպ Մաշտոցն իր շուրջն է հավաքում բազմաթիվ աշակերտների, նրանց պատրաստում է քարոզչական աշխատանքների և ամբողջովին նվիրվում ժողովրդի լուսավորության գործին։

Քարոզչական աշխատանքի ընթացքում Մեսրոպ Մաշտոցը ստիպված է լինում գրքերը կարդալ ասորերեն և ապա թարգմանել, բացատրել․ հայերեն գրեր չլինելով, քարոզչական աշխատանքը շատ էր դժվարանում։ Կորյունը պատմում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը շատ դեգերելուց հետո, Սահակ կաթողիկոսին հայտնում է իրեն տանջող միտքը և վերջինիս ու Վռամշապուհ թագավորի աջակցությամբ ամբողջովին նվիրվում է, հայերեն գիր ու գրականության ստեղծման գործին։

Բավական ժամանակ մեծ հայրենասերը տանջվում է, մինչև ստեղծում է հայերեն այբուբենը՝ իր հնչյունական սիստեմով։

Հայերեն այբուբենի ստեղծումից հետո, Մեսրոպ Մաշտոցը թարգմանություններ է կատարում օտար լեզուներից, թղթեր գրում և հոգ է տանում գրականության ստեղծման համար։

Շնորհիվ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և թարգմանիչների, 5-րդ դարում՝ Հայաստանում հիմք է դրվում հայ ներկա նշանագրերով գրականության, որը հայ ժողովրդի հետագա ստեղծագործ զարգացման ամենագլխավոր ազդակը հանդիսացավ։

Որոշ գիտնականներ ենթադրում են, որ նախ քան Մաշտոցը գոյություն է ունեցել հայերեն գրականություն։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աբրահամյան Աշ.—*Համառոտ ուրվագիծ հայկական պալեոգրաֆիայի։ Երևան. 1940. 70 էջ։*

2. Ադոնց Ն.—*Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների։ Հանդ. Ամս. 1925. էջ 193—202, 321—328, 435—441, 531—539. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1925]։*

3. **Адонц Н.**—Армения в эпоху Юстиниана, политическое состояние на основе нахарарского строя. С. Петербург, 1908. стр. 341, 351.

4. Ակինյան Ն.—*Պատմական աղբյուրները 380—450 շրջանի համար։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 461—470։*

5. Ակինյան Ն.—*Մաշտոց վարդապետ Հացեկացի։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 505—550։*

6. Ակինյան Ն.—*Հայկական այբուբենի գյուտը։ Հանդ. Ամս. 1938. էջ 333։*

7. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն Հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 145։*

8. Աճառյան Հ.—*Մեսրոպյան գրերու տեսակները և զարգացումը։ Հանդ. Ամս. 1923. էջ 462—478, 507—521։*

9. Աճառյան Հ.—*Մեսրոպյան գրերու հնչումը կամ արժեքը։ Հանդ. Ամս. 1922. էջ 398—402։*

10. Աճառյան Հ.—*Հայերեն նոր բառեր Մաշտոցի մեջ։ Բազմավեպ. 1921. էջ 380—382, 1922. էջ 17—18, 47—48։*

11. Աճառյան Հ.—*Հայերեն գրերու ձևափոխությունները։ Հանդ. Ամս. 1924. էջ 168—184, 539—545, 1926. էջ 505—512, 591—598։*

12. Բյուզանդացի Նորայր.—*Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունք. գիրք Մակաբայեցվոց Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փավստոս Բյուզանդ։ Հանդերձ գիտողությամբք, տեղեկությամբք և լուսաբանությամբք։ Տփղիս. 1900. 520 էջ։*

13. Գրիգորյան Գր.—*Գրի պատմությունը։ Արմֆան. Երևան. 1940. էջ 93։*

14. Գաթըրճյան Հովս.—*Պատմություն մատենագրության Հայոց։ Վիեննա. 1851. 62 էջ։*

15. Գաթըրճյան Հովս.—*Մաշտոցյան լեզուն։ Հանդ. Ամս. 1913. էջ 719—723։*

16. Ե. Թ.—*Մեսրոպ Մաշտոց։ Ալեքսանդրապոլ. 1901. 32 էջ։*

17. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 274—280։*

18. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 54—56։*

19. **Эмин Н. О.**—Об армянском алфавите (1858)—в книге: ЭМИН. Н. О.—Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 гг). Москва. 1896. стр. 204—230.

20. Լեո.—*Ս. Մեսրոպ։ (Սահակ Մեսրոպյան մատենադարան)։ Թիֆլիս. 1904. 336 էջ։*

21. Խալաթյան Գր.—*Ս. Սահակի և Մաշտոցի գործունեությունը հօգուտ հայ լուսավորության։ Հանդ. Ամս. 1904. էջ 257, 361։*

22. **Халатьянц Г.**—Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Моисея Хоренского. Опыт критики источников. Москва. 1903. стр. 315, 317.

23. **Кучук—Иоаннесов Х.**—Краткий очерк Армянской литературы V века. Москва. 1914. стр. 1—5.

24. Հայ գրականության պատմություն։ *Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Հայպետհրատ. 1940. էջ 5—13։*

Գիրք I։ [*Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.). Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգի-*

կան գիտ. թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին կիսամյակում» բաժինը] խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյան և Խորեն Սարգսյան։

25. Հարությունյան Իսահակ.—*Հայոց գիրը։ Թիֆլիս. 1892. 400 էջ։*

26. Ղափադարյան Կ.—*Հայկական գրի սկզբնական տեսակները։ Երևան. 1939. 93 էջ։*

27. Մարկվարտ Հովս. դ-ր.—*Պատմություն հայերեն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշտոցի։ Թարգ.* Հ. Ս. Վարդանյան։ *Վիեննա. 1913։*

28. **Манандян Я. А.** акад.—Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность. Ереван. Армфан. 1941. 48 стр.

29. Մալյան Ար.—*Հայոց մեծ վարդապետ սուրբ Մեսրոպ։ Թիֆլիս. 1883, 48 էջ։*

30. **Марр Н.**—Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. V. С. Петербург. 1903. стр. 32.

31. Մյուլլեր Ֆր.—*Հայերեն այբուբենի ձայնավորաց ծագումը։ [Թարգ.* F. Müller.—Uber den Ursprung der Vocalzeichen armenischen Schrift. WZKM. 1894. Heft II. p. *155—160 ժուռնալից] Հանդ. Ամս. 1894, էջ 244—246։*

32. Նահապետյան Գ. վ.—*Ուսումնասիրություն ս. Մեսրոպի վարուց և հայկական գրոց գյուտին։ Բազմավեպ. 1913, էջ 122. 1914, էջ 1, 49, 111։*

33. Նահապետյան Գ. վ.—*Ս. Մեսրոպը և Հայաստանի ոսկեդարը։ Վենետիկ. 1914։*

34. **Шницер Я.**—Иллюстрированная всеобщая история письменности. С. Петербург. 1903.

35. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Հտ. Ա. էջ՝ 483, 488, 489, 493, 494, 502, 507, 522, 524, 533, 534։*

36. Պարոնյան Ս.—*Նշանագիրք Հայոց։ Երկրագունդ. 1884։*

37. Տաղավարյան Ն.—*Ծագումն հայ տառից։ Վիեննա. 1895. 41 էջ։*

38. Տաշյան Հ.—*Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա։ Վիեննա. 1897։*

39. Տեր-Մկրտչյան Գ.—*Աջից ձախ հայ գրության։ Շողակաթ-Վաղարշապատ. 1913. էջ 137։*

40. Տեր-Մկրտչյան Գ.—*Գրի նույնատիպ օրինակներ։ Շողակաթ. Վաղարշապատ. 1913։*

41. **Тер-Мовсисян Месроп.**—История перевода Библии на армянский язык. С. Петербург. 1902. стр. 1—27.

42. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսություն պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նշումներ հայ բանահյուսությունից։*

Մաս I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 101—104։*

43. Ֆնդգլյան Գ.—*Նկատողություններ Մաշտոց Մեսրոպի անվան և Կորյան բնագրի և ժամանակի մասին։ Հանդ. Ամս. 1926. էջ 268—275։*

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Ագաթանգեղոսը պատմում է IV *դարում Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական ու կրոնական դեպքերը։ Նա իր պատմությունն սկսում է Տրդատի հոր՝ Խոսրովի օրերից, պատմում է Խոսրովի ու Արտաշիրի պատերազմների մասին, Տրդատի արշավանքների, նաև Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության մասին և քրիստոնեության մուտքը Հայաստան։*

Ագաթանգեղոսի գրքի երկրորդ մասը, որ կոչվում է «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի», կրոնական բովանդակություն ունի։

Որոշ բանասերների կարծիքով Ագաթանգեղոսի մեզ հասած այժմյան խմբագրությունը V *դարի երկրորդ կեսի գործ է։ Նրա աղբյուրներն են՝ կրոնական ավանդությունները (Գրիգոր Լուսավորչի վարքն ու վկայաբանությունները, Հռիփսիմյանց ու Գայիանյանց վկայաբանությունները) և հայ ժողովրդական զրույցներն ու առասպելները։ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ կարևոր տեղեկություններ կան նույնպես հայ հին ֆեոդալական հարաբերությունների, ժողովրդական կենցաղի ու հեթանոսական կրոնի մասին։*

Ագաթանգեղոսն իրեն համարում է Տրդատ թագավորի քարտուղար, և հայտնում, որ նրա հանձնարարությամբ է իր պատմությունը գրել. բայց այս հաղորդումը բանասերների կողմից առարկվում է։

Ագաթանգեղոսի պատմությունը հետագայում թարգմանվել է հունարեն. կա նույնպես այդ պատմության արաբական վերսիան, որ ակադեմիկոս Ն. Մառը հրատարակել է ռուսերեն։

Եվրոպական լեզուներով թարգմանվել է՝ լատիներեն (Հով. Ստիլտինգի կողմից, 1762 թ.), իտալերեն (1843 և 1890 թ. թ.), ֆրանսերեն (Վիկտոր Լանգլուա, 1867 թ.) և այլ լեզուներով։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

44. Գիրք վիպասանութեան որ կոչի հոմանունակի Ագաթանգեղոս. Շարադրեալ զսա Ագաթանգեղոսի մեծի իմաստասիրի. Ատենադպրի Տրդատայ արքային Հայոց. Յաղագս ծննդեան, և սննդեան և վարուց. և Յաճախապատում քարոզութեան սրբոյն Գրիգորի մեծի Լուսաւորչին մերոյ. և Տրդատայ Թագաւորին Հայոց։

Կ. Պոլիս. 1709. 492 էջ. [Տպարան «Գրիգորի դպրի որդւոյ Մկրտչի Մաղուանեցւոյ»]։

45. Ագաթանգեղոս յորում պարունակի պատմութիւն Տրդատայ արքայի և սրբոյն Գրիգորի. և ևս՝ աստուածախօս վարդապետութիւն նորին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ։

Օրթագյուղ. 1822. 363 էջ։

46. Ագաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց։ [Փոքրադիր]. Վենետիկ. 1835. 686 էջ։

47. Ագաթանգեղայ պատմութիւն։ (Ընտիր մատենագիրք. փոքրադիր)։ Վենետիկ. 1862. 678 էջ։

48. Ագաթանգեղայ պատմութիւն։ Թիֆլիս. 1882. 524 էջ։

49. Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց։ Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց։ Տփղիս. 1909. ԻԹ+474 էջ։

50. Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց։ Ղուկասյան մատենադարան։ ԺԵ. Թիֆլիս. 1914. 488 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

51. **Адонц Н.**—Армения в эпоху Юстиниана, политическое состояние на основе нахарарского строя.

С. Петербург. 1908. стр. 46—48, 291—295, 326—329, 338—345.

52. **Адонц Н.**—Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XI. СПБ. 1908.

53. Alfred von Cutschmid.—Agathangelos. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft. Band XXXI. Leipzig. 1877.

54. Altred von Cutschmid.—Kleine Schriften. Dritte Band. Leipzig. 1892. *էջ 339—420։*

55. Աճառյան Հ.—*Քննություն կրկնագիր Ագաթանգեղոսի։ Հան. Ամս. 1912. էջ 1—20։*

56. Բյուզանդացի Նորայր.—*Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունք. գիրք Մակաբայեցվոց Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փավստոս Բյուզանդ։ Հանդերձ դիտողությամբք, տեղեկությամբք և լուսաբանությամբք։ Տփղիս. 1900. էջ 36—139, 174—289, 289—316, 316—319, 478—479, և 482—483։*

57. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակս։ Հտ. Բ. Վիեննա. 1852. էջ 459—464, 476—480։*

58. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրությանց ժամանակները։ Հանդ. Ամս. 1889. էջ 24—25։*

59. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԳ. դար). երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 195—233։*

60. Խալաթյան Գր.—*Մարաբա Մծուրնացի կամ կեղծ Ագաթանգեղոս։ Վենետիկ. 1898. 110 էջ։*

61. Carrière.—Les huit sanctuaires de l'Arme'nie payenne d'après Agathange et Moise de Khoréne. Paris. 1899.

62. Կարրիեր Ա.—*Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյաններն Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացվո համեմատ։ Թարգ. Հակոբոս վրդ. Տաշյան։ Վիեննա. 1900. 48 էջ։*

63. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 34—38։*

Գիրք I։ [*Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիա-*

կան գիտ. Թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականութիւնը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյան և Խորեն Սարգսյան։

64. Ղազիկյան Ա.—*Հայկական նոր մատենագրութիւն և հանրագիտարան հայ կյանքի։ Վենետիկ. 1909—1912. էջ 13—17։*

65. **Марр Н.**—Крещение Армян, Грузин, Абхозов и Аланов Св. Григорием. С. Петербург. *1905. [Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանից ի սրբոյն Գրիգորէ. 'ի ռուս հրատարակութենէ, կատարելոյ ըստ արաբերէն օրինակի յուսուցչապետ Նիկողայոսէ Մառ։ Թարգ. Հուսիկ մրքեպ. (Արտատպված «Արարատից»)։ Վաղարշապատ. 1911. 139 էջ]։*

66. Meillet A.—Remarques sur le texte de l'historien arménien Agathange. Paris. 1911.

67. **Марр Н.**—Мнимос географическое название ъротастак drotastak в Истории Агафангела. Записк. Вост. Отд. Русск. Арх. Общ. 1893. № 8. стр. 344—349.

68. Neumann C. F.—Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur. Leipzig. 1836. s. 18.

69. Նահապետյան Գաբրիել.—*Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց։ Վենետիկ. 1904։*

70. Néve F.—L'Arménie chrétienne et sa littérature. Louvaine 1886.

71. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 10, 668։*

72. Paul de Lagarde.—Gesammelte Abhandlungen. Leipzig. 1866. *էջ 92, 178, 179, 224։*

73. Պատմագիրf հայոց. *Հտ. Ա. գիրք երկրորդ. Ագաթանգեղոս։ Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեանի և Ստ. Կանայեանի։ Տփղիս. 1909. [Մատենախոսութիւն]. Արարատ. 1910. էջ 87—93։*

74. Rissel V.—Ein Brief Ceorgs, Bischofs der Araber an den Presbyter jasus, aus dem Syrischen übersetzt u. erläubert... „Theol. u. Krit.“. Cotha. 1833. (II 278—371).

75. Սարգսյան Բարսեղ.—*Ագաթանգեղոսը և յուր բազմադարյան գաղտնիքը։ Վենետիկ. 1890. ԺԴ+416 էջ. [Այս գրքի գրախոսականը տես «Հանդ. Ամս.» 1891. 243—250].*

76. Weber S.—Die katholische Kirche in Armenien. Freiburg in Breisgau. 1903.

77. Վարդանյան Արիստակես.—*[Մատենախոսություն]—Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց։ Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեան. Տփղիս. 1909. ԻԹ+474 էջ. Հանդ. Ամս. 1910. էջ 249—251։*

78. Տաշյան Հակոբոս.—*Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ ասորի եպիսկոպոս և ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց։ Վիեննա. 1891. ԺԱ+159 էջ. [Նույնը Հանդ. Ամս. 1890. էջ 36—39, 49—53, 85—87, 97—100, 129—134, 145—150]։*

79. Տ. Յ. [Տաշյան Հակոբոս].—*Պատմական արժեք Ագաթանգեղա. (ուսումնական-պատմական)։ Հանդ. Ամս. 1890. էջ 193—198, 225—230, 241—249, 273—276։*

80. Տեր-Մկրտչյան Գալուստ (Միաբան).—*Ագաթանգեղոսի աղբյուրներից։ Յիշատակ դաստակնքաց Գուրիա և Շմոնի վկայից որ վկայեցին յՌուհա։ Վաղարշապատ. 1896. 91 էջ. [Այս գրքի քննադատականը գրել է Ն. Մառը. տես՝ Հան. Ամս. 1898. էջ 267—271 և Արարատ. 1896. էջ 222—223]։*

81. Thoumaian C.—Agathangélos et la doctrine de l'Eglise arménienne au V-e Si'ecle. Lausanne, imprimerie Ceorges Bridel. 1879. 189 p.p.

82. Փափազյան Վ.—*Հայոց գրականության պատմություն։ (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 79—80։*

A II/4682

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՅՈՒԶԱՆԴ

Փավստոս Բյուզանդի պատմությունն ունի՝ Գ, Դ, Ե և Զ դպրությունները. առաջին և երկրորդ դպրությունները, որ վերաբերում են հին դարերին, չկան։

Պատմությունն սկսվում է այնտեղից, որտեղ վերջացնում է Ագաթանգեղոսը։ Փավստոս Բյուզանդը մանրամասը պատմում է Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերը՝ սկսած Տրդատի մահվանից մինչև Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը (Հունաստանի և Պարսկաստանի միջև, 387 թվին)։ Այնուհետև պատմում է Խոսրովի ու նրա հաջորդների՝ Տիրանի, Արշակի, Պապի, Վարազդատի, Արշակի ու Վաղարշակի ժամանակի գործերը։ Պատմության մեջ ջերմ կերպով պաշտպանում է Հայաստանի անկախությունն ու ամբողջությունը։

Փավստոս Բյուզանդը, բացի եկեղեցական-կրոնական աղբյուրներից, վիպական երգերից, օգտվել է նաև հայ ժողովրդական զրույցներից, որոնք չափազանց գնահատելի և հետաքրքիր են։

Փավստոս Բյուզանդի պատմությունը բանասերներից ոմանք (Գ. Զարպհանալյան և ուրիշն.) համարում են IV դարի գործ, իսկ ոմանք էլ V դարի առաջի կեսերի գործ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

83. Բուզանդարան պատմութիւն. Շարադրեալ Բուզանդայ մեծի պատմագրի։ Զոր սկսեալ (զկնի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ) պատմէ զանցս անցից ժամանակաց դիպուածոց երկրին Հայաստանեայց. զՔահանայապետից, և զերևելի եպիսկոպոսացն, հանդերձ թագաւորօքն. և զոր ինչ Դիպեցան և հասին 'ի վերայ ազգիս Հայոց 'ի Պարսից և Յունաց. և ես 'ի մերայնոց. Համառօտեալ հասուցանէ մինչև յաւարտ Պատմագրութեանս։ Նորում շարադրին դպրութիւնք երեք։ Առաջին դպրութիւնն ունի գլուխս ԺԱ. Երկրորդն ԾԹ. և Երրորդն ԽԴ։

Կ. Պոլիս. 1730. ՌՃՀԹ. 396 էջ։

84. Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմութիւն հայոց ի չորս դպրութիւնս։ (Մատենագրութիւնք նախնեաց։ Փաւստոս Բիւզանդացի)։ Վենետիկ. 1832. 278 էջ։

85. Փաւստոս Բիւզանդացւոյ պատմութիւն հայոց։ Ս. Պետերբուրգ. 1883. 231 էջ. [Հրատ. Ք. Պատկանյանի]։

86. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ պատմութիւն հայոց։ Ի չորս դպրութիւնս։ Երկրորդ տպագրութ.։ Վենետիկ. 1889. 289 էջ։

87. Փաւստոս Բիւզանդացւոյ պատմութիւն հայոց։ Հրատ. Գ. Գալստեանի։ Թիֆլիս. 1912. 407 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

88. Ա. Մ.—Երկու խօսք Փաւստոս Բյուզանդացու մասին։ Արձագանք. Թիֆլիս. 1885. 357—359, 1886. 59—63.

89. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն Հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 46—47։*

90. Ակինյան Ն.—*Փավստոս Բյուզանդի աղբյուրները։ Հանդ. Ամս. 1924. էջ 97. [Առանձին գրքով. Մատենագրական հետազոտություններ. քննություն և բնագրեր։ Հտ. Բ. Վիեննա. 1924. 150 էջ]։*

91. Ակինյան Ն.—*Սեբեոսի ժամանակագիրն և Փ. Բյուզանդա Ա. Պատմությունը։ Հանդ. Ամս. 1938. էջ 9. ևլն։*

92. Աճառյան Հ.—*Մի քանի սրբագրություններ Փավստոսի և Փարպեցու մեջ։ Արարատ. 1911. էջ 225—229։*

93. Բյուզանդացի Նորայր.—*Քննասեր. պրակ առաջին։ Ստոկհոլմ. 1887. էջ 17—60։*

94. Բյուզանդացի Նորայր.—*Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունք. գիրք Մակաբայեցվոց Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փավստոս Բյուզանդ։ Հանդերձ դիտողությամբք, տեղեկությամբք և լուսաբանությամբք։ Տփղիս. 1900. 520 էջ։*

95. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրության ժամանակները։ [Գրում է՝ Կորյունի, Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մասին]։ Հանդ. Ամս. 1889. էջ 40—43։*

96. Գարագաշյան Ա. Մ.—*Քննական պատմություն հայոց, ըստ նորագույն պատմական, լեզվաբանական և բանասիրական տեղեկության։ Թիֆլիս. 1895. էջ 66—78։*

Մաս. Բ. Պատմական ժամանակ. Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության։ Գլ. Գ.։

97. Գարագաշյան Ա. Մ.—*Փ. Բյուզանդա մասին։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ 200—208։*

97բ. Գելցեր Հենրիկոս.—*Փավստոս Բյուզանդ կամ հայկական եկեղեցվո սկզբնավորություն։ Թարգ. Հովհ. Թորոսյան։ Վենետիկ. 1896. 165 էջ։*

98. Դաղբաշյան Հ.—*Փավստոս Բյուզանդացի և յուր պատմության խարդախողը։ Հանդ. Ամս. 1897. էջ 83—88, 118—123, 137—145, 183—186, 193—197, 257—264, 331—337. 1898 թ. էջ 5—10, 38—41, 169—173, 193—198. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1898. Թ+175 էջ]։*

99. Ե. Մ.—*Փավստոս Բյուզանդ. Վիեննա. 1890. 52 էջ. [Այս գրքի գրախոսականը տես Հանդ. Ամս. 1890. էջ 68—71]։*

100. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության*

պատմություն. (Դ—ԺԳ դար.) երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 242—255։

101. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 71—78։*

102. Jean-Emin.—Faustus de Byzance. [*Ուսումնասիրություն է, տպագրված Փավստոս Բյուզանդի ֆրանսերեն թարգմանության առաջաբանում*] I *հտ.* „Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie“, publie´e en frnçais par V. Langlois, Paris, 1867, in 8^0, pp. 203—207: Faustus de Bysance, Biblothe´que historique en quatre livres, traduite pour la premi`ere fois de l'Arme´nien en français par Jean-Baptiste Emine, directeur du Gymanase impe´rial de Wladimir sur la Kliazma.

Նույն ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը տպված է նաև— Эмин. Н. О. Исследования и статьи, по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 г.). С приложением переводов из армянских источников. Москва. стр. 266—274.

103. Հայ գրականության պատմություն։ *Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 38—44։

Գիրք I։ [*Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը*]։ *Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

104. Marquart I.—Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 5. Zur Kritik des Faustus v. Byzanz. Philologus, Band LV, Heft 2. Gottigen 1896. *էջ* 213—227։ [*Սրա հատվածային թարգ. տես Հանդ. Ամս. 1897. № 1. էջ 5—9 և հտն.*]։

105. Մալխասյան Ստ.—*Ուսումնասիրություն Փավստոս Բյուզանդի պատմության։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ՝ 35—43, 81—84, 101—108.* [*Նույնը առանձին գրքով—Վիեննա. 1896. 59 էջ*]։

106. Նահապետյան Գ.—*Ուղղագրություններ Փավստոս Բյու-*

դանդացու պատմության մեջ։ Բազմավեպ. 1906. էջ 248, 311, 397, 445, 497, 539։

107. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Հտ. Ա. էջ 91, 447, 745։*

108. **П. [атканов] К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879.

109. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Նկատողություններ Փավստոսի պատմության վերաբերյալ։ Հանդ. Ամս. 1900. էջ 97—101, 158—165, 197—201, 239—243, 270—279, 357—362. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1901. 110 էջ]։*

110. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Նկատողություններ Փավստոսի պատմության վերաբերյալ։ Հանդ. Ամս. 1914. էջ 183—206, 480—500, 626—636։*

111. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության։ (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մաս I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 80—81։*

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մովսես Խորենացին իրեն համարում է Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը և հաղորդում է, որ իր ուսուցիչների կողմից ուսումը կատարելագործելու համար ուղարկվել է Ալեքսանդրիա՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու համար, հետագայում եղել է նաև Աթենքում և Բյուզանդիայում։ Վերադարձել է իր ուսուցիչների մահից հետո, 440 թ. մոտերքը։ Իր հայրենիքում վատ ընդունելություն է գտել Մովսես Խորենացին, նրան ծաղրել են, հալածել։ Հետագայում դրությունը մասամբ փոխվում է, Մովսես Խորենացին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս։ Ծերության հասակում նրան է դիմում Սահակ Բագրատունին, խնդրելով գրել Հայոց պատմությունը։

XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած բանասերներից ոմանք քննելով Մովսես Խորենացու աղբյուրների վավերականության հարցը, նրա պատմության գրության ժամանակի և պատմական նյութի ճշգրտության հարցը, Խորենացուն համարեցին ավելի ուշ ժամանակների՝ VII և նույնիսկ IX դարի հեղինակ, բացասական կարծիքներ հայտնելով նրա պատմության վերաբերյալ։ Թեև Մ. Խորենացու ժամանակի և գրվածքների հարցը դեռ վերջնականապես չի լուծված, բայց նախկին ժխտողական վերաբերմունքն այժմ փոխվել է, մեր բանասերներից շատերը Մ. Խորենացուն վերստին համարում են V դարի հեղինակ։

Մ. Խորենացու գրվածքներից ամենահայտնին է Հայոց պատմությունը։ Այդ երկը բաժանվում է երեք գրքի. ա) Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց, բ) Բան միջակ պատմութեան և գ) Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց։

Առաջին գիրքը սկսվում է մի առաջաբանով, դիմումով՝ Սահակ Բագրատունուն։ Խորենացին գովաբանում է իր մեկենասին, որ իրեն առաջարկել է գրել հայոց պատմություն։ Նա միաժամանակ կանգ է առնում հայոց պատմությունը գրելու դժվարությունների վրա՝ նախատելով հայ հին թագավորներին և իշխաններին, որ չեն հոգացել իրենց ժամանակին հայ ժողովրդի պատմությունը գրել տալու։

Խորենացին իր պատմության առաջին գրքի մեջ տալիս է հայոց ծագման և սկզբնական պատմությունը, գլխավոր աղբյուր ունենալով հայ ժողովրդական վեպն ու առասպելները։

Երկրորդ գրքում նա պատմում է հայ Արշակունյաց տիրապետությունից մինչև Տրդատի մահը, այդտեղ էլ գլխավոր աղբյուրն է ժողովրդական վեպը («Վիպասանք»·—«Երգք վիպասանաց», «Երգք առասպելաց»)։

Երրորդ գրքում Խորենացին գրում է Տրդատի հաջորդների մասին, մինչև Արշակունիների անկումը և Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի մահը։ Խորենացին իր պատմությունը վերջացնում է նշանավոր ողբով։

Խորենացու պատմությունը գրված է շատ սեղմ և հարուստ է բազմակողմանի տեղեկություններով։ Նա հիշում է իր աղբյուրները, որոնք 30-ից ավելի են. Նա կարևոր նշանակություն է տալիս ժամանակագրությանը։

Մ. Խորենացին քննադատող հեղինակ է, անաչառ և հայրենասեր պատմաբան. Նա հայ ժողովրդի հաջողություններով ոգեշնչված է, վշտակից նրա տխրությանը, ազատ է շովինիզմից։ Խորենացին գործ է ածում հռետորական, ճոխ լեզու։ Նրա պատմությունը հայոց սիստեմատիկական պատմությունն է, որ տասնյակ դարեր ընթերցանության և ուսման աղբյուր է հանդիսացել։

Մովսես Խորենացու անունով մեզ են հասել՝ ճառեր, «Պիտոյից գիրք»-ը, որ բանասիրությունը հարազատ չի համարում։ Մ. Խորենացուն են վերագրում նաև Կեղծ Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմության թարգմանությունը։ Խորենացու անունով մեզ հասել է նաև «Աշխարհացոյց»-ը, որը սակայն որոշ բանասերների կարծիքով Անանիա Շիրակացու գործն է։

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ը թարգմանվել է՝ ռուսերեն (1809, 1858, 1893), լատիներեն (1733, 1736 թ. թ.), ֆրանսերեն (1841, 1845, 1836 և 1869), գերմաներեն (1869 թ.), իտալերեն (1841 և 1850), հունգարերեն (1869) ևլն։

Բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են գրվել Մ. Խորենացու մասին, որոնց մեծ մասը հիշատակվում են ներքևում։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

112. Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան, Յօրինեցեալ ՚ի Մովսիսէ՛ Խորենացւոյ, յեռամեծ Վարդապետէ և յոգներախտ՝ Քերթողահօրէ։ ՚Ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունւոյ։ Հարազատ և բուն Պատմութիւն Նախնեացն Առաջնոց, Թագաւորաց, Իշխանաց, Նախարարաց և Հայրապետաց Արամեան Ազգին։ Սկսեալ ՚ի Հայկայ Քաջէ, մինչև ցԱրտաշիր Թագաւորն մեր։ Ի լոյս ածեալ Տպիւք և Ծախիւք Թօմայ Վանանդեցւոյ, Վեհափայլի Եպիսկոպոսի և բազմաջան Վարդապետի։

յԱմստէլօդամի. 1695. 483+4 էջ։

113. Մովսիսի խորենացու պատմութիւն և աշխարհագրութիւն։ Լոնդոն. 1736. [Պատմությունից հետո տպված է «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ» և ապա, իբրև հավելված, «Թուղթ Կորնթացւոց առ Պօղոս առաքեալն»։ Այս երկերն էլ բնագրերի հետ ունեն լատիներեն թարգմանությունները, բազմաթիվ ծանոթություններով։ Հրատարակիչներն են Վիստոն եղբայրները]։

114. Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան, Յօրինեալ ՚ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, Յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոգներախտ

Քերթողահօրէ. 'Ի խնդրոյ Պայազատասպետի Սահակայ Բագրատունւոյ: Տպագրեցեալ երկասիրութեամբ Սարգսի վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ:

Վենետիկ. 1752. 423 էջ+ [7—62 Աշխարհացույց] +62—92 էջ—ցանկ գրոց: [Տպարան. Անտօնի Պօռթօլի]:

115. Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց: [Փոքրագիր. ունի ցանկ անվանց]: Վենետիկ. 1827. 632 էջ:

116. Հինգերորդ տպագրութիւն. [Հայերեն բնագիրը և ֆրանս. թարգ. Ֆլորիվալ]: Վենետիկ. 1841:

117. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք: (Մատենագրութիւնք նախնեաց): Վենետիկ. 1843. 639 էջ:

Բովանդակութիւն. Պատմութիւն Հայոց:—Թուղթ Սահակայ Արծրունեաց իշխանի առ երանելի վարդապետն Մովսէս Խորենացի:—Պատասխանի թղթոյն Սահակայ, յորում և բանք մարգարէականք. և վասն փոխման Աստուածածնին թէ որպէս եղեւ. կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին 'ի փայտն. և թէ յոյր ձեռն և զինչ եղեւ պատճառք խնդրոյն կամ թէ յումմէ բերաւ 'ի Հայս:— Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց:—Ի յիշատակի սրբոյն Հռիփսիմեայ և նորուն վկայակցացն, ներբողեան ի հանգէս նոցա հրաշազարդ յօրինուածովք:—Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ:—Յաղագս Պիտոյից:—Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ:

118. Վեցերորդ տպագրութիւն. հայերեն բնագիրը և ֆրանս. թարգ. Ֆլորիվալ: Փարիզ. 1845. [Բ. տպագ.]:

119. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք: Բ. տպագ. Վենետիկ. 1865:

120. Մովսեսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց: (Ընտիր մատենագիրք. փոքրագիր): Վենետիկ. 1881. 656 էջ:

121. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմություն Հայոց: Տփխիս. 1881. 417+17 էջ [ցանկ]:

122. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս. 1910. 422 էջ:

123. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց: Ղուկասյան Մատենադարան. Թիֆլիս. 1913. 430 էջ:

124. Մովսեսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Մ. Աբեղյան և Ս. Հարությունյան: [Ձեռագրերի բաղդատությամբ]: Տփղիս. 1913. 396 էջ:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

125. Մովսես *Խորենացու Հայկական Պատմություն։ Աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորեն ծ. վ. Ստեփանե. Ս. Պետերբուրգ. 1889. 351 էջ։*

126. Մովսես *Խորենացու Հայկական Պատմություն։ Երկրորդ տպագր. աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորեն ծ. վ. Ստեփանե։*

Ս. Պետերբուրգ. 1898. 560 էջ։

127. Մովսես Խորենացի. *Հայոց պատմություն։ Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ դոկտոր Ստ. Մալխասյանի։ Հայ պատմագիրների մատենաշար. աշխարհաբար։ Առաջին գիրք։ (Մովսես Խորենացի) Հայպետհրատ. Երևան 1940. 367 էջ։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

128. **Армянская** история, сочиненная Моисеем Хоренским. с кратким географическим описанием Древней Армении. Перев. с армянского на русский язык Иосиф Иоаннесов. В двух частях. С. Петербург. 1809. 355 стр.+XIII.

129. **История** Армении Моисея Хоренского. Перевел с армянского и об'яснил Н. Эмин. Москва. 1858. 383 стр.

130. **История** Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина. (С приложениями и примечаниями). Посмертное издание. Москва. 1893. 323 стр.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

131. Գիրք *Աշխարհաց և Առասպելաբանութեանց Որէ Աղուէսագիրք։ Ամստերդամ. 1668. 88 էջ։ [Կցված է «Գիրք առասպելաբանութեանց Որ ասի Աղուէսագիրք»։ Արարեալ սակս խրատու և զգուշութեան։ էջ 1—224]։ [Ոսկան վարդապ. Երևանցու տպագրութ.]։*

132. Գիրք *Աշխարհաց և Առասպելաբանութեանց Որէ Աղուէսագիրք։ [Բ. տպագ.] Մարսելիա. 1683. 82 էջ [82 էջից—320 էջ «Գիրք առասպելաբանութեանց Որ ասի Աղուէսագիրք. Արարեալ սակս խրատու և զգուշութեան»]։*

133. Գիրք *աշխարհաց և տառապելարանութեանց, որէ Աղուէսագիրք։ [Գ. տպագ.] Էջմիածին. 1698. [1—54 էջ. հետո սկսվում է. «Գիրք տառապելարանութեանց որ ասի Աղուէսագիրք։ Արարեալ սակս խրատու և զգուշութեան» 55 էջից—181]։*

134. Աշխարհացոյց *Մովսիսի Խորենացւոյ։ [Հայերենի բնագրին կից տրված է նաև նրա լատիներեն թարգմանությունը Վիստոն եղբայրների ձեռքով]։ Լոնդոն. 1736։*

135. [Մ. Խորենացու *պատմության 1752 թ. Վենետիկի հրատարակության հետ միասին]։ Հետևի համառօտ Պատմութիւն Աշխարհագրութեան։ Յորում ընձեռնի՝ զՄասանց Աշխարհի․ և զնշանաւոր Գաւառաց, Քաղաքաց, և Գետոց։ Արարեալ ՚ի Նոյնոյ Հեղինակէ Մովսիսէ Խորենացւոյ, Քաջիմաստ և Յոգնահանճար Վարդապետէ։ Վենետիկ. 1752։*

136. Mémoires historiques et geographiques sur l'Arménie, II, Paris. 1819. *էջ* 301—394. *[Սեն-Մարտենի ֆրանսերեն թարգ. հետ կա նաև հայերեն բնագիրը]։*

137. [Մ. Խորենացու *մատենագրության հետ միասին։ Վենետիկ. 1843. 639 էջ]։*

138. [Մ. Խորենացու *մատենագրության հետ միասին։ Վենետիկ. 1865]։*

139. Աշխարհացոյց *Մովսէսի Խորենացւոյ յաւելվածովք նախնեաց։ [Հայերեն բնագրի հետ կա նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը]։ Վենետիկ. 1881։*

140. **Армянская** география VII века по Р. Х. приписываемая Моисею Хоренскому. Текст и перевод, с картинами и примечанями. Изд. К. П. Патканов. С. Петербург. 1877. 84+26 *էջ* *[Հայերեն բնագիրը]։*

ԳԻՐՔ ՊԻՏՈՅԻՑ

141. Սրբոյ *Քերթողահօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Նախակրթութիւն Հռետորական ասացեալ Գիրք Պիտոյից. զգուշաւոր բաղդատութեամբ զանազան օրինակաց ՚ի լոյս ընծայեալ, և քննողական ծանօթութեամբք մեկնաբանեալ։ Աշխատասիրութեամբ Տեառն Հ. Հովհաննէս վարդապետի Զօհրապեան Կոստանդնուպոլսեցւոյ, ՚ի միաբանութենէ ամենապատիվ Տեառն Մխիթարայ մեծի Աբբայի։ Վենետիկ. 1790. 448 էջ։*

142. *[Բ. և Գ. տպագ. հրատարակվել են Մովսես Խորենացու մատենագրությունների հետ։ Վենետիկ. 1843 թ. և 1865 թ.]։*

ՃԱՌԵՐ

143. Ճառ ներբողական ի Հանդէս երջանիկ կուսանացն սրբոց Հռիփսիմեանց հրաշազարդ յօրինուածովք։ Արարեալ Խորենացւոյ երանելոյն Մովսիսի քերթողահօրն ի փառս Աստուծոյ և ի պայծառութիւն ազգիս։

Կ. Պոլիս. 1817. 47 էջ։

144. [Բ. և Գ. տպագ. հրատարակվել են Մովսեսի Խորենացու մատենագրությունների հետ։ Վենետիկ. 1843 թ. և 1865 թ.]։

145. Ճառ ի մեծի ուրբ Տապանակին. Սոփերք հայկականք։ Հատոր ԺԸ. Վենետիկ. 1898։

146. Տրամաբանութիւն Մովսիսի և Դաւթի.—Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկարնակաց։ Նոր Ջուղա. 1681։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

147. Աբեղյան Մ.—Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ։ Վաղարշապատ. 1901. 602 էջ։

148. Աբրահամյան Աշ.—Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը։ Երևան. Արմֆան. 1940. 122 էջ։

149. Աբրահամյան Ռ.—Ֆերդովսին և յուր Շահնամեն (ծնընդյան 1000-ամյակի առթիվ)։ Վեմ. 1934. № 5. [Առանձին գրքով. Հտ. Ա. Թեհրան. 1934. 157 էջ]։

150. **Адонц Н.**—Армения в эпоху Юстиниана, политическое состояние на основе нахарарского строя. С. Петербург. 1908.

[Նույնը հոդված ունի Խորենացու մասին Византийский Временник, т. VIII. вып. 1—2]։

151. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 51—56։

152. Ալիշան Ղ.—Մովսես Խորենացի և յուր Հայոց պատմութիւնը։ Բազմավեպ. 1847. էջ 150։

153. Ալիշան Ղ.—Մովսես քերթողահայր հայոց։ Բազմավեպ. 1849. էջ 51։

154. Ալիշան Ղ.—Յաղագս Մովսիսի Խորենացւոյ Դ. անվանեալ գրոցն պատմութեան։ Բազմավեպ. 1851. էջ 69։

155. Ալիշան Ղ.—Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց։ Վենետիկ. 1895. 523 էջ։

156. Ալիշան Ղ.—*Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանյայց. Վենետիկ. 1890. 590 էջ. [Տես անվանացանկ]:*

157. Ալիշան Ղ.—*Հին պատառիկ մի Մովսիսի Խորենացվո: Բազմավեպ. 1898. էջ 165—174:*

158. Ակինյան Ն.—*Մովսես Խորենացվո «Հայոց պատմության» բնագրի վերակազմության խնդիրը: Հանդ. Ամս. 1914. էջ 681—692:*

159. Ակինյան Ն.—*Մովսես Խորենացու ժամանակն ու անձնավորությունը: Անահիտ: Փարիզ. 1929. № 4, էջ 67—77:*

160. Ակինյան Ն.—*Մովսես Խորենացվո ողբը Ղևոնդ Երեցի պատմության վերջաբանն է: Հանդ. Ամս. 1930. էջ 8—41:*

161. Ակինյան Ն.—*Մովսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց երկու պատմագիրներու նույնության հարցը: Հանդ. Ամս. 1930. էջ 131—156, 257, 381. [Առանձին գրքով. Մատենագրական հետազոտություններ: Հտ. Գ. Ղևոնդ Երեց և Մովսես Խորենացի: Վիեննա. 1931. 331 էջ]:*

162. Ակինյան Ն.—*Բյուրասպի Աժդահակ և համայնավարն Մազդակ հայ ավանդավեպի մեջ ըստ Մովսես Խորենացու: Հանդ. Ամս. 1936. էջ 1—22:*

163. Ակինյան Ն.—*Դարձեալ Մազդակ և Մովսես Խորենացի: Հանդ. Ամս. 1936. էջ 349—351:*

164. Ակինյան Ն.—*Մովսես Խորենացու Ա. ԼԱ. Հանդ. Ամս. 1929. էջ 320, 698:*

165. Akunian N.—Moses Chorenaci, armenischer Geschichtsschreiber. Pauly-Niss. Krolls-Realen. Bd. VI [1935].

166. Առաքելյան Հ.—*Մովսես Խորենացին և նրա քննադատները: Մշակ. 1902. 10 և 11—X:*

167. Baumgartner A.—Ueber das Buch die „Chrie“ ZDMC. 1886. Heft—III p. 457—515.

168. Baumgartner A.—Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenatzi. Leipzig. 1885.

169. Blau O.—Die Herren von Sophene und deren Münzen. Numismatische Zeitschrift. Wien. 1877. IX. p. 108.

170. Բյուզանդացի Նորայր.—*Հայկական բառաքննութիւն: Ուղղութիւնք ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնեաց և նշանակութեան բառից ինչ: Կոստանդնուպոլիս. 1880:*

171. Բյուզանդացի Նորայր.—*Բննասեր. Ա. և Բ. տետր. Ստոկհոլմ. 1887։*

172. Բյուզանդացի Նորայր.—*Հայերեն հին գրականության խնդիրները։ Ա. Մովսես Խորենացի։ Մշակ. 1898. հոկտ. 23, 24. 28. նոյեմբ. 7, 12, 26, 27. դեկտ. 25. 1899 Թ. հունվ. 28, 29։*

173. Գարագաշյան Ա. Մ.—*Քննական պատմություն հայոց ըստ նորագույն պատմական, լեզվաբանական և բանասիրական տեղեկությանց։ Թիֆլիս. 1895. [Ա. մաս. Նախնական ժամանակ. Բ. մաս. Պատմական ժամանակ։ Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության]։*

174. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակս։ Հտ. Ա. 1849. էջ 87. և հտն.։*

175. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց։ Վիեննա. 1851. 62 էջ։*

176. Գաթըրճյան Հովսեփ.—*Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրությանց ժամանակները։ [Գրում է՝ Կորյունի, Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մասին]. Հանդ. Ամս. 1887. էջ 9—12։*

177. Gutschmid A.—Über die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren. Leipzig. 1876. *[Հայերեն թարգ. Ճնտոյան Ն. Բազմավեպ. 1877. էջ 43—51, 110—116, 213—222, 289—302։*

178. Gutschmid A.—Kleine Sriften. Bd. III. Leipzig. 1892. էջ 282—338.

179. Gutschmid A.—Untersuchungen über die Geschichte des Königsreichs Osroene, St.-Pe´tersb. 1889. Me´moires de l'Acade´mie Impe´r, des sciences St. Pe´tersb. 1887. VII. série T. XXXV. № 1. p. 17.

180. Celzer H.—Africanus und Byzantinische Chronographie. I. 1880. էջ 209 և 281։

181. Celzer H.—Die Armenische Mythologie. Beiträge der Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften. Sitzung vom 7 dec. 1895.

182. Գելցեր Հ. պրոֆ.—*Համառոտ պատմություն հայոց։ Թարգ. Գր. Գալեմքարյան. Վիեննա. 1897. 133 էջ. [գրախոսական—Մշակ. 1897. № 101]։*

183. Գելցեր Հ. պրոֆ.—*Հետազոտություն հայ դիցաբանու-*

Թյան։ Թարգ. Հ. Թորոսյան. Վենետիկ. 1897. [Գրախոսականը Մասիս. 1897. № 112]։

184. Գեորգյան Բ. *վրդ. (Ծուղուրյան).—Խորենացին Խորենացով պետք է հասկանալ։ Ա. հրատ. Վաղարշապատ. 1899. Բ. հրատ. Թիֆլիս. 1902։*

185. Գեորգյան Բ. *եպ. (Ծուղուրյան).—Խորենացին Ե. դարի առաջին քառորդից մատենագիր։ Վաղարշապատ. 1908. 20 էջ։*

186. Գեորգյան Բ. *եպ. (Ծուղուրյան).—Իրարանցում և այլոց վաստակը։ Ակամա պատասխան։ [Սիոն վրդ. «Մովսես Խորենացի, թե՞ Խորին հոգվածի դեմ»]. Արարատ. 1911. էջ 319—324, 389—394։*

187. Դաղբաշյան Հ.—*Փավստոս Բյուզանդացի և յուր պատմության խարդախողը։ Քննություն Մ. Խորենացու աղբյուրների մասին։ Հանդ. Ամս. 1897. էջ 83—88, 118—123, 137—145, 183—186, 193—197, 257—264, 331—337. 1898 թ. էջ 5—10, 38—41, 169—173, 193—198. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1898. 175 էջ]։*

188. Dulaurier Ed.—Étude sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie. Journal Asiatique. 1852. № 1. vol. XIX.

189. Dulaurier Ed.—Les chants populaires de l'Arménie Revue de Deux Mondes. 1852.

190. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ դար.). Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 334—387։*

191. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Ուսումնասիրությունք հայ լեզվի և մատենագրության յարեմուտս ԺԴ—ԺԹ. դար։ Վենետիկ. 1895.* Les études arméniennes en Europe. (siècles XIV—XIX). *Վենետիկ. 1895. էջ 102, 243, 281, 328, 370։*

192. Էմին Մկրտիչ.—*Վեպք հնույն Հայաստանի։ Մոսկվա. 1850. 98 էջ։*

193. Էմին Մկրտիչ.—*Մովսես Խորենացին և հայոց հին վեպերը։ Քննություն։ Թարգ. Գր. Խալաթյան. Թիֆլիս. 1886. [Նույնը թարգմանել է Խ. Հովհաննիսյանը. Թիֆլիս. 1884]։*

194. **Эмин Н. О.**—Очерк религии и верований языческих армян. (1864). В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы. (за 1858—1894 гг.). С приложением переводов из армянских историков. Москва. 1896.

195. **Эмин Н. О.**—Мидийцы в древней Армении. Новое толкование, данное Жюлем Оппертом слову „Астиаг“ (1882) [Վերը հիշված „Исследования и статьи....“ գրքում էջ 122—132]։

196. **Эмин Н. О.**—Династический список Хайкидов в „Истории Армении Моисея Хоренского. [В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи... (за 1858—1884 гг). стр. 173—203. Москва. 1896].

197. **Эмин Н. О.**—Вахагн Вишапак'ах армянской мифологии, есть Индра—Vritrahan Риг-Веды: несколько страниц сравнительной мифологии (1874). В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы—(за 1858—1884). С приложением переводов из армянских историков. Москва. 1896. стр. 61—84.

198. La-Crose.—Thesaurus epistolicus Lacrozianus. Leipzig. 1762—1764. հտ. I. էջ 358 և հտն. հտ. III էջ 184 հտն.։

199. Langlois V.—Les sources de l'Histoire d'Arme'nie de Moïse de Khor'ene. Paris. 1858.

200. Langlois V.—E'tudes sur les sources de l'Histoire d'Arme'nie de Moïse de Khor'ene. Bulletin de l'Acad. imp. d. Sciences. Me'l. asiatique. t. IV. p. 293—368.

201. Landire.—Notige sur Moïse de Khor'ene, historien de la Crande Arménie. Paris. 1898.

202. **Халатьянц Г.**—Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. Опыт критики источников. Часть I. Исследование, часть II. Материалы. Москва. 1896. 347+85 стр.

203. **Халатьянц Г.**—Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Моисея Хоренского. Опыт критики источников. Часть I. Исследование, часть II. Материалы. Москва. 1903.

204. **Халатьянц Г.**—Начало критического изучения Истории Армении Моисея Хоренского. ЖМНП. 1894. Հոկտեմբեր։

205. Խալաթյան Գր.—Ղազար Փարպեցի և գործք նորին։ Պատմական և գրական քննություն։ Մոսկվա. 1883. 133 էջ։

206. Խալաթյան Գր.—Մովսես Խորենացու նորագույն աղբյուրների մասին։ Քննադատական ուսումնասիրութ. Հանդ. Ամս. 1897. էջ՝ 289—293, 337—343, 353—359. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1898. 56 էջ]։

207. Խալաթյան Գր.—Մարաբա Մծուրնացի կամ կեղծ Ագա-

թանգեղոս [Բազմավեպ հանդեսից]։ Վենետիկ. 1898. 110 էջ։

208. Խալաթյան Գր.—Եղեսիո Աբգար թագավորը ըստ Խորենացվո. Մոսկվա. 1900։

209. Խալաթյան Գր. Հայ Արշակունիք ըստ Մովսես Խորենացվո։ Կամ նոր ուսումնասիրություններ Մովսես Խորենացվո մասին։ Վիեննա. 1906. 132 էջ։

210. Խալաթյան Գր.—Մովսես Խորենացի և յուր աղբյուրները. Արարատ. 1897. էջ 531, 539 [Առանձին գրքով. Վաղարշապատ. 1898. Թ էջ]։

211. Խալաթյան Գր.—Մի բացատրություն Մովսես Խորենացու աղբյուրների առթիվ։ Մշակ № 18. 1896։

212 Խալաթյան Գր.—Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը Խորեն ծ. վ. Ստեփանեի թարգմանությամբ։ Ս. Պետերբուրգ. 1890. 39 էջ։

213. Խալաթյան Գ.—Հին հայոց ժողովրդական վեպերը և Մովսես Խորենացի. Հանդ. Ամս. 1904. էջ 14—18, 146—149, 204—206։

214. Quatreme´re.—Observations sur la ville de Ninive. Journ. des Savants. 1850. p. 364.

215. Կարենյան Հակոբ.—Բաղդատություն պատմության Մովսիսի Խորենացվո տպագրելույն ի Վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց։ Տփխիս. 1858. 130 էջ։

216. Carri`ere A.—Moise de Khor`ene et les Généalogies patriarcales. Paris. 1891. Rev. hist. XXV. № 387.

217. Carri`ere A.—Nouvelles sources de Moïse de Khor'ene. Vienne. 1893.

[Հայերեն թարգմ. Հ. Տաշյանի. Նորագույն աղբերք Մովսեսի Խորենացվո։ Հտ. Ա. Վենետիկ. 1893. Ժ+51 էջ]։

218. Կարիեր Ա.—Նամակ առ Հ. Յ. Տ. [Մովսես Խորենացու աղբյուրների քննադատության առթիվ]։ Հանդ. Ամս. 1893. էջ 309—311։

219. Carri`ere A.—Nouvelles sources de Moïse de Khor'ene. Supplément. Vienne. 1894. [Հայերեն թարգ. Հ. Տաշյանի Նորագույն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտ. Բ. Հավելված։ Վենետիկ. 1894. 43 էջ]։

220. Carri`ere A.—La le´gende d´Abgar dans l´Histoire d´Arménie de Moïse de Khor`ene. Paris. 1895. [Հայերեն թարգ. Գ. Մենևիշյան. Աբգարու զրույցը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ։ Քննադատ. ուսումնասիրութ. Վենետիկ. 1897. ԺԶ+107 էջ։

221. Կարիեր Ա.—*Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյաններն Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացւոյ համեմատ։ Թարգ. Հակոբոս վրդ. Տաշյանի։ [1 աշխարհագրակ. տախտակով]։ 1900. Վիեննա. 43 էջ.*

222. Kiepert H.—Üeber die älteste Landes und Volksgeschichte von Armenien. Monatsberichte d. Königl. Pr. Akad. d. Wissensch. Berlin. 1899.

223. Կոնիբեր Փ. Ա.—*Մովսես Խորենացվո թվականը։ Թարգ. Հ. Ց. Տ. Հանդ. Ամս. 1902 էջ 1—6, 85—90։*

224. Կոնիբեր Փ. Ա.—*Մովսես Խորենացվո պատմության աղբերաց խնդիրը։ Հանդ. Ամս. 1902. էջ 129—132, 193—198, 236—240։*

225. Կոնիբեր Փ.—*Մովսես Խորենացվո պատմության ժամանակի մասին։ Հանդ. Ամս. 1903. էջ 30—32, 33—36, 85—90, 152—157, 215—218, 317—320, 325—330։*

226. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 44—51։*

Գիրք I։ [*Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)— Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական. գիտ. թեկն.)—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը*]։ *Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյան և Խորեն Սարգսյան։*

227. Հայկական *աշխատությունք հայագետ պ. Ֆեթթերի, ի մի ամփոփված և թարգմանված, հանդերձ ծանոթությամբ ի Հ. Հակոբոս վ. Տաշյան։ Վիեննա. 1895. 202 էջ։*

228. Հյուբշման Հ.—*Հին հայոց տեղւոյ անունները։ Թարգ. Հ. Բ. Պիլէզիկճյան։ Վիեննա. 1907։*

229. Ճնտոյան Ն. *եպ.—Դատաստան ՚ի վերա Խորենացվո և դատավոր նորա։ Բազմավեպ. 1878. էջ 32—45։*

230. Մալխասյան ՍՏ.—*Մովսես Խորենացու նոր աղբյուրները։ Մուրճ 1892. № 12։*

231. **Մ. ՍՏ.**—*Պրոֆեսոր Մարրի նոր աշխատությունը։ Մշակ. 15 նոյեմբեր. 1894* [*Գրախոսական* Н. Марр—О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках Истории Моисея Хоренского. Византийский Временник. 1894. II]։

232. **Մովսես** *Խորենացու հայկական պատմություն.—աշխարհաբար թարգ. և լուսաբանեց Խորեն եպ. Ստեփանե։ Բ. տպագ. Պետերբուրգ. 1898. [Գրախոս. Մալխասյան Ստ.]. Մշակ. 11 ապրիլ. 1898։*

233. **Մալխասյան Ստ.**—*Նորագույն կարծիքներ Մովսես Խորենացու պատմության մասին։ Մշակ. 13 հունիսի. 1898։*

234. **Մալխասյան Ստ.**—*Սեբեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի. մատենագրական ուսումնասիրություն։ Թիֆլիս. 1899. 118 էջ։*

235. **Մալխասյան Ստ.**—*Հայկական վեպը Մովսես Խորենացու հայոց պատմության մեջ։ Մշակ. 1896. հունիսի 1։*

236. **Մալխասյան Ստ.**—*Ներածություն. [Տես. Մովսես Խորենացի. Հայոց պատմություն։ Թարգմանություն, ներածություն, ծանոթություններ։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940]։*

237. **Մալխասյան Ստ.**—*Խորենացու առեղծվածի շուրջը։ Երևան. Արմֆան. 1940. 155 էջ։*

238. **Марр Н.**—К критике Истории Моисея Хоренского. С. Петербург. 1898.

239. **Марр Н.**—О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках Истории Моисея Хоренского. Византийский Временник. 1894. II.

240. **Марр Н.**—Из летней поездки в Армении. Отдельный оттиск из „Записок Восточн. Отд. Имп. Русского Арх. Общ.“. 1890. Том VI. стр. 135—228.

241. **Մառ Ն.**—*Ամառային ուղևորություն դեպի ի Հայս։ Նկատողություններ և քաղվածքներ հայկական ձեռագրերից։ Թարգ. Անոփիոս Անոփյան։ Վիեննա. 1892. 90 էջ։*

242. **Марр Н.**—Арабское извлечение из сирийской хроники Марабаса. Записки Восточн. Отд. Имп. Русск. Арх. Общ. т. XIV и отдельн. оттиск. СПБ. 1902.

243. **Մարկվարտ Յ.**—*Հայ Բդեաշխք։ Թարգ. Հ. Կետիկյան։ Վիեննա. 1903։*

244. **Մանանդյան Հ.**—*Խորենացու առեղծվածի լուծումը։ Երևան. 1934. 232 էջ։*

245. **Մանանդյան Հ.**—Երատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեզը։ Երևան. 1934. 66 էջ։

246. **Տեր-Մովսիսյան Մ.**—Մովսես Խորենացվո մեկ նոր աղբյուրը։ Արարատ. 1893. էջ 65—76։

247. **Սոկրատ Սքոլաստիկոսի.**—Եկեղեցական պատմություն։ Հրատ. Մեսրովբ վրդ. Տեր-Մովսիսյանի։ Վաղարշապատ. 1897։

248. **Մեսրոպ** վրդ.—Սոկրատ պատմագիր և Մովսես Խորենացի։ Արարատ. 1898. էջ 165—173։

249. **Միաբան** (Գ. **Տեր-Մկրտչյան**).—Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն։ Արարատ. 1890. էջ 567—576, 674—682. 1891 թ. էջ 87—106, 147—155, 196—207, 277—281, 384—402, 437—448. [Առանձին գրքով—Վաղարշապատ. 1896]։

250. **Միաբան** (Գ. **Տեր-Մկրտչյան**).—Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ։ Արարատ. 1897. էջ 422—424։

251. **Միաբան** (Գ. **Տեր-Մկրտչյան**).—Հայկականք. Ա—ԺԲ (արտատպված Արարատից. 1894). Վաղարշապատ. 1894. 93 էջ։

252. **Նահապետյան Գ.**—Ուղղագրություն Խորենացվո։ Բազմավեպ. 1911. էջ 193, 331։

253. **Никольский В. М.**—Клинобразные надписи ванских царей. III т. Древ. Восточн. труды Восточного Комит. М. Арх. Общ-ва. Вып. III.

254. **Չամչյան Մ.**—Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 12, 523, 538, 539, 541, 777. Բ. հտ. էջ 126, 164, 373։

255. **Պալասանյան Ստ.**—Պատմություն հայոց գրականության։ Թիֆլիս. 1865. 259 էջ։

256. **Патканов К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879.

257. **Патканов К.**—Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. ЖМНП. 1874—1881. [Առանձին գրքով. С. Петербург. 1881].

258. **Պասմաճյան Կ. Յ.**—Քննություն ողբոցն Մովսիսի Խորենացվո։ Հանդ. Ամս. 1891. էջ 362—364։

259. **Պարոնյան Ս.**—Մովսեսի Խորենացվո նոր աղբերաց գյուտն ի պրոֆ. Ա. Կարիերե։ Հանդ. Ամս. 1892. էջ 343—346։

260. Petermann J. H.—Üeber Moses Chorensis und die

Quellen seiner Geschichte der Armenier. Sitzungsber. d. Berl. Acad. d. Wiss. 1851.

261. Petermann J. H.—Üeber die schriftl. Quellen des Moses. Chor. [*Նույն տեղում*. 1852].

262. Pichard M.—Essai sur l'histoire d'Arme'nie par Moïse de Khor'ene. Paris. 1866.

263. Renan.—Histoire ge'ne'rale des langues se'mitiques. Paris. 1858. p. 262.

264. **Սարգսյան Բ.**—*Տեսութիւն Մարաբասյան աւանդութեան ըստ Մ. Խորենացվո և անոր աղբերաց վրա։ Բազմավեպ. 1883. էջ 54, 111, 208, 308 և այլն։ 1884 թ. էջ 35, 123, 220, 315. 1885 թ. էջ 11, 108։ Համառոտ բովանդակութիւն տեսութեանց։ Բազմավեպ. 1885. էջ 237, 347։*

266. **Սարգսյան Բ.**—*Տեառն գրչի մի նոր մենամարտը Մ. Խորենացվո դեմ և անհաջողութիւնը։ Բազմավեպ. 1914. էջ 289։*

267. **Սարգսյան Բ.**—*Խորենացվո կեղծիք մը ալ. Արտավազդ Մանդակունի թե՞ Մամիկոնյան։ Հանդ. Ամս. 1910. էջ 17։*

268. **Սանակյան Շավարշ** *վրդ.—Բացատրութիւն մը Խորենացվո «Տենչայր Սաթենիկ» հատվածի մասին։ Հանդ. Ամս. 1911. էջ 334—347։*

269. Saint-Martin M. I.—Notices sur la vie et les e'crits de Moïse de Khor'ene. Journ. Asiat. 1823. II p. 321—344.

270. Saint-Martin M. I.—Fragmenst d'une histoire d'Arsacides. Paris. 1850. I p. 145—158.

271. **Սիոն Վ.**—*Նշմարներ նախնի հայ քաղաքակրթութեան ըստ Խորենացի Մովսիսի։ Արարատ. 1911. էջ 466։*

272. **Սարուխան.**—*Ֆիրդուսի և Մ. Խորենացի։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 1, 24. ևլն։*

273. **Տաշյան Հակոբոս.**—*Ուսումնասիրութիւնք Ստույն Կալիսթենա. վարուց Աղեքսանդրի։ Հանդ. Ամս. 1891—1892 և առանձին գրքով. Վիեննա. 1892. 272 էջ։*

274. Vetter P.—Die Sibyllen-Citat bei Moses von Choren. Theol. Quartalschr. Tübingen. 1892. III.

275. Vetter P.—Moses von Choren. Wetzer u Weltes. Kirchenlexicon. VIII. 1893.

276. Vetter P.—Moses von Choren, in Nirsches Patrologie und Patristik. Mainz. 1885. Bd. III.

277. Vetter P.—Das Buch des Mar Abas von Nisibis, im Festgruss R. p. Roth. 1893.

278. Vetter P.—Die nationalen Gesänge der alten Armenier. Theol. Quartalschrift. Tübingen. 1894.

[Վերը հիշված բոլորի հայերեն թարգ. «Հայկական աշխատությունք հայագետ պ. Ֆեթթերի, ի մի ամփոփված և թարգմանված, հանդերձ ծանոթությամբ ի Հ. Հակոբոս վ. Տաշյան. Վիեննա. 1895. 202 էջ]։

279. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն.* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 123—139։*

280. Ֆնտգլյան Գ.—*Մովսես Խորենացի և պարսից առասպելները։ Հայաստ. կոչն. ԼԵ. էջ 725։*

281. Fréret.—Mémoires sur l'ère arménienne. Oeuvres Complètes. t. XII. p. 187—254. և Mémoires de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres. t. XLVII. p. 98 և հտն.։

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Եզնիկ Կողբացին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներից է։ Նա ծնվել է Ճակատք գավառի (Սուրմալվի գավառ) Կողբ գյուղում, 4-րդ դարի վերջին քառորդում։ Եզնիկը եղել է Սահակի և Մեսրոպի գործակիցը, թարգմանչական մեծ աշխատանք է կատարել։

Եզնիկ Կողբացու մեզ հասած գլխավոր գործն է «Եղծ աղանդոց»-ը, որը հայկական կուլտուրայի պատմության կարևոր կոթողներից մեկը կարելի է համարել։

Եզնիկի երկը բաժանվում է չորս գրքի՝ «Եղծ աղանդոց հեթանոսաց, Եղծ քէշին Պարսից, Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոց և Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի»։

Իր գրքում Եզնիկը հերքում է Պարսից զրադաշտական կրոնը և հայոց հեթանոսական կրոնի մնացորդները՝ առասպելական վիշապների, պարիկների, ալեզների և այլ հավատալիքները, և ժողովրդի մեջ եղած նախապաշարումները։

Եզնիկը հերքում է նույնպես հույն փիլիսոփաների տիեզերածնական և այլ տեսությունները. (Պյութագորյան, Պերիպատիկյան, Պլատոնական, Ստոյիկյան, Էպիկուրյան)։

Եզնիկ Կողբացին ճարտարախոս է։ Նա իր բարձր տրամաբանությամբ հերքում, անմտություն է համարում Պարսիկների կրոնը, հունական «հեթանոս» փիլիսոփաների ուսմունքը։

Եզնիկինն են համարվում նույնպես՝ Հովհան Ոսկեբերանի և Կյուրեղ Աղեքսանդրացու որոշ գործերի թարգմանությունը։ Եզնիկի ինքնուրույն գործերից են համարվում նաև մի քանի այլ աշխատություններ («Խրատք», «Հարցումն Արձանայ... ևն)։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

282. Գիրք ընդդիմութեանց Արարեալ 'ի Սրբոյ Եզնակայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետէ և յաշակերտէ մեծի Թարգմանչին մերոյ՝ Սրբոյն Մեսրոպայ։ Իզմիր. 1762։ [Ցամի Հայոց 1211.] 293 էջ. [Տպարան Մահտեսի Մարկոսի]։

283. Եզնկայ Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ Աղանդոց։ Վենետիկ. 1826. 334 էջ [փոքրադիր]։

284. Նոյնը. Վենետիկ. 1850։

285. Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ Եղծ Աղանդոց։ Փարիզ. 1860. 288 էջ։

286. Եզնկայ Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ Աղանդոց։ Վենետիկ. 1863. 334 էջ։

287. Եզնիկ վարդապետի Կողբացւոյ Եղծ Աղանդոց։ Կ. Պոլիս. 1864։

288. Եզնկա Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ Աղանդոց։ Կ. Պոլիս. 1869։

289. Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ Եղծ Աղանդոց։ Կ. Պոլիս. 1871. 386 էջ։

290. Եզնկայ վարդապետի Կողբացւոյ Եղծ Աղանդոց։ Ղուկասյան Մատենադարան. Թիֆլիս. 1914. 226 էջ։

291. Եզնիկ Կողբացի. Եղծ Քէշին Պարսից։ Թիֆլիս. 1913. 30 էջ։

292. Եզնիկ վարդապետի խրատները։ Գրաբ. թարգ. Գ. Տեր-Մկրտչյան։ Արարատ. 1902. էջ 9—16։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

293. Ադոնց Ն.—Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին (Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)։ Բազմավեպ. 1925. էջ 196-294, 366 և 1926. էջ 12, 69, 108։

294. **Աղոնց Ն.**—Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների։ Հանդ. Ամս. 1925. էջ 193—202, 321—328, 435—441, 531—539 [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1925]։

295. **Ալիշան Ղ.**—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 50։

296. **Գալեմքեարյան Գ.**—Նորագույն աղբերք Եզընկա Կողբացվո։ Հանդ. Ամս. 1893. էջ 289, 345, 359, 1894 թ. էջ 6, 87, 277. 1896 թ. էջ 270։

297. **Գարամանլյան Հ. Ա.**—Ժողովրդական հավատքը Եզնիկի քով։ Հանդ. Ամս. 1931. էջ 232, 423, 489, 637։

298. **Գարամանլյան Հ. Ա.**—Երկրորդական կարգի աստվածությունները և հոգիները Եզնիկի քով։ Հանդ. Ամս. 1932. էջ 483, 588։

299. **Գարամանլյան Հ. Ա.**—Հողմ—շունչ—հոգի գաղափարները Եզնիկի քով։ Հանդ. Ամս. 1932. էջ 186։

300. **Gelzer.**—Ezniek und die Entwiklung des persischen Religions-systems. Zeitschrift für armenische Philologie. 1902. Marburg.

301. **Եզնկա** մեկ նոր աղբյուրը ըստ Ա. Կարիերի։ Հանդ. Ամս. 1900. էջ 183—186։

302. **Զարպհանալյան Գարեգին.**—Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 300—309։

303. **Զամինյան Ա.**—Հայ գրականության պատմություն. Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 56—60։

304. **Թորոսյան Յ.** վրդ.—Եզնիկ և յուր երկասիրություն։ Բազմավեպ. 1889. էջ 14, 108, 199, 313, 385։

305. **Հացունի Վ.**—Կենսագիր և նկարագիր Եզընկա վարդապետի Կողբացվո։ Բազմավեպ. 1893. էջ 8, 161, 273, 329, 353։

306. **Նահապետյան Գ.**—Եզնկա Կողբացվո Եղծ Աղանդոցը։ Բազմավեպ. 1925. էջ 161. 1926. էջ 12, 69։

307. **Վեբեր Սիմոն.**—Եզընկա «Եղծ ընդդեմ Աղանդոց» գործույն հորինման ժամանակն ու վավերականությունը։ Հանդ. Ամս. 1898. էջ 22, 201։

308. **Տեր-Մկրտչյան Գ. և Աճառյան Հր.**—Քննություն և համեմատություն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին։ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 33, 83, 113, 149, 161, 200, 237 [Նույնը առանձին գրքով. Վիեննա. Է+105 էջ]։

309. **Փեչիկյան Ե.**—Եզնիկի «Եղծ աղանդոցի» բնագրի և տպագրության համեմատություն և քննություն։ Բազմավեպ. 1929. էջ 65—71, 97—104, 201—207, 265—275։

310. **Փեչիկյան Ե.**—Իմաստասիրական բառերը «Եղծ Աղանդոց»-ի մեջ։ Բազմավեպ. 1921. էջ 10—12։

311. **Փափազյան Վ.**—Պատմություն հայոց գրականության։ (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։

Մասն I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907։ էջ 104—108։

312. **Ֆերահյան Եղ. Ստ.**—Ակնարկ մը «Եղծ Աղանդոց»-ի բնագրական ճյուղին։ Բազմավեպ. 1922. էջ 104—107։

313. **Չամչյան Մ.**—Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 509, 521, 522, 536, 537, Բ. հտ. էջ 27։

314. **Чалоян В. К.**—К вопросу об учении Езника Кохпеци, армянского философа пятого века. Ереван. Армфан. 1940. 80 стр.

315. **Эзов Г.**—Об учении персидских магов, соч. Езника. С. Петербург. 1858.

ԿՈՐՅՈՒՆ

Կորյունն առաջին թարգմանիչներից է։ Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի մյուս աշակերտների հետ, Կորյունն էլ մեկնել է Բյուզանդիոն կատարելագործվելու։ Ստանալով ժամանակի բարձր կրթությունը, Կորյունը վերադառնում է Հայաստան և նվիրվում է գրական-թարգմանչական և նորաբաց դպրոցների աշխատանքներին։

Կորյունը գրել է իր ուսուցիչ Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը՝ 440—450 թվականների միջև։ Նա շատ համառոտակի է խոսում Մեսրոպ Մաշտոցի աշխարհական կյանքի մասին, ընդարձակորեն կանգ է առնում Մեսրոպի ճգնական կյանքի, կրթական-քարոզչական աշխատանքների, հայկական գրերի գյուտի, դպրոցներ բաց անելու, թարգմանչական գործերի վրա և վերջում տալիս է Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան ու թաղման նկարագրությունը։

Կորյունի գրվածքը հետագա դարերում փոփոխության է ենթարկվել և այժմ ունենք այդ գրվածքի նաև մեկ ուրիշ խմբագրությունը, որ սովորաբար փոքր Կորյուն է կոչվում։ Այդ պատմությունը իսկականի համեմատությամբ ավելի համառոտ է ու պարզ։ Հավանորեն այս խմբագրությունը կատարվել է 7-րդ դարում։

Բացի Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունից, Կորյունը մասնակցություն է ունեցել 5-րդ դարի թարգմանություններին. Նրան են վերագրվում նույնպես եկեղեցական մի քանի թարգմանություններ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

316. **Կորիւն** վարդապետի, Մամբրէ Վերծանողի և Դաւիթ Անյաղթի մատենագրութիւնք։ (Մատենագրութիւնք նախնեաց)։ Կորիւն վարդապետի—Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ։ Վենետիկ. 1833. 640 էջ. (Կորյունի Պատմությունը 1—29 էջ)։

317. **Կորիւն** վարդապետի պատմութիւն սրբոյն Մեսրովբայ։ Սոփերք Հայկական. Հտ. ԺԱ. Վենետիկ. 1854։

318. **Կորիւն.**—Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի։ Վենետիկ. 1894. 48 էջ։

319. **Կորիւն.**—Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի։ Թիֆլիս. 1913. 72 էջ. (Ղուկասյան Մատենադարանի)։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

320. **Ադոնց Ն.**— Կորյունի մասին (Պ. Ֆնտգլյանի նկատողությունների առթիվ)։ Հանդ. Ամս. 1927. էջ 273։

321. **Ադոնց Ն.**—Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների։ Հանդ. Ամս. 1925. էջ 193, 321, 435, 531 [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1925]։

322. **Ադոնց Ն.**—Դարձյալ Կորյունի մասին։ Հանդ. Ամս. 1928. էջ 76--94։

323. **Ալիշան Ղ.**—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 48—49։*

324. **Ակինյան Ն.**—*Հայկական այբուբենի գյուտը։ Հանդ. Ամս. 1938. էջ 333։*

325. **Բյուզանդացի Նորայր.**—*Քննասեր. [ապակետիպ]. Ստոկհոլմ. 1887. էջ 12—17։*

326. **Բյուզանդացի Նորայր.**—*Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունք. գիրք Մակաբայեցվոց Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փավստոս Բյուզանդ։ Հանդերձ դիտողությամբք, տեղեկությամբք և լուսաբանությամբք։ Տփղիս. 1900. 520 էջ։*

327. **Գաթըրճյան Հ.**—*Պատմություն մատենագրության հայոց։ Վիեննա. 1851. 62 էջ։*

328. **Զարպհանալյան Գարեգին.**—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 310—314։*

329. **Ջամինյան Ա.**—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ. 63—67։*

330. **Ղափադարյան Կ.**—*Հայկական գրի սկզբնական տեսակները։ Արմֆան. Երևան. 1939. 93 էջ։*

331. **Эмин Н. О.**—Об армянском алфавите. В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 г. г.). Москва. 1896. стр. 204—230.

332. **Թորոսյան Հ.**—*Համառոտ տեսություն Կորյան և յուր գրության վերա։ Բազմավեպ. 1897. էջ 110—115, 303—310։*

333. **Թեոդիկ.**—*Տիպ ու տառ. 412—1512—1912։ Կ. Պոլիս. 1912։*

334. **Ինճիճյան Ղուկաս** *վրդ.—Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի։ Հտ.* III. *Վենետիկ. 1835. էջ 74։*

335. **Լեո.**—*Հայ գրքի տոնը։ Տփխիս. 1912, 208 էջ։*

336. **Լեո.**—*Ս. Մեսրոպ (Սահակ-Մեսրոպյան մատենադարան)։ Թիֆլիս. 1904. 336 էջ։*

337. **Խալաթյան Գր.**—*Ս. Սահակի և Մաշտոցի գործունեությունը հօգուտ հայ լուսավորության։ Հանդ. Ամս. 1904. էջ 257—361. [գրախոսակ.]։*

398. **Հարությունյան Իսահակ.**—*Հայոց գիրը։ Թիֆլիս. 1892. 400 էջ։*

339. **Մարկվարտի** զեկույցը արևելագետների համագումարին հայ տառերի գյուտի մասին։ Հանդ. Ամս. 1902. նոյեմբ.։

340. **Кучук-Иоаннесов Х.**—Краткий очерк армянской литературы V века. Москва. 1914.

341. **Հոդվածներ.**—Հանդես Ամսօրյայի 1913 թ. ԻԷ համարը՝ նվիրված գրերի գյուտի 1500 և հայկական տպագրության 400-ամյակին։

342. **Նահապետյան Գ.** վրդ.—Ուսումնասիրություն սբ. Մեսրովբա վարուց և Հայկական գրոց գյուտին։ Հանդ. Ամս. 1913. էջ 122. 1914 թ. էջ 1, 49, 113։

343. **Չամչյան Մ.**—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ և յերիս հատորս տրոհեալ։

Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 12, 509, 521, 536, 537։

344։ **Սարաֆյան Հովս.**—Հայ գրերու գյուտին 1500 և տպագրության 400 ամյակներու առթիվ։ Բազմավեպ. 1914. էջ 70—75։

345. **Սահակյան Տ.Կ.**—Հայերենագիտական դիտողություններ։ Կորյան հատուկոտոր մը՝ որ միայն Ագաթանգեղոսի մեջ կգտնըվի։ Բազմավեպ. 1905. էջ 550—556։

346. **Տաղավարյան Ն.**—Ծագումն հայ տառից։ Վիեննա. 1895. 41 էջ։

347. **Տաշյան Հ.**—Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա։ Հանդ. Ամս. 1897. էջ 110. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1897]։

348. **Տեր-Մկրտչյան Գ.**—Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ (Պատասխան Լեոյի բաց նամակին)։ Արարատ 1912. էջ 499—514։

349. **Տեր-Մկրտչյան Գ.**—Աջից ձախ հայ գրություն։ Շողակաթ. Վաղարշապատ. 1913. էջ 137։

350. **Տեր-Մկրտչյան Գ.**—Գրի նույնատիպ օրինակներ։ Շողակաթ. Վաղարշապատ. 1913։

351. **Փափազյան Վ.**—Պատմություն հայոց գրականության. (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907. էջ 104։

352. **Ֆնտգլյան Գ.**—Նկատողություններ Մաշտոց Մեսրովբ անվան և Կորյան բնագրի և ժամանակի մասին։ Հանդ. Ամս. 1926. էջ 268—275։

353. **Ֆնտգլյան Գ.**—Պատասխան պրոֆ. Ն. Ադոնցին։ Հանդ. Ամս, 1927. էջ 529—541։

ԵՂԻՇԵ

Եղիշեն իր պատմության մեջ իրեն ժամանակակից է համարում 451 թ. տեղի ունեցած Վարդանանց պատերազմին։ Հենվելով Եղիշեի պատմության քննական տվյալների վրա, որոշ բանասերներ նրան դասում են VI դարեսկզբի գրողների շարքը։

Եղիշեն իր պատմության մեջ տալիս է Արշակունյաց թագավորության անկումից սկսած մինչև 464 թ. ժամանակաշրջանը։ Նա պատմում է հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի մասին ընդդեմ պարսկական բռնակալության, մանրամասն ու զարդարուն, ճարտասանական, «ոսկեղենիկ» լեզվով, կարծես վիպասանություն լինի նրա երկը։ Հայրենասիրական բարձր զգացմունքներով է գրված Եղիշեի պատմությունը։ Նա գովերգում է հերոսներին, իսկ դավաճաններին և բռնակալներին մեծ ատելությամբ է նկարագրում։

Եղիշեի «Վարդանանց պատմութիւն»-ը թարգմանված է՝ ռուսերեն (1853 թ.), ֆրանսերեն (1844 թ.), իտալերեն (1840 թ.), և անգլերեն (1830 թ.)։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

354. Գիրք պատմութեան Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն Հայոց։ Արարեալ Սրբոյ Եղիշէի Վարդապետին։ [Բ. էջ] Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք։ Շարադրեալ Գիտնական և Խստակրօն սուրբ Վարդապետին Եղիշէի։ Աշակերտի սրբոց թարգմանչացն մերոց Իսահակայ և Մեսրոպայ։ Յորում լիակատար պատմին նահատակութիւնք սրբոց Վարդանանց զօրավարացն հայոց և Ղեվոնդեանց սրբոց Քահանայից։ Կ. Պոլիս. 1764. 220 էջ։

355. Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք։ Շարադրեալ Գիտնական և Խստակրօն սբ. Վարդապետին Եղիշէի։ Աշակերտի սրբոց Թարգմանչացն մերոց Իսահակայ և Մեսրոպայ։

Յորում լիակատար պատմին նահատակութիւնք սրբոց Վարդանանց զօրավարացն հայոց և Ղևոնդեանց սրբոց Քահանայից։
Սանկտպետերբուրգ. 1787. 413 էջ։

356. Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Վարդանանց և Ղևոնդեանց Քահանայից։ Արարեալ սրբոյն Եղիշայի գերահռչակ Վարդապետի և արքեպիսկոպոսի Ամատունեաց, աշակերտի երանելի թարգմանչացն մերոց սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ։
Կ. Պոլիս. 1823. 239 էջ։

357. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ Վենետիկ. 1828. 381 էջ։*

358. Սրբոյ *Հօրն մերոյ Եղիշէի Վարդապետի Մատենագրութիւնք։ (Մատենագրութիւնք նախնեաց). Վենետիկ. 1838. 307 էջ. Ցանկ.—Նահատակութիւն Վարդանանց։—Մեկնութիւն Յեսուայ և Դատաւորաց։—Խրատ միանձանց։ Յաղօթսն որ ասէ Հայր մեր։—Ի Մկրտութիւն Քրիստոսի։—Ի Մատնութիւն Քրիստոսի։—Ի չարչարանսն Քրիստոսի։—Ի խաչելութիւն Քրիստոսի։—Ի Թաղումն Քրիստոսի։—Ի Յարութիւն Քրիստոսի։—Վասն դատաստանին և միւս անգամ գալստեանն։—Վասն յիշատակաց մեռելոց։ Ի սուրբ առաքեալսն։ Կանոնք։*

359. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ (Ընտիր մատենագիրք.)։ Վենետիկ. 1852. 394 էջ։*

360. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ Վենետիկ. 1842. 394 էջ։*

361. Սրբոյ *Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի Մատենագրութիւնք ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց գրչագրաց։ Վենետիկ. 1859. 382 էջ։*

362. Եղիշէի *պատմութիւն Վարդանանց։ Ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Թեոդոսիա. 1861. 341 էջ։*

363. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ (Ընտիր մատենագիրք)։ Մոսկվա. 1861. 430 էջ։*

364. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին։ (Ընտիր մատենագիրք). [Փոքրադիր]. Վենետիկ. 1864. 394 էջ։*

365. Եղիշէի *վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ Երուսաղեմ. 1865. 431 էջ։*

366. Եղիշէի *պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Կ. Պոլիս. 1866. 453 էջ։*

367. Եղիշէի *պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ (Ընտիր մատենագիրք). Բ. տպագր. Կ. Պոլիս. 1873. 456 էջ։*

368. Եղիշէի *պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Տփխիս. 1879. 311 էջ։*

369. Եղիշէի *պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեաց օրինակի։ Ծանոթություններով և հայ-ռուսերեն բառագրքով ի լույս ընծայեց Խ. Հովհաննիսյան։ Մոսկվա. 1892. 392 էջ։*

370. Եղիշէ *վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին։ [Փոքրադիր]. Վենետիկ. 1893. 425 էջ։*

371. Եղիշէ վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին և քննադատութիւնք Միքայէլ Փաշայի Փորթուգալ։ [Քննադատութ.— 159 էջ. պատմության տեքստը 159—425 էջ, ծանոթութ. 426—445, «Բան Խրատու Եղիշէի» 446—455 էջ]. Վենետիկ. 1903. 455 էջ։

372. Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Տփխիս. 1904. 296 էջ։

373. Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Հրատ. Գ. Գալստյանի։ Թիֆլիս. 1912. 260 էջ։

374. Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց. ըստ Անձևացեացն օրինակի։ Ղուկասեան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1913. 376 էջ։

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

375. Եղիշէ վարդապետի պատմությունը Վարդանի և Հայոց պատերազմի համար։ Թարգ. Մարտիրոս Սիմեոնյանց։ Մոսկվա. 1863. 257 էջ. [Գրքին հավելված ունի. նույն Եղիշէ վարդապետի Խրատ միանձանց համար]։

376. Եղիշէի պատմությունը Վարդանի և Հայոց պատերազմի համար։ Թարգ. Հ. Ղուկասյան (ծանոթութ.)։ Թիֆլիս. 1891. 259 էջ։

377. Եղիշէ. Վարդանանց պատմություն։ Թարգ. աշխարհաբար Գյուտ ք. Աղանյան. Տփխիս. 1911. 270 էջ։

378. Եղիշէ. Վարդանանց պատմություն։ Թարգ. աշխարհաբար. Յ. Վարժ. Կ. Պոլիս. 1911. 204 էջ։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

379. **История** Егише вардапета, борьба христианства с учением Зороастровым в пятом столетии в Армении. Перев. с арм. П. Шаншиева. Тифлис. 1853.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

380. Ալիշան Ղ.—Հնգետասաներորդ դարեդարձ նահատակության սր. Վարդանանց և անոնց ընկերակից նոր հայտնված։ Բազմավեպ. 1851. էջ 225—230։

381. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 57—60։

382. Ակինյան Ն.—*Եղիշե վարդապետ և յուր պատմություն Հայոց պատերազմին։ Մատենագրական-պատմական ուսումնասիրություն։ Հանդ. Ամս. 1931. էջ 1, 129, 320, 393, 449, 585, 676. 1932 թ. էջ 293, 385, 545. 1933 թ. էջ 33, 641. 1934 թ. էջ 353. 1935 թ. էջ. 193. 1936 թ. էջ 40, 129. 1937 թ. էջ 533. [Լույս է տեսել նաև առանձին գրքով. Վիեննա. 1935. Մաս* I. *400 էջ. Մաս* II. *1937. 806 էջ]։*

383. Անդրիկյան Ն.—*Եղիշեի ճառական մատենագրությունը։ Բազմավեպ. 1905. էջ 487—490։*

384. Ասատուրյան Հ.—*Եղիշեի պատմության նորագյուտ հատուկտորները։ Բազմավեպ. 1906. էջ 7, 59, 110։*

385. Գաբըրեյան Հովսեփ.—*Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրության ժամանակները։ Հանդ. Ամս. 1887. էջ 9—12. [Գրում է՝ Կորյունի, Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մասին]։*

386. Եղիշեի *պատմությունը Վարդանի և հայոց պատերազմի համար։ Թարգ. Հ. Ղուկասյանց։ Թիֆլիս. 1891. 259 էջ. [Գրախոսություն Ստ. Մալխասյանի. Մուրճ. 1892. էջ 147—148։ Նույնը գրախոսական ունի Եղիշեի պատմ. Վարդանանց ըստ Անձևացեացն օրինակի մասին։ (Հրատ. 1912). Մուրճ. 1892. էջ 758—768]։*

387. Եղիշե.—*Վարդանանց պատմություն։ Թարգ. Գյուտ ա. ք. Աղանյանց. Տփղիս. 1911. 270 էջ. [Գրախոս. Հապոզյան Մ.]։ Հանդ. Ամս. 1912. էջ 86։*

387*բ.* Եղիշե.—*Վարդանանց պատմություն։ Թարգմ. Յ. Վարժ. Կ. Պոլիս. 1911. 204 էջ. [Գրախոս Հապոզյան Մ.]։ Հանդ. Ամս. 1912. [վերը նշված համարում]։*

388. Զարբհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ. դար) երրորդ. տպագ. Վենետիկ. 1897. 334—350։*

389. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 96—102։*

[Նույնը—Եղիշե վարդապետ. Սիոն. Ը. 1934. էջ 150]։

390. Խալաթյան Գր.—Եղիշեի *Վարդանանց պատմությունը հրատարակությամբ Խ. Հովհաննիսյանի քննություն։ Թիֆլիս. 1892. 15 էջ. [Արտատպ. Մուրճ. 1892. էջ 934—948]։*

391. Խալաթյան Գր.—*Եղիշեի աղբյուրների առթիվ։ Հանդ. Ամս. 1895. էջ 113—116։*

392. Խալաթյան Գր.—*Եղիշեի քննական ուսումնասիրություն։*

Հանդ. Ամս. 1905. էջ 321, 353, 1906. էջ 13, 59, 86, 123, 140, 180, 199, 239, 299, 328, 373։

393. Կյուլեսերյան Բաբգեն.—*Եղիշե. քննական ուսումնասիրություն։ Վիեննա.1909. ԻԸ+458 էջ։*

394. Կոնիբեր Ֆր.—*Եղիշեի պատմության հատակոտորք։ Հանդ. Ամս. 1893. էջ 129—133։*

395. Հացունի Վարդան.—*Խորհրդածությունք Եղիշեի պատմության վրա։ Վենետիկ. 1896. 330 էջ։*

396. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 51—54։

Գիրք I. *[Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

397. Հարո.—*Եղիշե և յուր քսաներորդ դարու հայ ուսումնասիրողք և քննադատք։ Կ. Պոլիս. 1923. 94 էջ։*

398. Հայկական *աշխատությունք հայագետ պ. Ցեթթերի, ի մի ամփոփված և թարգմանված, հանդերձ ծանոթությամբք ի Հ. Հակոբոս վ. Տաշյան։ Վիեննա. 1895. էջ 105—115։*

399. Ղազարյան Մկրտիչ.—*Եղիշե վարդապետ։ Թարգմանություն Հ. Ղուկասյանի—«Եղիշեի պատմությունը Վարդանի և հայոց պատերազմի համար»։Թիֆլիս. 1891. [Գրախոսական] Մուրճ. 1891. էջ 1390—1397. [Հ. Ղուկասյանի նույն աշխարհաբար թարգ. գրախոսականը։ Հանդ. Ամս. 1892. էջ 117—120]։*

400. Նահապետյան Գ.—*Ուղղագրություն Եղիշեի։ Հանդ. Ամս. 1907. էջ. 211,*

401. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 13, 537, Բ. հտ. 22, 28. 154, 155։*

402. Պատմութիւն *սրբոյն Եղիշէի վարդապետի։ Սոփերք հայկականք։ Հտ. ԺԱ. Վենետիկ. 1854. էջ 39—47։*

403. Սրվանձտյան Գ.—*Երկասիրություններ. Ա. հտ. Համով-հոտով։ Թիֆլիս. 1904. 415 էջ։*

404. Վարդանյան Ս. —*Եղիշէ վարդապետի հարցմունք և պատասխանիք ի գիրս Ծննդոց։ Հանդ. Ամս. 1929. էջ 1, 65։*

405. Տաշյան Հ.—*Եղիշէի չորս եղանակները հնագոյն գրչագրի մը մէջ։ Վենետիկ. 1911. 242 էջ. [Այս գրքի գրախոսականը տես Հանդ. Ամս. 1912. էջ 86]։*

406. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Եղիշեի պատմության աղբյուրները։ Հանդ. Ամս. 1895. էջ 20—23, 58—61, 110—113, 231 ևն։*

407. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Նկատողություններ Եղիշեի պատմության վերաբերյալ։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ 129—133, 168—170, 197—200, 302—305. [Նույնը գրել է «Նկատողություններ Եղիշեի պատմ. վերաբերյալ» նաև 1902 թ. Հանդ. Ամս. էջ 202—205, 317—321]։*

408. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Եղիշեի պատմության քննադատության առթիվ։ Հանդ. Ամս. 1897. էջ 230—235. [Նույնը գրել է «Եղիշեի քննական ուսումնասիրության» մի հոդվածի առթիվ. Հանդ. Ամս. 1906. էջ 219—221]։*

409. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մասն I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 118—120։*

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՑ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Աբրահամ Խոստովանողի մասին հիշատակություններ ունեն՝ Եղիշեն, Ղ. Փարպեցին և ուրիշները։ Նա եղել է Տայոց նահանգի Զենակ գյուղից, ապրել է 5-րդ դարում։ 451 թ. Վարդանանց պատերազմից հետո, երբ պարսից Հազկերտ թագավորի կողմից հակապարսական քաղաքականություն վարող հայ նախարարները և Ղևոնդ երեցի գլխավորությամբ հայ հոգևորականները *աքսորվում են Ասորիք։ Աբրահամը ինքնակամ կերպով ընկերանում է նրանց։ Աբրահամը երկար տարիներ նյութական օգնություն է հավաքում և հասցնում է հայ աքսորականներին։*

*462 թ. Աբրահամը վերադառնում է Հայաստան, Բզնունյաց եպ. է ձեռնադրվում։ Իր սրտին մոտ գտնելով պարսից կողմից նահատակված հայ և ասորի նախարարների, հոգևորականների նահատակությունը, Աբրահամ երեցը ասորերենից թարգմանում է, և որոշ տեղեր ինքն է հորինում՝ Արևելյան վկայից պատմությունը։ Ըստ բանասերների (Վ. Ռայտ, Գ. Տ. Մկրտչյան, Ն. Բյուզանդ ևլն) Աբրահամ երեց Խոստովանողը հիշված նահատակների վարքը թարգմանել է ասորի հեղինակ Մարութա Մըփրետի գրքից *)։*

Արևելյան վկայից պատմությունը բացի պատմական աղբյուր լինելուց, արժեքավոր է նաև իբրև մեր ոսկեդարյան գրականության մի նմուշ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

410. Աբրահամու Խոստովանողի վկայք Արևելից։ Թագմանութիւնք յասորերենից։ Աշխատասիրությամբ Գալուստ Տեր-Մկըրտչյանի։ Էջմիածին. 1921. XXII+*248 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

411. Ալիշան Ղ.*—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 45։*

412. Զարպհանալյան Գ.*—Հայկական հին դպրության պատմություն։ Գ· տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 295—296։*

413. Էլիզե Ռեկլիւ.*—Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան։ Վաղարշապատ. 1893. էջ 71։*

414. Խրիմյան Խ.*—Հայրենագիտություն։ Վարազ. 1883. էջ 14։*

415. Կոստանյան Կ.*—Հիւսվածք բանից նախնի պատմագրաց հայոց։ Վիեննա. 1877, Դ.։ էջ 142։*

**) Այս գիրքը հրատարակվել է՝ 1) լատիներեն—թարգմ. Ասեմանի. 1748 թ. 2) ֆրանսերեն—* L'abbe, F. Lagrange. Tours. 1776. *3) գերմաներեն—* P. Zingerle. Echte Acten heiliger Märtyrer des Morgenlandes. Insburck. 1836.

416. Սարգսյան Ն.—Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս։ Վենետիկ. 1864. էջ 280։

417. Սրուանձտյան Գ.—Հնոց-Նորոց։ Կ. Պոլիս. 1874. էջ 32—87։

418. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ. և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Հտ. Բ. էջ 112, 115։

419. Վարդանյան Ա.—«Ի վկայսն Արևելից» նոր ու ցանցառ բառերու ուսումնասիրութիւնը։ Հանդ. Ամս. 1922. ապր.—մայիս. էջ 270—300։

420. Տեր-Մինասյան Ե.—Աբրահամու Խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը և ասորական սկզբնատիպը։ Բամբեր Հայաստ. Գիտ. Ինստ. Ա. Բ. 1921—1922. էջ 114—126։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Ղազար Փարպեցին ծնվել է Փարպի գյուղում 440—443 թվականների ժամանակաշրջանում։ Դաստիարակվել է Գուգարքում, Վահան Մամիկոնյանի հետ միասին, վերջինիս մոր, Ձուիկի մոտ։ Այնուհետև աշակերտել է Աղան Արծրունուն, ապա ուղարկվել է Բյուզանդիոն՝ կատարելագործվելու ժամանակի բարձր կրթության մեջ։ Վահանի մարզպանության օրով նշանակվում է Վաղարշապատում Կաթուղիկեի վանահայր։ Հալածվում է հոգևորականներից և փախչում է Ամիթ քաղաքը (Դիարբեքիր)։ Այստեղից նա Վահան Մամիկոնյանին գրում է իր հայտնի թուղթը, որի մեջ պաշտպանում է իրեն՝ աբեղաների մեղադրանքներից և մերկացնում է նրանց դիմակը։ Այնուհետև Ղազար Փարպեցին վերադառնում է և Վահան Մամիկոնյանի առաջարկությամբ գրում իր պատմությունը։

Փարպեցին իր պատմությունն սկսել է այնտեղից, որտեղ կանգ էր առել Փավստոս Բյուզանդը, այսինքն Արշակունյաց թագավորության երկու մասի բաժանվելուց (387 թ.), և հասցնում է մինչև Վահանի մարզպանության սկիզբը՝ այսինքը՝ 486 թվականը։

Ղազար Փարպեցին պատմում է՝ Վռամշապուհ թագավորի և գրերի գյուտի պատմությունը, Արշակունյաց թագավորության անկումը, Սահակի ու Մեսրոպ Մաշտոցի մահը և պարսկական տիրապետության դեմ Հայաստանում բռնկած երկրորդ խոշոր ապստամբության մասին (481—484 թ. թ.), որ հաղթանակով վերջացավ։

Ղազար Փարպեցու մյուս գործը, որ կոչվում է «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» արժեքավոր է ոչ միայն նրա կենսագրության ուսումնասիրման տեսակետից, այլև ժամանակի հոգևորականության ընկած բարքերի և կրոնական, պարտիական ուղղությունների ուսումնասիրման տեսակետից։

Ղազար Փարպեցու գործերը թարգմանվել են օտար լեզուներով (ֆրանսերեն—1843 թ. և 1869 թ.) ևլն.։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

421. Ղազարայ Փարպեցւոյ Արարեալ պատմագրութիւն ի բաժանմանէ թագաւորութեան Արշակունեաց մինչև ցօր մարզպանութեան Վահանայ մամիկոնւոյ։ Վենետիկ. 1793. 320 էջ։

422. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ (Ընտիր մատենագիրք)։ Վենետիկ. 1873. 639 էջ։

423. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ Վենետիկ. 1891. 719 էջ։

424. Ղազար Փարպեցու Հայոց Պատմությունը և Վահան Մամիկոնյանին գրած Թուղթը։ Թարգմ. աշխարհաբար Մինաս քհ. Տեր-Պետրոսյան։ Ալեքսանդրապոլ. 1895. 524 էջ։

425. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ Աշխատությամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյան։ [Առաջաբանով և ծանոթութ.]. Թիֆլիս. 1904. 211 էջ։

426. Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1907. 458 էջ։

ՄԻԱՅՆ ԹՂԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

427. Ղազարայ Փարպեցւոյ Թուղթ առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից։ [Լույս է ընծայել Մկրտիչ Էմինը]. Մոսկվա. 1853. 68 էջ։

428. Ղազար Փարպեցու գրած Թուղթը. մեղադրություն ստախոս աբեղաներին։ Թարգմանություն և բացատրությունք Մ. Նալբանդյանց։ Մ. Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությամբ. տպագր. Մ. Տեր-Գրիգորյանց։ Ս. Պետերբուրգ. 1868. XIV+80 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

429. Ալիշան Ղ.—Հայապատում, պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 60—64։

430. Ալիշան Ղ.—Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց։ Վենետիկ. 1890. էջ 158, 174, 208։

431. Աթճյան Լ.—Ղազար Փարպեցվո պատմության հառաջաբանին նոր ընթերցում մը։ Բազմավեպ. 1916. էջ 145։

432. Աճառյան Հ.—Մի քանի սրբագրություններ Փավստոսի և Փարպեցու մեջ։ Արարատ. 1911. էջ 225—229։

433. Բյուզանդացի Նորայր.—Հայկական բառաքննություն։ Ուղղությունք ընթերցվածոց մատենագրությանց նախնյաց և նշանակության բառից ինչ։ Կոստանդնուպոլիս. 1860. էջ 79—85։

434. Բյուզանդացի Նորայր.—Քննասեր։ Բ. պրակ. Ստոկհոլմ. 1887. էջ 16—58։

435. Բյուզանդացի Նորայր.—Քննություն Մալխասյան հրատարակության Ագաթանգեղոսի և Ղազարա Փարպեցվո։ Վիեննա. 1911. [Արտատպ. «Յուշարձան» 6]։

436. Գաթըրճյան Հովսեփ.—Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրությանց ժամանակները. [Գրում է՝ Կորյունի, Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մասին]։ Հանդ. Ամս. 1887. էջ 9—12։

437. Ե. Մ.—Ղազար Փարպեցու պատմության առաջաբանը։ Հանդ. Ամս. 1887. էջ 166—167։

438. Զարպհանալյան Գարեգին.—Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԳ. դար). երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 391—406։

439. Զամինյան Ա.—Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 78—85։

440. Էմին Մկրտիչ.—Ղազար Փարպեցի, տես Մ. Էմինի երկասիրությունները հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին (1840—1855 թ. թ.) գրքում. Մոսկվա. 1898. էջ 164—185. [Նույնն իբրև առաջաբան զետեղված է նաև Ղազարայ Փարպեցւոյ Թուղթ առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից գրքում։ Մոսկվա. 1853. 68 էջ]։

441. Խալաթյան Գրիգոր.—*Ղազար Փարպեցի և գործք նորին։ Պատմական և գրական քննություն։ Մոսկվա. 1883. 132 էջ։*

442. Հացունի Վ. վրդ.—*Խորհրդածությունք Եղիշեի պատմության վերա։ Վենետիկ. 1896. 330 էջ։*

443. Հ. Ց. Տ.—*Ֆր. Մյուլլերի քանի մը նոր հոդվածները։ [Ֆր. Մյուլլերը գրում է նաև Ղազար Փարպեցու և Կորյունի մասին]. Հանդ. Ամս. 1891. էջ 178—183։*

444. Հարությունյան Իսահակ.—*Հայոց գիրը։ Թիֆլիս. 1892. էջ 203—236. և 216—236 [Ղազար Փարպեցու պատմածը «Գրի գիւտ»-ի հանգամանքների մասին]։*

445. Հայ գրականության պատմություն։ *Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 54—56։

Գիրք I։ *[Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

446. Մալխասյան Ստ.—*Ուղղագրություններ Ղազար Փարպեցու պատմության և թղթի։ Հանդես հայագիտության։ 1903. Բ. հտ. բ. տետր։ [Գերմ.* „Zeitschrifs für armenische Philologie“. Marburg. 1903].

447. Նալբանդյան Միքայել.—*[Թարգմանչի բացատրությունները]. տես Ղազար Փարպեցու գրած թուղթը. մեղադրություն ստախոս աբեղաներին գրքում։ Մ. Նալբանդյանի թարգ. Ս. Պետերբուրգ. 1868. էջ 18—74։*

448. Նահապետյան Գ.—*Նոր ուղղագրություններ Ղազար Փարպեցու ընթերցումների։ Բազմավեպ. 1906. էջ 166, 204. [Գ. Տ—Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված Ղազար Փարպեցու պատմության մասին։ Տփխիս. 1904 թ.]։*

449. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784 ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 14, 540. Բ. հտ. 217։*

450. Սարգսյան Բ.—*Երկու խոսք Ղ. Փարպեցւոյ Նոր տպագրության առթիվ։ Բազմավեպ. 1905. էջ 52, 129.* [Գ. Տ—*Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված Ղազար Փարպեցու պատմության մասին.—Տփխիս. 1904։ Նույն հրատ. մասին գրախոսական է գրել նաև Հ. Յ. Տ. Հանդ. Ամս. 1904. էջ 225—234*]։

451. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Եղիշեի պատմության աղբյուրը։ Հանդ. Ամս. 1895. էջ 20, 58—61, 110—113։*

452. Տեր-Պողոսյան Գր.—*Նկատողություններ Եղիշեի պատմության վերաբերյալ։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ 129—133, 168—170. 197—200, 302—305։*

453. Տեր-Մկրտչյան Գ.—*Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը։ Արարատ. 1901. էջ 542—549։*

454. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մասն I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 120—123։*

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Հովհան Մանդակունին գործել է մինչև 490-ական թականները եղել է կաթողիկոս։ Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ եռանդուն մասնակցություն է ունեցել 481—484 թ. թ. Վահանանց ապստամբությանը ընդդեմ պարսից հալածանքների։ Նրա գրական գործերը կրոնական բնույթի են (թղթեր, ժամակարգություններ, աղոթքներ, կանոններ, ճառեր ևլն)։ Իր ճառերի մեջ, Հովհան Մանդակունին շոշափում է հայ ժողովրդական հավատալիքները (հմայություններ ևլն), կենցաղային հարցերի մասին է խոսում (արբեցողության, կնաթողության ևլն)։ Այս ճառերի մի մասը բանասերները վերագրում են 7-րդ դարում ապրած Հովհան Մայրավանեցուն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

455. *Տեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք։ (Մատենագրութիւնք նախնեաց)։ Վենետիկ. 1836. 212 էջ։*

456. *Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք։ Բ. տպ. Վենետիկ. 1860. 218 էջ։*

✓ 457. *Յովհաննու Մանդակունւոյ, յաղագս սիրոյ և սրբութեան, որով պտղաբերին արարածք։ Հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան։ Վաղարշապատ. 1903. (Արտատպած Արարատից. 1903. էջ 562, 784)։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

458. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 60—63։*

459. Զամինյան Ա.—*Հայոց եկեղեցու պատմություն։ Նոր-Նախիջևան։ 1908. էջ 92։*

460. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 327—333։*

461. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1874. Ա. հտ. էջ 536, Բ. հտ. էջ՝ 159, 166, 169, 172, 175, 187, 211, 213, 218։*

462. Տեր-Մկրտչյան Կարապետ եպ.—*Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրագոմեցի։ Արտատպ. «Շողակաթ»-ից։ Էջմիածին. 1913։*

ՄԱՄԲՐԵ ՎԵՐԾԱՆՈՂ

Մամբրե Վերծանողն ապրել է V դարի վերջերում և VI սկզբներում։ Նրա երկերը կրոնական բնույթ ունեն. կարևոր են նույնպես VI դարի աղանդների ուսումնասիրության տեսակետից։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

463. *Կորիւն վարդապետի Մամբրէ Վերծանողի և Դաւիթ Անյաղթի մատենագրութիւնք։ Վենետիկ. 1833. 640 էջ։*

464. *Մամբրէի Վերծանողի ճառք։ (Մատենագրութիւն Նախնեաց)։ Վենետիկ. 1894. 79 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

465. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 44։*

466. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 388--390։*

467. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 98։*

468. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև տեառն 1784 ըստ ավանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 539, 780։*

ՊԵՏՐՈՍ ՔԵՐԹՈՂ ՍՅՈՒՆՅԱՑ

6-րդ դարի երկրորդ կեսերում հիշվում է իբրև քերթող և թարգմանիչ Պետրոս եպ. Սյունեցին։ Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմության մեջ (գլ. ԻԲ.) նրա մասին գրում է. «...արար բազում թարգմանութիւնս և խօսեցաւ ճառս իմաստայեղց...»։ Մի ուրիշ տեղ (ԺԶ) Ստ. Օրբելյանը խոսելով Մեսրոպի՝ Աղվանների մոտ գնալու մասին, ասում է. «Ցուցանէ մեզ սուղ ինչ Մովսէս Քերթողահայրն. և գրովանդակն ճշգրիտ աշակերտ նորին Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց»։

Այստեղից Ղ. Ալիշանը հետևցնում է, որ Պետրոս Քերթողը գրել է Մեսրոպ Մաշտոցի քարոզելու մասին՝ Աղվանների մոտ և վերջիններիս համար գրեր հնարելու մասին։ Բայց այս գրվածքը մեզ չի հասել։ Ղ. Ալիշանը իր «Հայապատում, պատմիչք և պատմություն հայոց» գրքի Բ. հատորում հրատարակել է մի քանի պատմիչներից մեջբերումներ Պետրոս Քերթողի ճառերից։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

469. Օրբելյան Ստ.—*«Անդովկայ Սիւնեաց տեառն վրէժք ի Պարսից»։ Ալիշան Ղ. Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 115—117 (§ 89)։*

470. Մովսես Կաղանկատվացի.—*«Մենամարտութիւն Բաբկայ Սիւնւոյ ընդ Հոնին։ Նոյն տեղը. էջ 117—118. (§ 90)։*

471 Օրբելյան Ստ.—*Նույն պատմվածքը։ Հայապատում. էջ 118—119 (§ 91)։*

472. Օրբելյան Ստ.—*«Շաղատայ եկեղեցին նշխարօքն սրբոյ և տիրոյ երից» Հայապատում. էջ 120—121. (§ 92)։*

473. *Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս։ Հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի Վաղարշապատ. 1902։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

474. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 67—68. §§ 89, 90, 91, 92։*

475. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ—ԺԳ դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 409—413։*

476. Տեր-Մկրտչյան Գ.—*Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոս։ Արարատ. 1902. էջ 80—100, 183—203. [Հրատարակում է՝ «Պետրոսի Աստուածածնա Գովեստ»-ը։—«Աղուանից Վաչագան իշխանի կամ Թագավորի հարցումները և Պետրոսի պատասխանները»։—Պատառիկներ Պետրոսի այլ գրվածքներից—Եփեսոսի և Քաղկեդոնի ժողովների մասին]։*

477. Ջամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1874. հտ. Բ. էջ 222, 237։*

ԴԱՎԻԹ ՀԱՐՔԱՑԻ

Դավիթ Հարքացու մասին ստույգ տվյալներ չկան։ Հայտնի հայկաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան), որ հրատարակել է Հարքացու ներքևում հիշատակված հատվածները, գտնում է, որ Դավիթ Հարքացին (Հերետնացի, Ներքինացի), եղել է Պետրոս Սյունեցու և Եղիշեի ժամանակակից, վեցերորդ դարի կրոնա-փիլիսոփայական գրող։ «Հարքացին է պարագլուխը այն մեծ հունաբան դպրոցի, որի գլխավոր արտադրություններն են Փիլոն Եբրայեցու երկերի թարգմանությունը, Սահմանանց գիրքը և նման փիլիսոփայական գրություններ, լինեն բնագիր թե թարգմանություն, աստվածաբանական և մեկնաբանական գրվածքներ, և այլն»։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

478. Դաւթի Հարքացւոյ և փիլիսոփայի Որ յիմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցուածս։ Արարատ. 1902. էջ 939—963։

479. Իմաստութիւն Դավթի Քերթողի։ Արարատ. 1902. էջ 964—965։

480. Դաւիթ Հարքացի ասէ։ Արարատ. 1902. էջ 965—966։

481. Դաւթի Հրետանացւոյ՝ Վասն իւղոյն զոր արար Մովսէս։ Արարատ. 1902. էջ 966—967։

482. Նկատումն Արիստոտելի։ Արարատ. 1902. էջ 968—973։

483. Բան հաւատոյ ընդդէմ հերձուածողաց։ Արարատ. 1906. էջ 261—268։

484. Նորին Դաւթի ի հրամանէ Անաստասու Հայոց կաթողիկոսի։ Արարատ. 1906. էջ 269—270։

485. Նորին ի խնդրոյ Աշոտոյ Պատրիկի։ Արարատ. 1906. էջ 270—272։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

486. Մանանդյան Հ.—Դավիթ Հարքացի փիլիսոփային վերագրված իմաստասիրական երկերը։ Արարատ. 1904. էջ 158—171, 564—577, 649—657։

487. Հովսեփյան Գ. վ.— Դավիթ փիլիսոփա Հարքացի։ Արարատ. 1907. էջ 81—93, 261—268, 274—289։

488. Հովսեփյան Գարեգին վ.—Դավիթ Հարքացին և Գիտոյից գիրքը։ Արարատ. 1908. էջ 203—216։

489. Տեր-Մկրտչյան Գալուստ.—Դավիթ Հարքացի։ Արարատ. 1902. էջ 937—973. [Առանձին գրքով. Վաղարշապատ. 1903]։

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹ

Ստույգ տեղեկություններ չունենք Դավիթ Անհաղթի մասին։ Բանասերների կարծիքով, նա ապրել է 6-րդ դարի վերջերում, 7-րդի սկզբներում։ Դավիթ Անհաղթը սովորել է Ալեքսանդրիայում՝ հետևելով նոր պլատոնական ուղղությանը։ Նա ունի ինքնուրույն և թարգմանական մի շարք գրվածքներ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

490. Կորիւն վարդապետի Մամբրէ Վերծանողի և Դաւիթ Անյաղթի մատենագրութիւնք։ Վէնետիկ. 1833. 640 էջ։ [Դավիթ Անհաղթինը—էջ 129—214]։

Բովանդակություն.

ա. Թուղթ Գիւտայ կաթուղիկոսի առ Դաւիթ ՚ի խնդիր ներբողին խաչին, և պատասխան նորին։—բ. Ներբողեան ՚ի սուրբ խաչն աստուածընկալ։—գ. Սահմանք իմաստասիրության։—դ. Ամենայն չար տանջելի... ե. Հինգ առածք և յաղագս բաժանման։—զ. Ներածութիւն Պորփիւրի։—է. Վերլուծութիւն Դաւթի, ՚ի Ներածութիւն Պորփիւրի։—ը. Տասն ստորոգութիւնք Արիստոտելի։—թ. Մեկնութիւն ստորոգութեանց Արիստոտելի։—ժ. Արիստոտելի յաղագս մեկնութեան։—ժա. Մեկնութիւն Պերիարմենիաս գրոցն։—ժբ. Մեկնութիւն չորեքտասան գլխոցն, ՚ի Վերլուծականն Արիստոտելի։—ժգ. Յաղագս քերականին պատճառս։—ժդ. Արիստոտելի Թուղթ առ մեծն Աղեքսանդր. Պատմութիւն յաղագս աշխարհի... ժե. Այլ Թուղթ Արիստոտելի առ մեծն Աղեքսանդր, Յաղագս Առաքինութեանց։

491. Գիրք Սահմանաց Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայի և Աստուածաբան Վարդապետի։ Կ. Պոլիս. 1731. 344 էջ։

492. Գիրք Սահմանաց սրբոյն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի՝ հայոց իմաստասիրի։ Շարադրեալ ընդդէմ իմաստակ պիհռոնացւոց, որք ուրանային զէութիւն իմաստասիրութեան։ Եւ յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկնությամբ Տեառն Առաքելի եռամեծ վարդապետի, Աշակերտի սրբոյն Գրիգորի տաթևացւոյ։ Մադրաս. 1797. 658 էջ. [Տպար. Հարություն Շմավոնյան Շիրազեցու]։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

493. Գիրք *Պորփիւրի որ կոչի Ներածութիւն։ Յորում պարունակին վերծանութիւնք, ամենիմաստ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի, և լուծմունք սրբոյն Գրիգորի տաթևացւոյ։ Մադրաս. 1793. 413 էջ։*

494. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 314—324։*

495. Զամենյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 124—125։*

496. Կոնիբեր Ֆր.—*Համեմատություն Դավիթ Անհաղթի գրյանց հունարեն բնագրի հետ։ Թարգ. անգլերենից Փարսադան Տեր-Մովսիսյան. Վաղարշապատ. 1893. 51 էջ. [Արտատպություն «Արարատից» 1892—1893 թ.]։*

497. Կոնիբեր Ֆր.—*Քննություն գրոց Դավթի Անհաղթի կամ Թարգմանության Արիստոտելի։ (Թարգ. Հ. Հ. Տաշյան). Վիեննա. 1893. 94 էջ։*

498. Մանանդյան Հ.—*Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ։ Մատենագրական հետազոտություն: Վաղարշապատ. 1904. 39 էջ։*

499. Մանանդյան Հ.—*Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները։ Քննական ուսումնասիրություն։ Վիեննա. 1928. 296 էջ։*

500. **Кучук-Иоаннесов X.**—Краткий очерк армянской литературы V века. Москва. 1914. стр. 9.

501. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյան ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 389—393։*

502. Հ. Յ. Տ.—*Դավիթ Անհաղթ (Աշխատասիրություն Ֆր. Կոնիբերի). Հանդ. Ամս. 1892. էջ 19. 1893. էջ 50—56, 78—81, 146—148, 171—178. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1893. 92 էջ]։*

503. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն Հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1874. էջ. Ա. հտ. էջ 539, 782։*

504. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 108—112։*

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Անանիա Շիրակացին VII դարի նշանավոր մատենագիր է և հին դարերի գրական գիտությունների ռահվիրան մեր գրականության մեջ։

Անանիա Շիրակացին ծնվել է Շիրակավանում 615—620 թվականների միջև։ Հայ դպրություն սովորելուց հետո, կատարելագործվում է Տրապիզոնում Տյուքիկոս վարդապետի մոտ, խորանալով մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական գիտություններում։ Անանիա Շիրակացին իր Հայաստան վերադառնալու վերաբերյալ ասում է. «Երբ Հայաստան մտա, շատերն ինձ մոտ եկան ուսանելու, բայց հազիվ էին մի քանի բան սովորել, որ թողին, հեռացան և սկսեցին իրենք սովորեցնել այն, ինչ որ չգիտեին և չէին ըմբռնել... Մինչև իսկ իմ մասին սկսեցին ինքնահնար պարսավանքներ խոսել»։ Նրա այս խոսքերից պիտի ենթադրել, որ նա ենթարկվել է որոշ հալածանքի և հետապնդման։

Անանիա Շիրակացու աշխատությունների միայն մի մասն է մեզ հասել. դրանք հետևյալներն են՝ 1) ինքնակենսագրություն. 2) յաղագս հարցման և լուծման (սա թվաբանական 24 խնդիրների ժողովածու է. խնդիրների որոշ մասը հայոց պատմության և մասնավորապես Կամսարականների կյանքի դեպքերին են հարմարեցրած, ու լույս են սփռում VII դարի կենցաղի վրա). 3) կշիռների և չափերի մասին գրվածքը (հետաքրքիր է նրանով, որ գաղափար է տալիս՝ հայերի, պարսիկների, հույների, հռոմայեցոց և ժամանակակից այլ ժողովուրդների—դրամական, ծանրության, տարածության և այլ չափերի մասին). 4) յաղագս երկնի գրվածքում խոսում է երկնքի աստղերի, լուսնի, արևի, ծիր կաթնի, արեգակի և այլնի մասին, 5) յաղագս շրջագայութեան երկնից—խոսում է տիեզերքի և բնական երևույթների մասին։

Գրել է նաև մի քանի ճառեր (Հարության ճառը, Զատկի ճառը ելն), ըստ մի շարք բանասերների Շիրակացուն են պատկանել Խորենացուն վերագրվող Աշխարհացույցը։ Շիրակացու գլխավոր աշխատությունը—«Տոմարը»—որի մասին պատկառանքով են խոսում ուշ շրջանի հայ մատենագիրները, դժբախտաբար մեզ չի հասել։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

505. Անանիայ *Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից։ Լոյս է ընծայել Ք. Պատկանյան. Ս. Պետերբուրգ. 1877. 75 էջ։*

Բովանդակություն. *Ա. Անանիայի Շիրակունւոյ երիցս երանելի վարդապետին վասն որպիսութեան կենացն.։ Բ. Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի ասացեալ ի յայտնութիւն տեառն և Փրկչին մերոյ։ Գ. Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի ասացեալ ՛ի Զատիկն տեառն։ Դ. [չկա Դ. մասը]։ Ե. Անանիայի Շիրակունւոյ Համարողի յաղագս կշռոց և չափուց։ Զ. Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացւոյն։ Է. Անանիայի Շիրակունւոյ—ա. Յաղագս երկնի, բ. Յաղագս երկրի, գ. Յաղագս ծովու, դ. Յաղագս երկնային զարդույց, ե. Յաղագս որ ի մէջ երկնի և երկրի շարժմունք, զ. Յաղագս կաթին ծրոյ, է. Յաղագս հիւսիսային աստեղաց, ը. Յաղագս լուսնի, թ. Յաղագս արեգական, ժ. Յաղագս կենդանատեսակաց։*

Ը. Յաղագս աստեղաբաշխութեան. Թ. Պօղ. Աղէքսանդրացւոյ Նախերգան ի ներքսածութենէ յոյժ։ ա) Յաղագս կենդանատեսակաց բոլորատեսութեան։ բ) Յաղագս Խոյին։ գ) Յաղագս Ցլուն։ դ) Սակս Եկաւորոյն։ ե) Յաղագս Խեցգետնացն։ զ) Յաղագս Առիւծին։ է) Յաղագս կուսանակին։ ը) Յաղագս Կշռոյն։ թ. Յաղագս կորին։ ժ. Յաղագս աղեղնաւորին։ ժա) Յաղագս Այծեղջերին։ ժբ) Յաղագս Ջրահեղին։ ժգ) Յաղագս ձկանցն։ ժդ) Վերագլխութիւն։ ժե) Յաղագս խառնարան աստեղաց։

506. Անանիա *Շիրակացւոյ Յաղագս կշռոց և չափուց։ Հ. Ավգերյանի.—Բացատրութիւնք չափուց կշռուց և կշռոց նախնեաց. գրքում. Վենետիկ. 1821 թ.։*

507. Յաղագս *կատարման համարողութեան։ Բազմավեպ. 1853. էջ 48, 144, 335. 1854 թ. էջ 160, 256. 1855 թ. էջ 304։ [Մեկնաբանությամբ տպագրված է նաև «Սիոն»-ում 1866 թ. էջ 78, 94, 108—109, 157—158, 174—175]։*

508. Անանիայի *վարդապետի Շիրակուն[ւ]ոյ [Յաղագս] Հարցման և լուծման։ Հրատ. Գալուստ Տեր-Մկրտչյան։ Արարատ. 1896. էջ 143—152, 199—208.[Առանձին գրքով. Վաղարշապատ. 1896, 43 էջ.]։*

509. Յաղագս *շրջագայութեան երկնից՝ թէ որպէս իմաստասիրացն թուեցաւ։ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան. Անանիա Շիրակացի։ Վաղարշապատ. 1896. էջ 39—43։*

510. Յաղագս *ամպոց և նշանաց։ Հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան։ Արարատ. 1896. էջ 94—104։*

511. Անանիայի խոստումն աշակերտացն և առաջին գլուխ. Հրատ. Աշ. Աբրահամյան. 7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը։ Պետ. Համալսարանի գիտ. աշխատություններ XI հտ. Երևան. 1939. էջ 249—269։

512. Անանիայի յաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցմանն։ Հրատ. Աշ. Աբրահամյանի. 7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը։ Պետ. Համալսարանի գիտ. աշխատություններ XI հտ. Երևան. 1939. էջ 269—274. [Կցված է նաև «Խրախճանք»-ը]։

513. **Орбели И. А.**—Вопросы и решения вардапета Анании Ширакаци. Петроград. 1918.

514. Անանուն ժամանակագրութիւն. խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու 'ի հնագոյն ժամանակագրաց և հրատարակեալ ներածությամբ և բաղդատութեամբ։ Վենետիկ. 1904. ԼԶ+106 էջ։

515. Անանիա Շիրակացի.—Տիեզերագիտութիւն և Տոմար։ Աշխատությամբ պատմ. գիտութ. թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի։ (Հայկակ. ՍՍՌ. ժողկոմսովետին կից Ձեռագրերի ուսումնասիրության ինստ.։ Հին ձեռագրերի տեքստեր № 2)։ Հայպետհրատ։ Երևան. 1940. XXX, 95 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

516. Աբրահամյան Աշ.—7-րդ դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը։ Պետհամալսարանի գիտ. աշխատություններ XI հտ. Երևան. 1939. էջ 245—248.

517. Անանիա Շիրակացի.—Տիեզերագիտութիւն և Տոմար։ Աշխատությամբ պատմ. գիտ. թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի. (Հայկակ. ՍՍՌ. ժողկոմսովետին կից Ձեռագրերի ուսումնասիրության ինստ-տ։ Հին ձեռագրերի տեքստեր. №2)։ Հայպետհրատ։ Եր. 1940. էջ. I—XXX. [Առաջաբանը]։

518. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 71։

519. Ավգերյան Հ.—Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց։ Վենետիկ. 1821։

520. Դուրյան Ե. վրդ.—Շիրակացիին երազը։ Արձագանք. 1896. VII—12։

521. Ե. Պ.—Անանիա Շիրակացւոյ անտիպ էջերեն։ Հանդ. Ամս. 1908. էջ 20—23։

522. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Վենետիկ. Երրորդ տպագր. 1897. էջ 456—465։*

523. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 119—124։*

524. Մանանդյան Հ.—*Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում։ Երևան 1930. 141 էջ։*

525. Մանանդյան Հ.—*Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության։* I *մաս. Գիտ. և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագիր։ Երևան. 1927. № 2. էջ 29—42։*

526. Մանանդյան Հ.—*Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության։* II *մաս. Պետհամալսարանի Գիտ. տեղեկագիր։ Երևան. 1928. № 4. էջ 43—82։*

527. Մանանդյան Հ.—*Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը։ Երևան. 1934. 66 էջ։*

528. Մովսիսյան Ա.—*Անանիա Շիրակացին որպես մանկավարժ։ Սովետ. մանկավարժ. 1940. էջ 96—103։*

529. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերեք հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 360, 552։*

530. **Армянская** география VII века по Р. Х. приписываемая Моисею Хоренскому. Текст и перевод, с карт. и примечанями. Изд. К. П. Патканов. С. Петербург. 1877. [*Տես ծանոթութ.*]։

531. Տեր-Մկրտչյան Գալուստ.—*Անանիա Շիրակացի։ Վաղարշապատ. 1896. Արարատ. 1896. էջ 96—104, 199—208, 336—344։*

532. Տաշյան Հ.—*Մանր ուսումնասիրությունք. հետազոտությունք և բնագիրք։ Վիեննա. 1895, էջ 202. և հավելված։*

533. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—նմուշներ հայ բանահյուսություններից։ Մասն* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 162—174։*

ՍԵԲԵՈՍ

Սեբեոսը VII դարի պատմագիր է։ Նա մասնակցել է Դվինի եկեղեցական ժողովին (645) իբրև Բագրատունյաց եպիսկոպոս։

Սեբեոսն իր պատմության սկզբում տալիս է հայ ժողովրդական հին առասպելները հայերի ծագման մասին, ապա դնում է մի ժամանակագրական ցանկ։

Սեբեոսի պատմության մեջ մեծ տեղ է տրված Հերակլ կայսրի արշավանքներին Պարսկաստանի վրա, Սասանյան Խոսրով-Ապրուեզ թագավորի ավերածությունները Հայաստանում, այնուհետև Սեբեոսը գրում է արաբական արշավանքի մասին, նկարագրում է Թեոդորոս Ռշտունու քաջագործությունները և իր պատմությունը հասցնում է մինչև 660 թ.։

Սեբեոսը, բացի քաղաքական անցքերից, տալիս է նաև ժամանակի եկեղեցական դեպքերը, հայերի և հույների փոխհարաբերությունները։ Սեբեոսի պատմությունը թարգմանված է ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

534. Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ՚ի Հերակլն։ Կ. Պոլիս. 1851. 240 էջ։

535. Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ՚ի Հերակլն և սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ (Լույս է ընծայել Ք. Պատկանյանը)։ Ս. Պետերբուրգ. 1879. 203 էջ+71 էջ [Մխիթար Անեցու պատմությունը]։

536. Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ՚ի Հերակլն։ Ղուկասյան Մատենադարան։ Թիֆլիս. 1913. 359 էջ։

537. Սեբէոս եպիսկոպոսի պատմութիւն։ Դ. տպագր. բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ և ծանօթութեամբ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց։ Երևան. Արմֆան. 1939. 216 էջ։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

538. **История** императора Иракла, сочинение епископа Себеоса, писателя VII столетия. Перевод с армянского с объяснениями, примечаниями К. Патканова. С. Петербург. 1862.

539. **История** епископа Себеоса. Перев. с четвертого исправленного армянского изд. Ст. Малхасян. Армфан. Ереван. 1939. 184 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

540. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց: Վենետիկ. 1901. էջ 70:*

541. Ակինյան Ն.—*Մատենագրական հետազոտություններ: Քննություն և բնագրեր: Հտ. Բ. Վիեննա. 1924. 150 էջ:*

542. **Адонц Н.**—Начальная История Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского. По поводу брошюры Ст. Малхасяна. Византийский Временник. 1901. VIII, № 1, 2.

543. Աճառյան Հ.—*Նորագյուտ բառեր Սեբեոսի մեջ: Արարատ. 1907. էջ 230—231:*

544. Brosset M.—Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et l'Arménie, en 1847/48 St. Petersb. 1851.

545. Բյուզանդացի Նորայր.—*Իմ կարծիքը զկրկին հայ թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատ Սքոլաստիկոսի: Հանդ. Ամս. 1893:*

546. Ernest Geraland.—Die persischen Feldzüge des Kaisers Heracleios. Leipzig. 1898.

547. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԳ. դար): Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 435—441:*

548. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն: Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 117:*

549. Մալխասյան Ստ.—*Սեբեոսի պատմությունը և Մ. Խորենացի: Մատենագրական ուսումնասիրություն: Թիֆլիս. 1893. 118 էջ:*

550. Մալխասյան Ստ.—*Առաջաբան և ծանոթություններ. տես Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմութիւն* [IV *հրատ.*]—*Երևան. 1939:*

551. Մատիկյան Ա.—*Անանունը կամ կեղծ Սեբեոս: Վիեննա. 1913. 91 էջ:*

552. **Марр Н.**—О начальной истории Армении Анонима. Визант. Временник. 1894. [*Անանունի Հայոց նախնական պատ-*

մության մասին. Թարգ. Ե. Լալայան։ Հանդ. Ամս. 1855. էջ 18, 54, 108, 195, 277]։

553. Միհրդատյան Թ.—*Առաջաբան. տես «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն»։ Կ. Պոլիս. 1851։*

554. **Халатян Г.**—Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. Опыт критики источников. Чаеть I. Исследование, часть II, Материалы. Москва. 1896. Глава 2. Аноним, как поздный апокриф, стр. 58—105.

555. Սարգսյան Բ.—*Սիմեոն Ապարանցի և Կեղծ-Սեբեոսի առեղծվածը։ Բազմավեպ. 1915. էջ 1—9, 33—39։*

556. Տեր-Մինասյան Ե.—*Այսպես կոչված Պարսից ժողովը։ Արարատ. 1907. էջ 179—195։*

557. Տեր-Միքայելյան Ա.—*Ծանոթություններ. տես «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծաղկաքաղ արարեալ»։ Վաղարշապատ. 1893։*

558. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 345։*

559. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 172—174։*

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ—ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ

Հովհան Մամիկոնյանի և Զենոբ Գլակի անունով եղած պատմությունները երկու տարբեր հեղինակների գործեր չեն։ Նրանք իրենց առասպելական պատմությամբ, լեզվով և շարադրման ձևով նման են իրար, դրա համար էլ ներկայումս բանասերներից շատերն ընդունում են, որ դրանք միևնույն հեղինակի— Հովհան Մամիկոնյանի աշխատություններն են։ Վերջինս, ըստ իր աշխատության վերջում եղած հիշատակարանի՝ VII *դարի հեղինակ է։*

Զենոբ Գլակին վերագրվող «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունը, ինչպես ապացուցել է պրոֆ. Գ. Խալաթյանը, զանազան աղբյուրներից քաղված և եկեղեցական հետին ավանդություններից կազմված մի պատմություն է. (Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրությունը, քուրմերի ջարդը, քրիստոնեության տարածման պատմությունը և այլն)։

Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունն ևս ժողովրդական զրույցներից կազմված մի գործ է։ Որոշ բանասերներ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» գրքի վերջում եղած հիշատակարանը համարում են կեղծ և նրա հեղինակին համարում են VIII դարի գրող։

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ՝

560 Յովհաննու Մամիկոնէի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ։ Վենետիկ. 1832. 64 էջ։

560 բ. Ցովհաննու Մամիկոնէի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ։ Երկրորդ տպագրութ. Վենետիկ. 1889. 68 էջ։

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ՝

561. Գիրք Պատմութեանց Երկրին Տարօնոյ. Որ Կոչի Զենոբ։ Պատմութիւն երկրին Տարօնոյ, զոր գրեաց Զենոբ ասորւոց եպիսկոպոսն. հրամանաւ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի։ Պատմողական այմիկ տառիս. ականջադրուկ թէ եղիցիս, Ղօղեալ գործոց մերոյ առհմիս՝ Տեղեակ ոմանց ալինիցիս։ [Սրբագրութ. Պաղդասար դպրի] Կ. Պոլիս. 1719. 185 էջ։

562. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի։ (Մատենագրութիւնք նախնեաց)։ Վենետիկ. 1832. 52 էջ։

563. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի։ Երկրորդ տպագրութ. Վենետիկ. 1889. 52 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

564. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 69—70։

565. Ն. Մ.—Զենոբ Գլակ և Մովսես Խորենացի։ Հանդ Ամս. 1890. էջ 4—5։

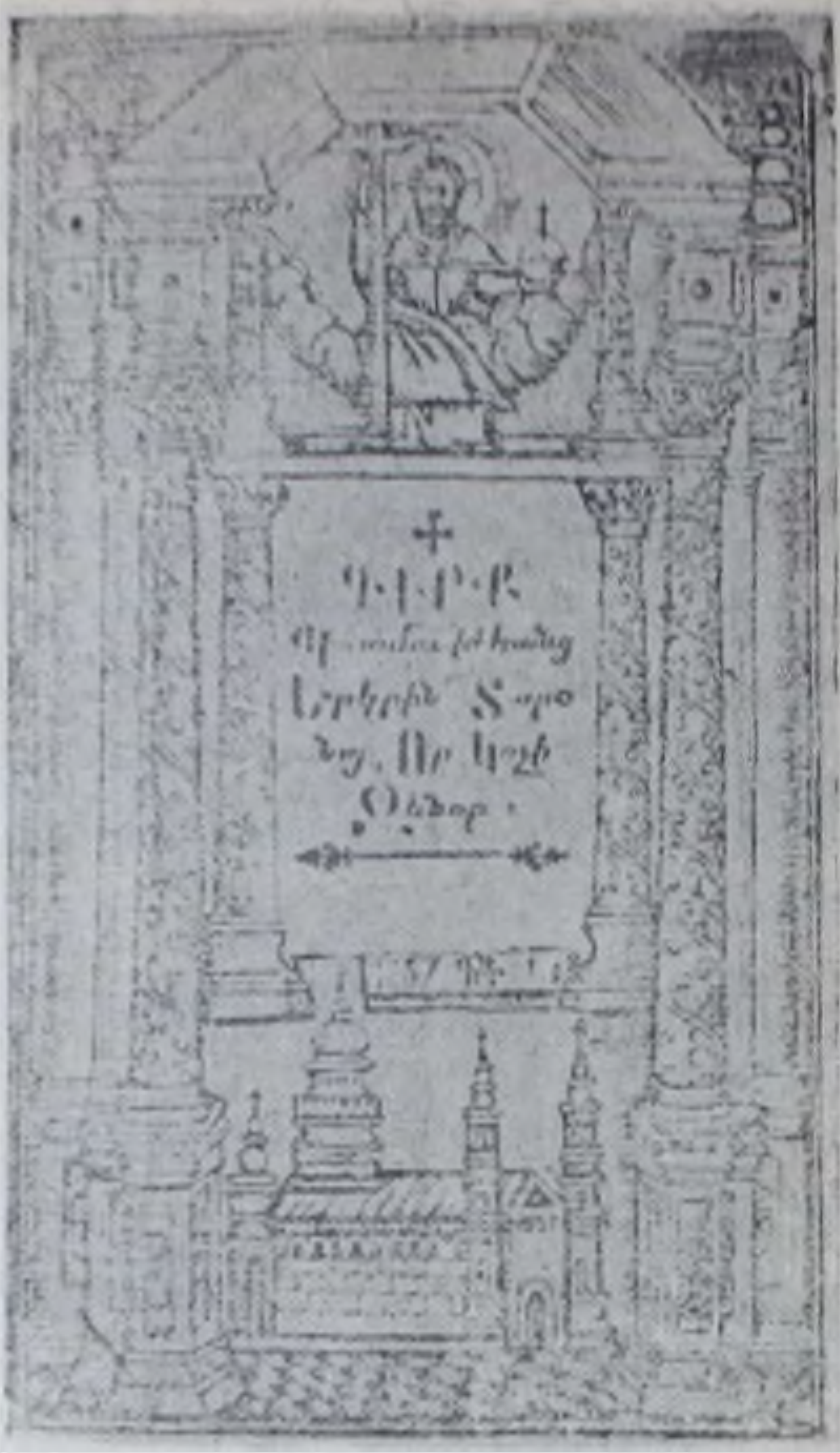

566. Զամինյան Ա.—Պատմություն հայ գրականության։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 142—143։

567. Զարպհանալյան Գ.—Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ.—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ՝ 431—434, 234—237]Զենոբ Գլակ]։

568. Էմին Մկրտիչ.—Զենոբ Գլակ։ Մ. Էմինի Երկասիրությունները հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին (1840 1855 թ. թ.) գրքում։ Մոսկվա. 1898. էջ 65—78։

569. Խալաթյան Գր.—Զենոբ Գլակ. համեմատական ուսումնասիրություն։ Վիեննա. 1893. 78 էջ։

570. Կարինյան Ա.—Հայ գրականության անցյալից։ Հովհաննես Մամիկոնյան։ Գրակ. թերթ. 20 VIII 1940։

571. Kennedy I.—From Zenob's story of the two Indian chiefs Gisane and Demetr, the earliest known westward migration. Jornal of the Royal Asiatic Society. 1904 p. 309—314.

572. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 56—57։

Գիրք I. [Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.).—Բ. «Նոր շրջանի»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

573. Հովհաննիսյան Խաչատուր.—*Զենոբ Գլակա նոր օրինակ մը։ Հանդ. Ամս. 1894. էջ 200—202, 239—240։*

574. Հովհաննիսյան Միհրան.—*Զենոբ Գլակ հանդեպ արդիական քննադատության։ Կ. Պոլիս. 1912. 215 էջ։*

575. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։*

Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 14. Բ. հտ. էջ 339. ծանոթ. էջ 544, 545 [Հովհ. Մամիկոնյան]. հտ. Ա. էջ 10, 391, 412, 631 [Զենոբ Գլակ]։

576. **Патканов К.** Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербургъ. 1879.

577. Սահակյան Շավարշ վ.—*Նորագյուտ հատված մը Զենոբ Գլակի պատմության։ Հանդ. Ամս. 1910. էջ 178։*

578. Տայան Ղ.—*Երանելույն Զենոպա եպ. ասացեալ ի մատնություն տեառն։ Բազմավեպ. 1922. էջ 193։*

579. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն I. Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 178—180։*

ՀՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑԻ

Հովհան Օձնեցին Տաշիրք (Լոռի) գավառի Օձուն (Ուզունլար) գյուղից էր։ Ծնված 7-րդ դարի վերջերում։ 717—728 թվականներին եղել է կաթողիկոս։ Իր աշխատություններում, որոնց մեծ մասը ճառեր են, գրում է այնպիսի կրոնական-դավանաբանական հարցերի մասին, որ լույս են սփռում արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում տարածված Պավլիկյանների շարժման և այլ պատմական հարցերի վրա։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

580. Յովհաննու *Իմաստասիրի և կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ ճառ ընդդէմ երևութականաց։ Նախ զառաջինն 'ի լոյս ըն-*

ձայեալ սովին տպագրութեամբ՝ ըստ հին օրինակին եղելոյ 'ի մեծ գրատան Փարիզու։ (Ծանոթութ. և հառաջաբանով լույս է ընծայել Մկրտիչ վ. Ավգերյան)։ Վենետիկ. 1807. 85 *էջ։*

581. Յովհաննու *Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ մատենագրութիւնք։ Վենետիկ.* 1833. 193 *էջ։*

582. Տեառն *Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ մատենագրութիւնք։ (Հայերէն և լատիներէն, թարգ. Մկրտիչ վ. Ավգերյանի)։ Վենետիկ.* 1834. 315 *էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

583. Աբեղյան Մ.—*Ուրվագծեր հայոց գրականության պատմությունից։ Շարականներ։ Արարատ.* 1912. *էջ* 720—732, 823—836 *ևլն.։*

584. Բաբկեն եպ.—*Հովհան Օձնեցի* (717—728)*։ Կոչնակ.* 1922. *էջ* 424, 521*։*

585. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ.* 1897. *էջ* 477—488*։*

586. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան.* 1914. *էջ* 130—131*։*

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻ

Մովսես Կաղանկատվացին VII *դարի մատենագիր է, սակայն նրա գրած պատմությունը հետագայում շարունակվել է մինչև* X *դարը։ Մեզ հասած գործն է՝ «Պատմութիւն Աղուանից»-ը, որտեղ նպատակ է դնում տալ աղվան ժողովրդի պատմությունը հնագույն դարերից մինչև իր ժամանակները։*

Անցյալում աղվանները բնակվելիս են եղել Հայաստանի արևելյան կողմում, կուլտուրական սերտ կապ են ունեցել հայերի հետ։

Մովսես Կաղանկատվացու պատմությունը տալիս է Աղվանից ծագումը, երկրի քաղաքական կյանքը, տնտեսությունը, Վաչագան Թագավորի գործունեությունը, Ջիվանշիր իշխանի պատմությունը, Դավթակ երգչի ողբը, խազարների ու հոների *արշավանքը, հոների քրիստոնեությունն ընդունելը. ապա պատմում է արաբների տիրապետությունը աղվանների վրա և այլ եկեղեցական հարցերի մասին։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

587. Մովսեսի *Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին։ Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին։ Մոսկվա. 1860. 286 էջ։*

588. Պատմութիւն *Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթութեամբք Կ. վ. Շահնազարեանց։ (Շար հայ պատմագրաց)։ Փարիզ. 1860. 432 էջ։*

589. Մովսես *Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1912. 441 էջ։*

590. **История** Агван Моисея Каганкатваци, писателя X века. Перевод К. Патканова. С. Петербург. 1861. 374 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

591. Աճառյան Հր.—*Մովսես Կաղանկատվացի։ Քննություն անոր գրության ժամանակի վրա։ Բազմավեպ. 1897. էջ 370։*

592. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք ու պատմությունք հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ. 73—74։*

593. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ 1897. էջ 442—454։*

594. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Ուսումնասիրությունք հայ լեզվի և մատենագրության յարեմուտս ԺԳ—ԺԹ դար։ Վենետիկ. 1895. էջ 268—269։*

595. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 149—151։*

596. Կոնիբեր.—*Կաղանկատուացվո մեկ նոր ձեռագիրը. Բանասեր. 1903. էջ 207։*

597. Manandian Agop.—Beiträge zur albanische Geschichte Leibzig *1897.* p. *49։*

598. Ս. Կ. *Աղվանքի պատմություն* [*Հ. Մանանդյանի.* Beiträe zur albanische Geschichte *գրվածքի մասին գրախոսական է*]։ *Արարատ. 1896. էջ 117—120։*

599. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն I. Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 17՛։*

ՍԱՀԱԿ ՁՈՐԱՓՈՐԵՑԻ

Ապրել և գործել է 7-րդ դարի երկրորդ կեսերում։ Եղել է կաթողիկոս (677—703)։ Նրան են վերագրվում հետևյալ շարականները.[*] *1) Կանոն Շողակաթին. «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի…», 2) Նավակատեաց ս. խաչի՝շարական՝ «Ի վերա վիմի…», 3) Վերացման խաչի՝ «Որ զանարատ Բազուկս քո…», 4) Կանոն Գիւտի խաչին՝ «Հրաշակերտ և զօրեղ…» և ծաղկազարդի մասին մի ճառ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

600. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ դար)։ Երրորդ տպ. Վենետիկ. 1897. էջ 475—476։*

601. Զամինյան Ս.—*Հայոց եկեղեցու պատմությունը։ Նոր-Նախիջևան. 1908. էջ 189—190։*

602. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 371, 376, 379, 380, 559։*

Խ Ո Ս Ր Ո Վ

Մեր բանասիրությանը բավական զբաղեցրել է Ղազար Փարպեցու «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» նամակի մեջ հիշատակված Խոսրովիկը։ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1892 թ. հրատարակեց նրա երկի մի հատվածը՝ «Արտասանութիւն Խոսրովկայ

---

[*] *Շարական հոգևոր երգոց սուրբ և ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց. յօրինեալ ի սրբոց Թարգմանչացն մերոց և ի սրբոց Շնորհալւոյն և յայլոց սուրբ հարց և վարդապետաց։ Էջմիածին. 1861. էջ 162—465, 480—482, 485—488, 512—516։*

Թարգմանչի ի մենամարտելն Դաւթի և Գողիաթու» վերնագրով, համարելով այն Ղ. Փարպեցու հիշատակած գործը։ Ուրիշ բանասերներ քննելով Խոսրովի երկերի հարցը [Գյուտ ք. Աղանյան, Բ. Սարգըսյան, Գ. Հովսեփյան՝ և Հ. Տաշյան], Խոսրովին համարում են 8-րդ դարի հեղինակ, Օձնեցու ժամանակից։

Ինչպես Խոսրովի ժամանակի (4-րդ թե 8-րդ դար), նույնպես և գրվածքների հարցը անհայտ է։ Գ. Հովսեփյանը Խոսրովի անունով հետևյալ գրվածքներն է բերում իր ուսումնասիրության մեջ. 1) Պատմութիւն վարուց Ս. Սահակայ հայրապետի, 2) Արտասանութիւն Խոսրովկայ Թարգմանչի ի մենամարտութիւն Դաւթի և Գողիաթու, 3) Ջրօրհնէից կանոնի թարգմանութիւնը ի յունարէն, 4) Վասն կարգի կաթուղիկոսաց [պատառիկ]։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

603. Արտասանութիւն *Խոսրովկայ Թարգմանչի ի մենամարտելն Դաւթի և Գողիաթու։ Հրատ. Գալուստ Տ.-Մկրտչյան. Արարատ. 1892. էջ. 280--282։*

603բ. Խոսրովիկ *Թարգմանիչ և երկասիրութիւնք նորին։ Աշխատասիրի՝ Գ. վ. Հովսեփյան։ Վաղարշապատ. 1899. էջ 1—210։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

604. Աղանյան Գյուտ ք.—*[Խոսրովիկ Թարգմանչի մասին]. Արձագանք. 1892. № 64։*

605. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւնք հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 111—112։*

606. Ալիշան Ղ.—*Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց։ Վենետիկ. 1890. էջ 238 ևն։*

607. Ակինյան Ն.—*Խոսրովիկ Թարգմանիչ և իր երկասիրությունները։ Հանդ. Ամս. 1904. էջ 262—270, 304—316։ 1905. էջ 19—22, 114—116, 213—220 ևն։*

608. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագր. Վենետիկ. 1897. էջ 295։*

609. Հովսեփյան Գ.—*Խոսրովիկ Թարգմանիչ և երկասիրությունք նորին։ Վաղարշապատ. 1899. էջ 1—110։*

610. Տաշյան Հ.—*Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունք։ Վենետիկ. 1895. էջ 49։*

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՑ

Ղևոնդ Երեցի պատմությունն սկսվում է Մահմեդի մահով (632 թ.) և վերջանում է 788 թվականներով։ Շատ համառոտ պատմում է Մահմեդի հաջորդների, արաբական նվաճումների, Հունաստանի մղած կռիվների մասին՝ արաբների դեմ, Հայաստանի կրած նեղությունները, ծանր հարկահանությունը և դրան իբրև հետևանք՝ ապստամբությունները արաբների դեմ։

Ղևոնդ Երեցը VIII դարի դեպքերը պատմում է իբրև ականատես։ Նրա պատմության մեջ կան բավականին տեղեկություններ՝ Բյուզանդիայի, արաբացիների, խազարների և արևելյան այլ ազգերի մասին։ Հետաքրքրական են Օմար ամիրապետի և Լևոն Գ.-ի նամակները, որոնցից երևում է, թե ինչ հայացքներ են ունեցել VIII դարում հայերն ու արաբները միմյանց վրա և ինչ աղանդներ, ծեսեր, սովորություններ են եղել։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

611. Արշաւանք *Արաբաց ի Հայս. արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վ. Շահնազարեանց։ Փարիզ. 1857. 240 էջ։*

612. Պատմութիւն *Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց։ [Կ. Էզյանի առաջաբանով և ծանոթությամբ]։ Ս. Պետերբուրգ. 1887. 201 էջ։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

613. **История** халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. Перевод с армянск. К. Патканов. С. Петербург. 1862. 165 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

614. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. 76—77։*

615. Ակինյան Ն.—*Ղևոնդ Երեց պատմագիր։ Մատենագրական պատմական ուսումնասիրություն։ Հանդ. Ամս. 1929. էջ 330, 458, 593, 705։*

616. Ակինյան Ն.—*Մատենագրական հետազոտություններ։ Հտ. Գ. Ղևոնդ Երեց և Մովսես Խորենացի։ Վիեննա. 1931. 331 էջ։*

617. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 135։*

618. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 497։*

619. Մյուլլեր Ֆ.—*Պատմություն Ղևոնդա մեծի վ.-ի Հայոց և Ստեփաննոսի Տարոնցվո Ասողկան պատմություն։ Հանդ. Ամս. 1888. էջ 128—130. [Գրախոսակ.]։*

620. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 504, 508, 509, 521, 527, 528, 536. հտ. Բ. էջ՝ 28, 42, 47, 68, 71, 78; 83։*

621. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 176—178։*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Ծնվել է 835 թ. Դվինի մոտ Դրասխանակերտ գյուղում։ Ստացել է ժամանակի բարձր կրթություն և հետամուտ է եղել հռետորության։ Նախնական շրջանի պատմությունը Դրասխանակերտցին պատմում է համառոտ, հետևելով՝ Խորենացուն Փարպեցուն և Եղիշեին ու իրեն նախորդող պատմագիրներին։

Իր ժամանակակից դեպքերը պատմում է մանրամասը։ Հիմնականում գրում է Բագրատունիների պատմությունը։ ԺԸ—ԽԸ գլուխների մեջ պատմում է Աշոտ I-*ի և նրա որդի Սմբատ թագավորի մասին, իսկ հաջորդ գլուխներում խոսում է ներքին պատերազմների և Աշոտ Երկաթի թագավորության մասին. մանրամասը կանգ է առնում արաբական ավերածությունների, օտար բռնակալության հետևանքով՝ երկրի փլուզման, սովի, թշվառությունների մասին, նկարագրում է Դվինի մոտ, Գեորգ*

Մարզպետունու ղեկավարությամբ, արաբական բանակին հասցրած ջարդը և ժողովրդի ազատագրումը։ Հետաքրքիր ձևով տալիս է հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը արաբական լծի դեմ։

Հովհաննես կաթողիկոսն իր պատմությունը գրում է իբրև ժամանակակից, ականատես և դեպքերին մասնակից հեղինակ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

622. Պատմագրութիւն *Յովհաննու Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Երուսաղեմ. 1843. 272 էջ։*

623. Յովհաննու *Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց։ Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին։ Մոսկվա. 1853. ժէ+219 էջ։*

624. Պատմութիւն *Յովհաննու Կաթողիկոսի։ Երուսաղեմ. 1867. 464 էջ։*

625. Յովհաննու *Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1912 426 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

626. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 81։*

627. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 139։*

628. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 511—517։*

629. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 14, Բ. հտ. էջ՝ 717, 725, 731, 733, 741, 742, 745, 763, 780, 781, 785. 807, 815։*

630. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ*

ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 58—59։ Գիրք I. [Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն)—Բ. «Նոր շրջանի»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

631. Փափազյան Վ.—Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907. էջ 178—180։

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՎԵԼՑԻ

Համամ Արևելցին ապրել է 9-րդ դարում։ Մեր պատմիչներից Մխիթար Այրիվանեցու, Ասողիկի հիշատակություններից երևում է, որ Համամ Արևելցին *) Բագրատունի իշխաններից է եղել. («Համամ, որ է Յովհաննէս Բագրատունի»)։

11-րդ դարի պատմիչ Ասողիկը հաղորդում է (գլխ. 2), որ Համամ Արևելցին գրել է. «...զվերլուծութիւն Առակացն գրեաց և Յոբայ զՍվէդայն թարգմանեաց, և զօրհնութիւնսն, որ ի գլուխս Սաղմոսացն ասացեալ, գիրս մի, և զԱմբիծսն գիրս մի, և վերլուծութիւն քերականին»։ Նույնը գրեթե բառացի կրկնում է 13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Մեծը։

Համամ Արևելցու գրվածները մեզ չեն հասել։ Առայժմ կան Առակաց մեկնութիւնը (թերի) և մի շարական, որի տների գլխատառերը հոդում են Համամ և Քերականություն։ Նա շարականի մեջ խոստովանում է իր հանցանքը և զղջում է խնդրում։

Խոստովանությունից պարզվում է, որ արաբական բռնավորի («Իսմայելական բռնաւոր») հրամանով իր եղբոր արյունն է թափել և թողություն է խնդրում աստծուց։

---

*) Ապրել է Աղվանից աշխարհում, որ հին ժամանակ Արևելից աշխարհ էր կոչվում։

Մեր պատմիչներից Հովհաննես Դրասխանակերտցին նույնպես հիշատակում է այս դեպքը։ Համամի երկերի մեջ նույնպես կա զղջանքի, ապաշխարության շեշտ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

632. Մեկնութիւն *Առակաց Սողոմոնի, զոր արարեալ է ի Համամայ ուրումն իմաստնոյ։ [Կ. Կոստանյանը քաղվածքներ է բերում]։ Արարատ. 1896. էջ 169—176։*

633. Գիրք *Յոբայ տաղաչափեալ։ [Կ. Կոստանյանը «Արարատ»-ի 1896 թ. (էջ 169—176) ուսումնասիրության մեջ գտնում է, որ դա մեկնությունն է Հովբա գրքի ԼԸ գլխի]։ Վենետիկ. 1863 թ.։*

634. Շարական *Համամայ։ Արարատ. 1896 թ., էջ 170—171։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

635. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. թ., էջ 78։*

636. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ.1897 թ. էջ 785։*

637. Կոստանյան Կ.—*Համամ Արևելցի։ Արարատ. 1896. էջ 169—176. [Առանձին գրքով. Համամ Արևելցի։ Վաղարշապատ. 1896. 30 էջ]։*

638. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 18. բ հտ. էջ 689։*

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Շապուհ Բագրատունին IX դարի պատմագիր է։ Նա Բագրատունիների իշխանական տոհմից է, սակավաթիվ աշխարհիկ պատմիչներից. ենթադրվում է, որ գրել է աշխարհաբար։ Ներքևում հիշված հրատարակության ձեռագիրը չունի ընդհանուր վերնագիր, սկիզբը և վերջը թերի է։

Շապուհ Բագրատունին պատմում է Մահմեդի և նրա հաջորդ խալիֆների աշխարհակալությունների մասին, շարահյու-

սում է հայ ժողովրդի պատմությունը այդ ժամանակաշրջանում՝ համեմած առասպելախառն զրույցներով։ Շապուհ Բագրատունին երկար կանգ է առնում արաբական բռնություններին, հատկապես Բուղայի շահատակությունների ու նրա ձեռքով գերի տարված հայ իշխանների պատմության վրա։ Ներքևում հիշված գրվածքի Շապուհ Բագրատունու գրչին պատկանելը կասկածելի է համարվում արդի պատմական քննադատության մեջ։ Ենթադրվում է, որ դա Հովհաննես Կողեռնի աշխատությունը պիտի լինի։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

639. Պատմութիւն *Շապհոյ Բագրատունւոյ։ Ի լոյս ածին Գ. Տ.-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս։ [Վերջինիս առաջաբանով]։ Էջմիածին. 1921.* XXXIV+*96 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

640. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 79—81։*

641. Ակինյան Ն.—*Շապուհ Բագրատունի և յուր պատմությունը։ Մատենագրական հետազոտություններ։ Վենետիկ. 1922. էջ 167—225։*

642. Աճառյան Հ.—*Հայերեն նոր բառեր Շապուհ Բագրատունվո պատմության մեջ։] Բազմավեպ. 1922. էջ 179—182, 232—234, 267—271։*

643. Աճառյան Հ.—*Քննադատություն Շապուհ Բագրատունվո պատմության հրատարակության։ Զանգ. 1922։*

644. Գալեմքարյան Գ.—*Շապուհ Բագրատունի։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ 59։*

645. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 503—506։*

646. Կանայան Ստ.—*Պատմություն ս. Նշանին և ս. Աղբերկու և Շապուհ Բագրատունի։ Բամբեր Հայաստանի Գիտ. ինստ.-ի Ա և Բ. 1921—1922. էջ 137—140։*

647. Մեսրապ եպ.—*Շապուհ Բագրատունի։ Արարատ. 1919. էջ 40—53։*

648. Մսերյան Մ.—Շապուհ պատմագիր։ Ճռաքաղ. Գ. 1861—1862. էջ 127—130։

649. Տայան Ղ.—Պատմություն Շապհո Բագրատունվո և ս. Ղազարու ձեռագրերը։ Բազմավեպ. 1922. էջ 69—73։

650. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 18. հտ. Բ. էջ 428, 435։

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թովմա Արծրունին X դարի հեղինակ է. նա իր պատմությունն սկսում է հնագույն ժամանակներից, աշխատելով վեր հանել Արծրունյաց տոհմի պատմությունը։ Իր երկի երկրորդ մասում Թովման տեղեկություններ է հաղորդում IX դարի կեսերին Սասունում տեղի ունեցած նշանավոր ապստամբության մասին՝ արաբական բռնակալների դեմ։ Պատմիչը տեղեկություններ է տալիս Խույթի (Սասունի) բնակիչների կենցաղի, Բուղա ոստիկանի կռիվների ու բարբարոսությունների մասին։ Այնուհետև, իբրև ականատես, Թովման պատմում է Գագիկ Արծրունու և նրա որդու գործերի, Աղթամարի, Ոստանի, Վանի և Արտամետի շինարարությունների մասին։

Ենթադրում են, որ Թովմա Արծրունու անունով հայտնի պատմությունը երկու հեղինակի գործ է։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

651. Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ։ Կ. Պոլիս. 1852. 398 էջ։

652. Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց։ Ի լոյս էած Ք. Պատկանյան։ Ս. Պետերբուրգ. 1887. 343 էջ։

653. Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1917, 529 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

654. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 82—83։*

655. Ալիշան Ղ.—*Սիսական. տեղագրութիւն Սյունյաց աշխարհի։ Վենետիկ. 1893. էջ 307, 514։*

656. Բյուզանդացի Նորայր.—*Քննասեր. պրակ Բ.։ Ստոկհոլմ. 1887. էջ 20—21։*

657. [Բյուզանդացի] Նորայր.—*Քննական ուսումնասիրութիւնք հայ նախնեաց բնագրաց։ Ա. Թովմա Արծրունի և անանուն Արծրունի երկու այլևայլ պատմագիր են։ Բազմավեպ. 1905. էջ 227—231, 264—271, 328—336, 398—407, 464—476։*

658. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 518—530։*

659. Զամինյան Ա.— *Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 151—153։*

660. Թովմա Արծրունի.—*Յաղագս շինութեան Աղթամարա [Հատված]։ Բազմավեպ. 1856. էջ 91։ Յաղագս գերապայծառ և պանծալի սբ. եկեղեցւոյն որ Աղթամար քաղաքի։ Բազմավեպ 1856. էջ 123։*

661. Ինճիճյան Ղուկաս վրդ.— *Ստորագրութիւն հին Հայաստանյայց. ըստ հին և միջին դարու անվանյալ ժամանակաց։ Հանյալ ի գրոց մերոց նախնյաց և այլոց։ Մեծ Հայք։ Վենետիկ. 1822. էջ 192, 211, 500։*

662. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 58—60։

Գիրք I. *[Մկրյան Մկրտիչ. (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով.* ***Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։***

663. **Патканов К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург 1879.

664. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 14, 155։*

665. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մաս I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան 1907. էջ 180—183։*

666. Ֆր. Մյուլլերի *քանի մը նոր հոդվածները։ Թարգ. Հ. Յ. Տ.։ Հանդ. Ամս. 1891. էջ 178—183։*

ՈՒԽՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ուխտանեսը X *դարի պատմագիր է։ Նրա հայոց պատմությունն սկսվում է հնագույն ժամանակներից և վերջանում է ՀԶ գլխով՝ Տրդատի պատմությամբ։*

Իր պատմության երկրորդ հատվածում Ուխտանեսը պատմում է այն իրադրությունների մասին, որոնց հետևանքով VI *դարում տեղի է ունեցել վրաց և հայոց եկեղեցիների բաժանումը։ Երրորդ հատվածը, որտեղ պատմել է Ծադ ժողովրդի պատմությունը, մեզ չի հասել։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

667. Ուխտանես եպիսկոպոս.—*Պատմութիւն Հայոց (հատուած Ա.)։ Պատմութիւն բաժանման Վրացի ՚ի Հայոց (հատուած Բ.)։ Վաղարշապատ. 1871։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

668. Ակինյան Ն.—*Ուխտանես եպիսկոպոս պատմագիր։ Հանդ. Ամս. 1908. էջ 17—20, 70—74, 112—115։*

669. Անառյան Հ.—*Հայերեն նոր բառեր Ուխտանեսի պատմության մեջ։ Բազմավեպ. 1923. էջ 334—339։*

670. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն, (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ., Վենետիկ. 1897. էջ 555—561։*

671. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 153։*

672. **Патканов К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879.

673. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 18. հտ. Բ. էջ 516։*

674. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մասն I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 198։*

ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԵՑ

Մեսրոպ Երեցը Վայոց Ձորի Հողոցմանց գյուղից էր։ Իր պատմության վերջում թողած հիշատակարանից երևում է, որ նա պատմությունը գրել է հայոց ՆԺԶ թվ. (967 թ.)։ Օգտվելով Փավստոս Բյուզանդից և ուրիշ աղբյուրներից, Մեսրոպ Երեցը գրել է Ներսես Պարթևի պատմությունը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

675. Պատմութիւն *երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն Աստուծոյ՝ սրբոյն Մեծին Ներսէսի, և որ ինչ Մարգարէա-*

կան Հոգւով ասաց նախ քան զնիլիլն։ Եւ վասն արիական գործոցն քաջին Մուշեղայ Մամիկոնոյ. և անպարտ մահուան նորին զրպարտանօք նենգողաց. և այլ ինչ։ Կ. Պոլիս. 1737.

676. Պատմութիւն *Յեացորդաց Հայոց և Վրաց, արարեալ յումեմնէ ի Մեսրոպայ քահանայէ ի Հողոց գեղջէ, ի Վայոց ձորոյ յԱշխարհէն Սիւնեաց. յամի տեառն 962։ Նախ պատմելով զգալստենէն Օրբէլեանց. և ապա զվարուց Սրբոյ մեծին Ներսիսի։ Նաև զքաջէն Մուշեղայ զսպարապետէն Հայոց։ Ի լոյս ածեալ տպիւք և ծախիւք Եղիազարու Շամիրեան կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ Մովսէսի Բաղրամեան հրահանգչին իւրոյ։ Մադրաս. 1775։*

677. Պատմութիւն *սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի։ (Սոփերք հայկականք. հտ. Զ. և Է.)։ Վենետիկ. 1853 124. էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

678. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 84։*

679. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 155։*

680. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 561—568։*

681. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 14. Բ. հտ. էջ 839։*

ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ

Դեռ պարզված չէ, թե երբ և ում նախաձեռնությամբ է «Գիրք թղթոց»-ը կազմելու սկիզբը դրվել։ Հավանական է, որ կանոնագրքի նման, հայոց կաթողիկոսարանների օրինագրքի դեր է խաղացել սկզբներում և հետզհետե ընդարձակվել է նոր կանոններով։

«Գիրք Թղթոց»-ը պարունակում է հարյուրի չափ կանոններ, կրոնական-եկեղեցական գրություններ։ Ունի որոշ արժեք հայ կուլտուրայի և պատմության ուսումնասիրման տեսակետից։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

682. Գիրք Թղթոց։ Մատենագրութիւն նախնեաց։ (Սահակ-Մեսրոպյան մատենադարան. Ե)։ Թիֆլիս. 1901. ԺԸ+584 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

683. Աճառյան Հ.—Հայերեն նոր բառեր Գիրք Թղթոցի մեջ (տպված Թիֆլիս. 1940 թ.)։—Բազմավեպ. 1925. էջ 261, 298։

684. Խաչկոնց Դ.—Թղթոց գրքին առթիվ։ Սուրհանդակ. 1901. № 681։

685. Հոդվածներ.—Բյուզանդիոն. 1901. էջ 1384. Արարատ. 1904. №5—6. էջ 560—569։

686. Մալխասյան Ստ.—«Գիրք Թղթոց» Մատենագրութիւն նախնեաց։ Սահակ Մեսրոպյան մատենադարան. Ե.։ Թիֆլիս. 1901. ԺԸ+584. էջ. [Գրախոսական] Մուրճ. Թիֆլիս. 1901. № 11. էջ 223—229։

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Կանոնագիրքը հայ հին գրականության խոշոր մնացորդներից է և կարևոր աղբյուր է հայ ժողովրդի սոցիալ-իրավաբանական անցյալն ուսումնասիրելու համար։

Կանոնագիրք է կոչվում սկսած V դարից եկեղեցական ժողովների և «ս. Հայրերի» սահմանած կանոնների ժողովածուն, որը, ինչպես ենթադրվում է, կազմել է Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728 թ. թ.)։

Այդ նախնական կանոնագիրքը բաղկացած է 29 կանոնագրություններից, որին հետագայում մինչև XI դարը հետըզհետե ավելացրել են մի շարք այլ կանոնագրություններ։

Մեզ հասած ամբողջական կանոնագրքի ձեռագրերը պա-

բունակում են սովորաբար 70—100 կանոնադրություններ, որոնք պարունակում են շուրջ 1000--1500 հոդվածներ։

Հայ կանոնագրքի ամբողջական տպագիր հրատարակությունը մինչև այժմ չունենք։

Ներքևում հիշվող երկու հրատարակությունները թերի են. առաջինը վերակազմված է առարկայական սիստեմով և չի ավարտված, իսկ երկրորդը՝ որոշ ընտրություններ են կանոնագրքից։ Բացի դրանից, կան նաև հրատարակված մի քանի առանձին կանոնադրություններ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

687. Կանոնք *ս. ժողովոց և հարց եկեղեցւոյ։ Գրակ Ա. խմբագրեց Արիստակես արքեպ. Դավթյան։ Թիֆլիս. 1904։*

688. Կանոնագիրք *հայոց. կանոնք ազգային ժողովոց և սուրբ հարց, Աղվանից, Առաքելականք, երից տիեզերական ժողովոց։ Ձեռագրերի համեմատությամբ խմբեց Արսեն Ղլտճյան։ Թիֆլիս. 1913. 270 էջ (Ղուկասյան մատենադարան)։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

689. Abrahamian A.—Die Grundlagen des armenischen Kirchenreichts. Zürich. 1917.

690. Աճառյան *Հ.—Հայերեն նոր բառեր կանոնագրքին մեջ. (տպված Թիֆլիս. 1913 թ.)։ Բազմավեպ. 1924. էջ 209—211։*

691. Գիրք *Թղթոցի պակասները։ Արարատ. 1902. էջ 560—569, 748—753։*

692. **Древне** армянская книга канонов. Изд. Академии Наук. С. Петербург. 1910.

693. Կանոնական *գիրքը և նրա աղբյուրները։ Արարատ. 1902. էջ 18—24։*

694. Կանոնագիրքը *և մեր կրոնական իրավունքը։ Արարատ. 1902. էջ 120—130։*

695. Մելիք-Թանգյան *Ն.—Հայոց եկեղեցական իրավունքը։ Շուշի. 1903։*

696. **Меликсет-Беков Л.**—Об источниках древне-армянского права. Изд. Кавказск. Историко-Археолог. Инст-а Т. II. стр. 143--163. Тифлис. 1917.

697. Մխիթարյան Ա.—*Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեաց եկեղեցւոյ։ Վաղարշապատ. 1874.*

698. **Судебная** книга Мхитара Гоша и книга канонов. Изд. Кавказск. Историко-Археолог. Инст-а. Т. III. стр. 61—72. Тифлис. 1925.

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անանիա Նարեկացին (10-րդ դար) Նարեկա դպրոցի հիմնադիրն է, մի դպրոց, որ հայտնի էր իր բանաստեղծներով և երաժիշտներով։ Անանիա Նարեկացին մեղադրվել է Թոնդրակեցիների աղանդին համակրելու մեջ և գրել է իր աշխատությունը, նպատակ ունենալով հերքել մեղադրանքը։ Նրա գրվածքը հին Հայաստանում տարածված Թոնդրակեցիների աղանդի ուսումնասիրության օժանդակ աղբյուր կարող է հանդիսանալ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

699. Գիր *խոստովանութեան։ Հրատարակություն Միաբանի։ (Արտատպություն Արարատ. Ամս. 1892 թ. էջ 6—18)։ Վաղարշապատ. 1892. է+13 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

700. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 87։*

700բ. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 532——534։*

701. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 145։*

702. Միաբան.—*Անանիա Նարեկացի. (Ժ-րդ դար)։ Արարատ. 1892. էջ 1—5։*

703. Զամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. Բ. հա. էջ 824, 854, 887։*

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ

Ստեփանոս Ասողիկը X դարի վերջերի և XI դարի սկզբների պատմագիր է։ Նա իր պատմության առաջին մասը համառոտել է հայ նախորդ պատմագրերից։

Բացի հայոց պատմությունից, նա տալիս է ընդարձակ տեղեկություններ Սասանյանների, արաբների և բյուզանդացիների մասին։ Իբրև ականատես՝ պատմում է Բագրատունյաց վերջին ժամանակաշրջանի դեպքերը՝ իր նկարագրությունը հասցնելով մինչև 1004 թվականը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

704. Տիեզերական *պատմութիւն Ստեփաննոս վարդապետի Տարօնեցւոյ։]Կ. վ. Շահնազարյանի ծանոթությամբ]։ Փարիզ. 1859. 308 էջ։*

705. Ստեփաննոսի *Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական։ Երկրորդ տպագրութ. Ստ. Մալխասյանի առաջաբանով։ Ս. Պետերբուրգ. 1885. ԽԸ+432 էջ։*

706. **Всеобщая** история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию. Писателя XI столетия. Перевод с армянского Н. Эмина. Москва. 1864. XVIII+335 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

707. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 89։*

708. Բյուզանդացի Նորայր.—*Տեղեկություն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարոնացւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ։ Մոսկվա. 1889. 44 էջ. [Արտատպ. «Գրական և պատմական հանդեսից»]։*

709. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 155—157։*

710. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 551—555։*

711. **Эмин Н. О.**—Об Асохике (1864). В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 г.г.). С приложением переводов из армянских источников. Москва. 1896. стр. 248—265.

712. **Ստեփաննոսի** *Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական։ Երկրորդ տպագ. Ս. Պետերբուրգ. 1885. ԽԸ+432 էջ [Գրախոս. Մյուլլեր Ֆր.] Հանդ. Ամս. 1888. էջ 128—130։*

713. **Патканов К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879.

714. **Փափազյան Վ.**—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված-նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 189—190։*

715 **Չամչյան Մ.**—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ ավանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 15. հտ. Բ. էջ 877։*

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Գրիգոր Նարեկացին միջնադարի հայ բանաստեղծության հոչակավոր ներկայացուցիչն է։ Ծնվել է 942/50 թվականների միջև, 10-րդ դարի գրող Խոսրով Անձևացյացու որդին է։ Ստանալով ժամանակի բարձր կրթություն Նարեկա վանքում, հայտնի գիտնական Անանիա Նարեկացու մոտ, նա ուսումնասիրել է՝ աստվածաբանություն, բանաստեղծության արվեստը և այլն։ Ավարտելով ուսումը, Գրիգոր Նարեկացին մնում է Նարեկա վանքում ուսուցիչ, միշտ պարապելով գիտությամբ և գրականությամբ, նա միաժամանակ իրեն ենթարկում է ճգնական կյանքի խստություններին։ Մեռել է 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներում.

Գրիգոր Նարեկացու երկերն են՝ 1. գանձեր (թվով 3), 2. տաղեր ու մեղեդիներ (20-ից ավելի), 3. մի թուղթ Թոնդրակեցիների դեմ, 4. մեկնութիւն Երգ-Երգոցի, 5. Պատմութիւն Ապարանից խաչն և Ներբող խաչին և Ներբող Աստուածածնի, 6. Ներբող Առաքելոց, 7. Ներբող Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին, 8. Մատեան Ողբերգութեան, որ բանաստեղծի ամենանշանավոր գործն է։ Ողբերգությունն ավելի հայտնի է Նարեկ անունով. այդ գրվածքում լիակատար արտահայտություն է գտել քրիստոնեա-

կան միստիցիզմը, որ տիրապետող էր ոչ միայն Հայաստանում այլև մյուս երկրներում։

«...Եւ այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե ոչ մի մաքուր քնարերգություն չպիտի առաջ գար, որովհետև եկեղեցին արդեն հոգացել էր ամեն բանի համար, երբ ամեն մետաֆիզիկական խնդիր արդեն առաջուց որոշված էր և բանադրանքի սպառնալիքով, ոչ ոքի թույլ չէր տրվում եկեղեցուց դուրս և եկեղեցուց տարբեր մտածել և զգալ, ուրեմը և փակված էր անձնականությունը—քնարերգության աղբյուրը,—ահա այդ ժամանակ Գ. Նարեկացու հանճարով, մեր կրոնական երգը դառնում է արտահայտություն անհատական երազանքների, կրոնական զորեղ անհանգստությունների, այս աշխարհի ունայնության, իրական կյանքի ոչնչության և մարդու թուլության, այլ և այն աշխարհի և աստծու, մահվան և հավիտենականության խնդիրների»։*

Վալերիյ Բրյուսովը Նարեկի մասին գրում է. «Այդ բանաստեղծություններում հոգևոր ներշնչումը միանում է անկեղծ, բանաստեղծական ոգևորման հետ և Գր. Նարեկացու շատ ալեգորիաներ, անկախ նրանց կրոնական բնույթից, ծնում են գեղեցիկ»։ Բացի «Ողբերգութիւնից», Գր. Նարեկացին գրել է առաջին աշխարհիկ թեմաները—իր հայտնի տաղերը։ Այդ տաղերում երգվում են՝ բնությունը, կյանքից իդեալական պատկերներ են ստեղծվում։

Բնության հետ, Գր. Նարեկացին, առաջինը մեր բանաստեղծներից՝ երգում է սերը և կանանցի գեղեցկությունը։

Գր. Նարեկացին աստուածածնին նկարագրում է, որպես կին, գովում է նրա շրթունքները, աչքերը, հասակը, ատինքները. դա մի գեղեցկուհու նկարագիր է։

Հայտնի է, որ Գր. Նարեկացին ամբաստանվել է իբրև հերձվածող, մեղադրվել է թոնդրակեցիների շարժմանը համակրելու մեջ և պաշտոնական եկեղեցու կողմից բանադրվել է, ու ստիպվել է մի թուղթ գրել թոնդրակեցիների դեմ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

716. Գրիգոր Նարեկայ Վանից վանականի մատենագրութիւնք։ Վենետիկ. 1827. 487 էջ։

---

* Մ. Աբեղյան. Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և պատմության։ Երևան. 1923. էջ 38–39։

716 բ. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի մատենագրութիւնք։ Վենետիկ. 1840, 533 էջ։

Բովանդակություն.—Մատեան ողբերգութեան։ Յիշատակարան։ Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն։ Յիշատակարան։ Պատմութիւն Ապարանից։ Ներբող ՚ի սբ. Խաչն։ Ներբող ՚ի սբ. Կոյսն։ Նորին վերըստին ՚ի վերայ գրոյ անուան իւրոյ։ Յիշատակագիր նամակ առ Ստեփաննոս Մոկաց։ Ներբող ՚ի սբ. Առաքեալսն։ Ներբող ՚ի սբ. Յակոբ Մծբնայ։ Գանձ ի գալուստ սբ. հոգւոյն։ Գանձ ՚ի սբ. Եկեղեցի։ Գանձ ՚ի սբ. Խաչն աստուածընկալ։ Տաղք Ծննդեան և Յայտնութեան։ Տաղ Բառասնից։ Տաղ ի յարութիւնն Ղազարու. Տաղք Յարութեան։ Տաղք համբարձման։ Տաղ գալստեան հոգւոյն սրբոյ. ՏաղքՎարդավառին։ Խրատ։

717. Գիրք աղօթից սրբոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ արարեալ։ Մարսիլիա. 1673. 48 էջ։

718. Գիրք աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ արարեալ։ Կ. Պոլիս. 1700։

719. Գիրք աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ Հոգեկիր Հռետորի։ Կ. Պոլիս. 1726. [ՌՃՁԵ]։

720. Նարեկ գիրք։ Գիրք Աղօթից։ Ասացեալ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ Հրեշտակական Վարդապետի։ Կ. Պոլիս. 1755. 640 էջ։

721. Գիրք աղօթից արարեալ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ Հրեշտակական Վարդապետի։ Կ. Պոլիս. 1763. 640 էջ։

722. Նարեկ. Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ [Հաջորդ էջից. «Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ...»] Կ. Պոլիս 1774. 396 էջ. [Կից կա. «Հատոր երկրորդ. Ներբողինաց ճառից Զորեցունց Գովեստից՝ ասացեալ ի սրբոյ հօրէն մէրմէ Գրիգորի Նարեկացւոյ։ էջ 1—239 և հիշատակարան]։

723. Նարեկ Գիրք. Գիրք աղօթից։ Ասացեալ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն՝ Հրեշտակական Վարդապետի։ Կ. Պոլիս. 1782. 640 էջ։

724. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ Գիրք աղօթից, որ կոչի Նարեկ։ Վենետիկ. 1789. 394+35 էջ. [Տպվել է Կ. Պոլսի 1774 թ. հրատարակությունից]։

725. Գիրք Աղօթից Արրոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ՝ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն Մաղթանաց. [Նոր սրբագրություն և համեմատութ. ըստ ձեռագրերի]։ Կ. Պոլիս 1790. 350 էջ։

726. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ Գիրք աղօթից, որ կոչի Նարեկ։ Վենետիկ. 1795. 394+35 (Ավետարանք բժշկութեան) [Տպվել է 1774 թ. Պոլսի օրինակից].

727. Նարեկ Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն Մաղթանաց։ Կ. Պոլիս. 1802։ 379 էջ [հետո, 1—144 ներբողներ, գանձեր]։

728. Նարեկ Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն հինգ բանս՝ հոգեսուն Մաղթանաց։ [կան նաև ներբողներ, գանձեր]։ Կ. Պոլիս. 1806. 402 էջ։

729. Գիրք աղօթից... մաղթանաց՝ Կ. Պոլիս. 1807։

730. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ գիրք աղօթից որ կոչի Նարեկ։ Վենետիկ. 1807։ 404+38 էջ. [ըստ ընտիր օրինակի. փոքրագիր]։

ԱՅԼԵՎԱՅԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

731. Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն մաղթանաց։ Կ. Պոլիս. 1822. [փոքրագիր]։

732. Նարեկ Գիրք աղօթից սրբոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն մաղթանաց։ Կ. Պոլիս. 1826. 410 էջ։

733. Նարեկ Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն ու հինգ բանս՝ հոգեսուն մաղթանաց։ յՕրթագիւղ. 1832. 439 էջ [ըստ ձեռագր. համեմատութ.]։

734. Ս. Գրիգորի Նարեկայ ողբերգութիւն։ Վենետիկ. 1833։

735. Գիրք աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն մաղթանաց։ յՕրթագիւղ 1836. 488 էջ. [փոքրագիր]։

736. Նարեկ աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հոգեկիր հռետորի։ Բաշխեալ յիննսուն և հինգ բանս՝ հոգեսուն Մաղթանաց։ յՕրթագիւղ 1839. 439 էջ. [համեմատութեամբ ընտիր ձեռագր.]։

737. Գրիգոր Նարեկայ Վանից վանականի ողբերգութիւն։ Վենետիկ. 1884 թ.։

738. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի Մատեան ողբերգութեան։ Կ. Պոլիս. 1845. 388 էջ։*

739. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկա Վանից վանականի Մատեան ողբերգութեան. Կ. Պոլիս. 1847. 415 էջ։ [Սրա նախորդ էջում. «Դրութիւնք յոգնաթախանձ բանից օգտակարաց ապաշաւանաց հոգեշահ խրատուց… ասացեալ Մատեան ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի]։*

740. Նույնը.—*1850. Կ. Պոլիս. 370 էջ։ [Միայն. «Մատեան ողբերգութեան»-ը]։*

741. Ընտիր *Մատենագիրք։ Գրիգոր Նարեկայ վանից վանականի։ Վենետիկ. 1851. 660 էջ։*

742. Սրբոյ *հօրն մերո Գրիգորի Նարեկա Վանից վանականի Ողբերգութիւնք։ Կ. Պոլիս. 1852. 430 էջ։*

743. Նույնը.—*Կ. Պոլիս. 1858. 368 էջ։*

744. Գրիգորի *Նարեկացւոյ Ողբերգութիւն։ Փարիզ. 1860. 424 էջ։*

745. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկա Վանից վանականի Մատեան ողբերգութեան։ Կ. Պոլիս. 1864. 476+ԻԵ էջ։*

746. Նույնը.—*Երուսաղեմ. 1868. 518 էջ։*

747. Նույնը.—*[Տպագ. Տէտէյան]։ Զմյուռնիա. 1870. 519 էջ։*

748. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Ողբերգութիւն։ Երուսաղեմ. 1875. 538 էջ։*

749. Սրբոյ…*վանականի Ողբերգութիւն. Երուսաղեմ 1886։*

750. Սրբոյ…*վանականի Ողբերգութիւն։ Վենետիկ 1893. 639 էջ։*

751. Բանք *աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի և հոգեկիր հռետորի [Փոքր աղօթամատոյց]։ Վենետիկ. 1763. 311 էջ։*

752. Աղօթամատոյց *պատկերազարդեալ սրբոյն Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի և հոգեկիր հռետորի։ Վենետիկ. 1804. 296 էջ։*

753. Նարեկյայ *վանքի վանականներէն Ս. Գրիգոր Վարդապետի Աղօթագիրքը։ Գրաբար բնագրէն. թարգ. Միսաք Գօչունեան։ Կ. Պոլիս. 1902. 515 էջ։*

754. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի։ Վենետիկ. 1789. 216 էջ։*

755. Սրբոյ *հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ երկրորդ մատեան ճառից. Յորում պատմութիւն սրբոյ Խաչին Ապարանից, Ներ-*

բողք 'ի սբ. Խաչն աստուածընկալ, ի սբ. Աստուածածին, ի սբ. Առաքեալն և սբ. Յակոբ Հայրապետ Մծբնայ, հանդերձ Գանձիւք հոգւոյն սրյ. և Եկեղեցւոյ և Խաչին։ Վենետիկ. 1827. էջ 253։

756. Ճառ և խոստովանութիւնք հաւատոյ՝ արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացւոյ և Վահրամայ վարդապետի։ Երուսաղեմ. 1856։

757. Նարեկ Աղօթամատեան Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյ։ Արդի հայերենի վերածեց՝ Թարգմ. Թորգոմ. եպիսկոպոս. Գահերի։ 1926. ԺԸ+367 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

758. Աբեղյան Մ.—Ս. Գրիգոր Նարեկացի։ Ազգագրակ. հանդես XXVI գիրք. 1916. էջ 85—147։

759 Աբեղյան Մ.—Ուրվագծեր հայոց գրականության պատմությունից։ Արարատ. 1912, էջ 720—733, 823—837, 1002—1029, 1146—1164։ [Շարականների մասին է]։

760. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց. Վենետիկ. 1901. էջ 211—215։

761. Աջեմյան Հայկ.—Հայրենի հիշատակներ։ Դեպի Նարեկա վանքը։ Արարատ. 1918. էջ 134—147։

762. **Брюсов. В.**—Летопись исторических судеб армянского народа. От VI в. до Р. Хр. по наше время. Москва. 1916. стр. 70—79.

763. Եղ. Ս. Հ.—Ս. Գրիգորի Նարեկացու նկարագիրը։ Բազմավեպ. 1920. էջ 319—320։

764. Ե. Ն. Ա.—Նարեկացին և Նարեկը։ Բազմավեպ. 1900 էջ 443։

765. Զարպհանալյան Գ.—Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 538—549.

766. Զամինյան Ա.—Հայ գրականության պատմություն։ Նոր Նախիջևան. 1914. էջ 146—149։

767. Ժողովրդի խոսքը Նարեկացու մասին։ Լումա։ 1899. գիրք Բ։

768. Ubaldo Faldati.—Lirische mistische die J. Gregorio die Nareg. Bessarione. հտ. XXXVIII—1922. 144—148.

769. Հայ Գրականության պատմություն։ Պատրաստել է

ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը. Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII *դասարանների համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 83—91։*

Գիրք I. [*Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)— Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Ջարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը*]։ *Խմբ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

770. Հովհաննիսյան Ն.—*Գրիգոր Նարեկացին և իր «Գումարք խմբից»-ը։ Բազմավեպ. 1912 էջ 2—4։*

771. Մեկնութիւն *Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ։ Շարադրեալ և մեկնեալ մեծաւ գգուշութեամբ և շրջահայեցողութեամբ 'ի Յակոբայ Արքեպիսկոպոսէ և պատրիարքէ Կոստանդնուպոլսոյ Աստուածաբան կոչեցելոյ։ Կ. Պոլիս. 1745. 1136 էջ։**

772. Նարեկ *աղօթից. համառօտ և զգուշաւոր լուծմամբք բացայայտեալ մի անգամ և այժմ երկրորդ անգամ յաւելուածով։ Աշխատութեամբ նորին տեառն Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան աթոռակալ վարդապետի։ Վենետիկ. 1827. 586 էջ։*

773. Նարեկացին *և Նարեկը.—Բազմավեպ. 1900. էջ 443։*

774. Նարեկա *վանքն ու Նարեկացին. Իններորդ հարյուրամյակ. 1003—1903. Բուզանդիոն։ 1902. № 231։*

775. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև յամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 852, 853, 857, 903։ Ծանոթ. 1022։*

776. Պողոսյան Պ.—*Մեծ հայ խորհրդապաշտը կամ Գրիգոր Նարեկացին։ Նոր կյանք—Արօր. Ա. 1922։ էջ 142—143։*

777. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 194—196։*

---

* *Առաջին էջը. «Գիրք մեկնութեան աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ հրեշտակական վարդապետի։*

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Լաստիվերտցին XI դարի պատմագիր է։ Նրա պատմությունն սկսվում է Վասիլ Բ. կայսրի գործունեությամբ, հետո պատմում է Գագիկ «աշխարհաշէն» թագավորի, նրա երկու որդիների՝ Սմբատի և Աշոտի գահակալության համար մղած կռիվների, ապա սելջուկ-թուրքերի արշավանքների, ավերածությունների մասին։ Լաստիվերտցին ականատես է եղել շատ դեպքերի և բուռն հուզումով է նկարագրում սելջուկ-թուրքերի գործած վայրագությունները, սոսկումները, Անի ու Արծն քաղաքների առումը։

Արիստակես Լաստիվերտցին զուգահեռ կերպով տեղեկություններ է հաղորդում Հունաստանի մասին։ Գրում է նույնպես Թոնդրակեցոց աղանդի վերաբերյալ (ԻԲ. և ԻԳ. գլուխները)։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

778. Պատմութիւն *Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ (Մատենագրութիւնք նախնեաց)։ Վենետիկ. 1844. 124 էջ։*

779. Արիստակէս *Լաստիվերտցի վարդապետի հայոց պատմութիւնը։ Թարգմանեց աշխարհաբար Մինաս Տէր-Պօղոսյանց։ Ալեքսանդրապոլ. 1893. 238 էջ. [Ծանոթություններով և անվանացուցակով]։*

780. Պատմութիւն *Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ։ Ղուկասեան Մատենադարան։ Թիֆլիս. 1912. 191 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

781. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 42։*

782. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 164—165։*

783. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ—ԺԳ դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 592—595։*

784. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ահ.տ էջ. 15. Բ. հտ. էջ 948, 988։*

785. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 190—194։*

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Ուռհայեցու պատմությունը տարեգրություն է. նշելով թվականները, նա բավական մանրամասն պատմում է 951—1137 թվերի միջև կատարված դեպքերը։ Բացի հայոց պատմությունից, Ուռհայեցին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Առաջավոր Ասիայի թուրքերի, Բյուզանդիոնի և խաչակիրների մասին։ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է սելջուկյան տիրապետության, Կիլիկիայի հայկական պետության ձևակերպման և Վրաստանի մասին։ Տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական կյանքի և Բագրատունյաց ու այլ իշխանների մասին։

Ուռհայեցու ժամանակագրությունը շարահարել է Գրիգոր Երեցը, հասցնելով մինչև 1162 թվականը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

786. Մատթեոսի *Ուռհայեցւոյ Պատմութիւն Հայոց։ Երուսաղէմ։ 1869. 597 էջ. [465 էջից—547 էջը «Շարահարութիւն ի Գրիգոր Երեցուէ»]։*

787. Մատթեոս *Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն։ Բ. տպագ.։ Վաղարշապատ. 1898. է+448 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

788. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 99։*

789. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 190։*

790. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատ-*

մութիւն։ (Դ.—ԺԴ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 663—671։

791. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 15, Գ. հտ. էջ 67։*

792. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Երևան. 1907. էջ 224—225։*

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Պետրոս Գետադարձը կաթողիկոս է եղել 1019—1058 թվականներին։ Հայաստանի պատմական այդ ժամանակաշրջանը հարուստ է խոշորագույն քաղաքական դեպքերով, երբ մի կողմից սելջուկ-թուրքերի հրոսակախմբերն էին ասպատակում երկիրը, մյուս կողմից Բյուզանդական կայսրները, հենվելով Հայաստանի թագավորների, իշխանների և հոգևորականության ներքին տարաձայնությունների, դավադրությունների վրա, տեր դարձան Անի մայրաքաղաքին։

Ըստ մեր պատմիչների (Արիստակես Լաստիվերտցի, Սմբատ Սպարապետ, Վարդան) Պետրոս Գետադարձը խոշոր քաղաքական դեր է կատարել Անին իր շրջակա երկրամասերով հույն կայսրներին հանձնելու գործում («... Անդ եղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ»)։

Բացի քաղաքական գործերից, Պետրոս Գետադարձը նամակագրություն է ունեցել Գրիգոր Մագիստրոսի հետ (վերջինը նրան անվանում է «ակն տունջեան», «գերակատարդ իմաստնից»), ծրել է շարականներ (Հանգստյան, Մարտիրոսաց, Մանկունքելն)։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

793. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ.—ԺԴ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 587—588։*

793բ. Զամինյան Ա.—Հայոց եկեղեցու պատմություն: Ն.-Նախիջևան. 1908. էջ 174—179:

174. Խոստանյան Կ.—Տեր Պետրոս Ա. Գետադարձ: Վաղարշապատ. 1897. 53 էջ:

795. **Марр Н.**—Сказание о католикосе Петре и ученном Иоанне Козерне. (Из сборника Факультета Вост. яз. „Восточныя Заметки“ С. П. Б. 1895. стр. 9—34. [Սրա գրախոսականը տես Արարատ. 1896. էջ 75—76]:

796. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ և յերիս հատորս տրոհեալ: Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 896, 898, 903, 909, 908, 912, 913, 921, 930, 932, 933, 935, 936, 944, 945, 968:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Գրիգոր Մագիստրոսը (990—1058 թ. թ.) 11-րդ դարի իմաստասեր, գիտնական և քաղաքական գործիչ է եղել: Նա ուսումնասիրել է ասորերենը, հունարենը ու այդ լեզուներից թարգմանություններ է կատարել: Գրել է 80-ից ավելի իմաստասիրական, ուսուցողական թղթեր (նամակներ), հայերենի քերականություն, թողել է թարգմանություններ Պլատոնից և ուրիշներից:

1016 տող չափածո գրել է աստվածաշնչի բովանդակությունը: Թոնդրակեցիների աղանդի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր են Գրիգոր Մագիստրոսի ԿԷ, ԿԸ և ԿԹ. թղթերը (էջ 148—170):

Քերականության մեջ գրում է գրերի գյուտի և քերականական հարցերի մասին:

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

797. Տաղասացութիւն Գրիգորի Մագիստրոսի ճշմարիտ և ուղղափառ վարդապետի: Կ. Պոլիս. 1746. 104 էջ.

798. Տաղասացութիւն Ներհուն առն Գրիգորի Մագիստրոսի, ուղղափառ իշխանի: Կ. Պոլիս. 1825. 106 էջ:

799. Տաղասացութիւն *Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլաւունւոյ։ Վենետիկ. 1868. 99 էջ։*

800. Թուղթ *ի պատասխանի գրոյ Սարգսի վարդապետի, յորում և ողբ ի վերայ Արամեան նահանգի։ Ճռաքաղ. 1860. էջ 8—13, 28—30։* *

801. Թուղթը *առ Գրիգոր եպիսկոպոս Մոկաց և Մանազկերտոյ։ Ճռաքաղ. 1860, էջ 271—272։*

802. Առ *կաթողիկոս Ասորւոց ի քղ. Ամիթ. պատասխանի թղթոյն Թուլայեցեաց մնացելոցն ի նորոց մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորւոց, և կամէին խաբել զնա։ Ճռաքաղ. 1861. էջ 11—14։*

803. Գրիգորի *Մագիստրոսի Պահլաւունւոյ բժշկական մէկ պատառիկը։ Հանդ. Ամս. 1892. էջ 166։*

804. Գրիգորի *Մագիստրոսի Գամագտական թղթին մեկնութիւնն ի նմին իսկ Մագիստրոսէ։ [Նորայր]։ Բանասեր. 1900. էջ 119։*

805. Եւկլիդեսի *նորագիւտ երկրաչափութեան գրոց պատառիկը։ Բազմավեպ. 1884. էջ 30։*

806. Թուղթ *առ Վեստն Վահրամ։ Արարատ. 1893. էջ 130—131։*

807. Թուղթ *առ Կիրակոս յոյն Դպիր։ Հանդ. Ամս. 1892. էջ 166—169։*

808. Յաղագս *խաչանշան գաւազանին զոր ընծայեաց տեառն Պետրոսի հայոց կաթողիկոսի։ Մասեաց աղաւնի. 1863։ էջ 542—543։*

809. Պատասխանի *Տեառն Պետրոսի Հայոց Կաթողիկոսի (1017—1051) ի ժամանակի, քանզի խնդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս՝ զԲասիլն և զԵղիսէ։ Հանդես հայագիտության. 1904. էջ 75—80։*

810. Թուղթ *առ Աբրհեիմ ամիրա վասն հաւատոց՝ Գրիգորայ որդւոյ Վասակայ ասացեալ։ Հանդ. հայագիտության. 1904. էջ 75։*

811. Բան *յաղագս ձկանց առ իշխանն Մամիկոնեան։ Ճռաքաղ. 1861—1862 թ. էջ 64—67, 67—69։*

---

* 800—811. *Թղթերի նկարագրութ. վերցված է. Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագ. և հանրագիտ. հայ կյանքի» գրքից՝ Վենետիկ. 1909—1912. էջ 470։*

811բ. Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը: Բնագիրն հառաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց: Ալեքսանդրապոլ. 1910. ԽԸ+352 էջ: Թուղթք Գրիգոր Մագիստրոսի.—Ա. «Առ հոգևոր տերն Պետրոս կաթողիկոս ի ժամանակին, յորում ի կապանց իւրոց վերստին յաջորդեաց յաթոռ իւր, խնդրեալ ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Եփրեմի Հաւատոցն, զոր ընթեռնոյր մինչ ի բանտին էր» էջ 3–4:—Բ. «Առ տէր Պետրոս ի ժամանակի խուժան յառնելոյ ի քաղաքին ի վերայ նորա. բան մխիթարական և հարցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնոյն, զոր մեծ Փննիկոնն անուանեն» էջ 4—10:—Գ. «Պատասխանի կաթողիկոսին յաղագս Գագկայ, որ ասէր թէ խորհին կորուսանել զքեզ» էջ 10—13:—Դ. «Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի սակս տրտնջոյ զորդւոյն Աշոտի մինչ կինն վախճանեցաւ» էջ 13—15:—Ե. «Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի ի ժամանակի քանզի խնդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս, զԲասիլն և զԵղիսէ» էջ 15—21:—Զ. «Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին» էջ 22—23:—Է. «Առ Տ. Պետրոս կաթողիկոս» էջ 23—26:—Ը. «Առ Տ. Պետրոս կաթողիկոս» էջ 26—31:—Թ. «Յաղագս խաչանշան զաւազանին, զոր ընծայեաց տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի» էջ 31—34:—Ժ. «Առ ոմն սարկաւագ տեառն Պետրոսի ի ժամանակի խազմի խուժանին, ի վերայ յարուցեալ» էջ 34—36:—ԺԱ. «Պատասխանի թղթոյն տեառն Յովհաննիսի Սիւնեաց արքեպիսկոպոսի յաղագս Վահրամայ հօրեղբօր իւրոյ կատարման մարտիրոսութեամբ» էջ 36—44:—ԺԲ. «Առ արքեպիսկոպոսն վասն ձկանց սուղ ինչ իմաստասիրել» էջ 45—46:—ԺԳ. «Առ արքեպիսկոպոսն» էջ 46—48:—ԺԴ. «Առ արքեպիսկոպոսն է» էջ 48—49:—ԺԵ. «Առ արքեպիսկոպոսն է» 49—50:—ԺԶ. Առ արքեպիսկոպոսն է» էջ 50—51:—ԺԷ. «Առ արքեպիսկոպոսն» էջ 51:–ԺԸ. «Առ վարդապետն Սարգիս ի ժամանակի հալածանաց գրեաց ի մայրաքաղաքն Անի» էջ 52—57:—ԺԹ. «Պատասխանի Սարգիս վարդապետի և ողբ ի վերայ Արամեանս նահանգի» էջ 57—64:—Ի. «Պատասխանի Սարգսի վարդապետին» էջ 64:—ԻԱ. «Առ վարդապետն Սարգիս» էջ 64—66:—ԻԲ. «Առ վարդապետն Սարգիս առաջնորդ ուխտին Սեւանայ, քանզի գրեալ էր Գագիկ առ վարդապետս այս, եթէ եկեսցես առիս և ի միասին գրոց պարապեսցուք» էջ 66—69։—ԻԳ. «Առ հայրն սրբոյ Կարապետին» էջ 69—70։—ԻԴ. «Առ հայրն սրբոյ Կարապետին» էջ 70—72։—ԻԵ. «Առ հայրն սրբոյ Կարապետին, Սարգիս և առ այլ եղբայրսն» էջ 72—75։—ԻԶ. «Առ հայրն Կարապետի» էջ 75—76։—ԻԷ. «Առ տէր Գրիգոր և առ արքեպիսկոպոսն Ստեփաննոս» էջ 76—77։—ԻԸ. «Առ արքեպիսկոպոսն և առ տէր Գրիգոր» էջ 77—78։—ԻԹ. «Առ արքեպիսկոպոսն և առ տէր Գրիգոր» էջ 79—80։—Լ. «Առ եպիսկոպոսն Մոկաց և Մանազկերտոյ պատասխանի թղթոյն մխիթարության» էջ 81—82։—ԼԱ. «Առ եպիսկոպոսն Մոկաց և Մանազկերտոյ» էջ 83—84։—ԼԲ. «Ի Գրիգոր եպիսկոպոսն Մոկաց վասն շինութեան դղեկի և կանգնելոյ մահարձան» էջ 84—86։—ԼԳ. «Յաւուրս ձմերայնոյ եղեալ ահագին որոտումն յամսեան Ահեկի, որ էր քսաներորդ երրորդ, և զայսոսիկ գրեաց ի Գրիգոր եպիսկոպոսն Մոկաց և Մանազկերտոյ, սակս ելոյ ևս անձրև սաստիկ» էջ 86—87։—ԼԴ. «Առ նոյն եպիսկոպոսն Մոկաց վասն ահագին ցրտոյ և սառնամանեաց» էջ 87—88։—ԼԵ. «Առ տէր Գրիգոր» էջ 88—89։—ԼԶ. «Առ Հնձացին Գրիգոր տելետիս, սակս որոյ էլ ի վանաց և չոգաւ ի լեառն Վարագայ» էջ 89—91։—ԼԷ. «Առ Հնձացին Գրիգոր տելետիսն» էջ 92—93։—ԼԸ. «Առ Գրիգոր Հնձացին տելետիսն» էջ 93—94։—ԼԹ. «Առ Հնձացին Գրիգոր» էջ 95—96։—Խ. «Առ Գագիկ որդի Աբասայ յաղագս գիտնական կրօնաւորին Գրիգորի Հնձացւոյ» էջ 96—98։—ԽԱ. «Առ հայրն Սամուէլ առաջնորդ վանիցն Խնատի» էջ 98—99։—ԽԲ. «Առ կրօնաւորսն Խնատին, յորժամ վախճանեցաւ ծերն Սամուէլ» էջ 100—101։—ԽԳ. «Պատասխանի առաջնորդի սուրբ ուխտին մարաշինոյ Սոսթինէսի» էջ 101—103։—ԽԴ. «Առ հայրն Սոսթինէս յաղագս ոսկի մատանւոյն» էջ 103—104։—ԽԵ. «Առ աշակերտս իւր Բարսեղ և Եղիսէ յաղագս գրոցն Արիստոտէլի» էջ 105—107։—ԽԶ. «Առ աշակերտ իւր Եղիսէ, եպիսկոպոս Սեբաստիոյ» էջ 108—109։ - ԽԷ. «Առ Կիրակոս յոյն դպիր» էջ 109—110։—ԽԸ. «Առ Կիրակոս յոյն դպիր» էջ 110—116։—ԽԹ. «Առ հայր Անանիա» էջ 116—120։—Ծ. «Առ Անանիա դարձեալ սակս ձմերայնոյ սաստկության» էջ 120- 122։—ԾԱ. «յԱնանիա, գոլով յուղւոջ, երկուցեալ ի հոսանուտ հողմոյ յաւուրս ձմերայնոյ» էջ 122—123։—ԾԲ. «Առ Ասնախա հայրն Տիրուայ» էջ 123—124։—ԾԳ. «Առ երաժիշտն Դանիէլ» էջ 124—125։—ԾԴ. «Առ Դանիել յաղագս քնոյ» էջ 125—127։—ԾԵ. «Առ վարդապետն Գէորգ սակս խնդրոյ մեկնութեան մարգարէին Երեմիայի» էջ 127—128։—

ԾԶ. «Առ կաղ վարդապետն, զոր ի տօնի Աստուածայայտնութեանն կոչեալ զնա» էջ 128—130։—ԾԷ. «Առ կրօնաւոր ոմն Գրիգոր անուն ի գեղջէն Այլարերից» էջ 130—131։—ԾԸ. «Յաղագս Նռանց բան կատակական առ Եփրեմ եպիսկոպոս Բջնւոյ» էջ 131—132։—ԾԹ. «Յաղագս կրօնաւորի ումեմն, զոր Շապուհ անուանեն» էջ 133—135։—Կ. «Առ Սարգիս Կառամարտեկ տէլէտիս» էջ 135-136։—ԿԱ. «Պատասխանի սրբազան եղբարցն սուրբ ուխտին Սանահնին, որ գրել էին թուղթ օրհնութեան ի Միջագետս և մեղադրականս սակս ոչ գրելոյ թուղթ առ նոսա» էջ 136—142։-ԿԲ. «Առ խրախճանս մայրաքաղաքացի և վարդապետք» էջ 142—143։—ԿԳ. «Պատասխանի թղթոյ ումեմն կրօնաւորի, զոր գրեալ է յաղագս վախճանելոյ ումեմն յազգականաց իւրոց. որ բազում երախտանօք վերաստացեալ էր զնա և զկնի այնորիկ ապերախտութիւն և փորձութիւն ի նմանէ եղեալ անտես արարեալ. զկնի մահուանն այսպիսի գրեաց պատասխանի» էջ 143—145։—ԿԴ. «Առ եպիսկոպոսն Կարուց պատասխանի վասն երթալոյ նորա ի ի սուրբ քաղաքն Աստուծոյ» էջ 145—146։—ԿԵ։ «Առ Հայրն Վարագայ» էջ 146—147։—«ԿԶ. «Առ ոմն կրօնաւոր» էջ 147—148։—ԿԷ. «Պատասխանի թղթոյն կաթուղիկոսին Ասորւոց ի ժամանակին, յորժամ էր դուքս ի Վասպուրական և ի Տարօն. զկնի բառնալոյն զՄանիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց, և ի Թոնդրկաց մնացեալսն նոցա կործանեալ ազգն. չոգան առ կաթուղիկոսն Ասորւոց ի քաղաքն Ամիթ, զի թերևս խարէութեամբ հաւանեցուսցեն զնա. զոր նորա գրեալ թուղթ ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին։ Եվ այս է պատասխանին» էջ 148—164։—ԿԸ. «Պատասխանի թղթոյն Թուլայեցեաց, մնացելոցն ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցացն, որք եկեալ էին առ կաթողիկոսն Ասորւոց և կամէին խաբել զնա» էջ 164—168։—ԿԹ. «Յաղագս նկարագրութեան սրբոյ եկեղեցւոյն սրահի գաւթի գրեաց զայսոսիկ և սակս Մանիքեցւոց» էջ 168—170։—Հ. «Առ Իբրահիմ ամիրայն վասն հաւատոց Գրիգորոյ որդոյ Վասակայ ասացեալ» էջ 170—201։—ՀԱ.«Պատասխանի Իբրահիմի ամիրայի, զոր խնդրեաց մի վասն իմաստասիրութեան և մի վասն հաւատոյ» էջ 201—208։—ՀԲ. «Առ որդին Աշոտի պատասխանի, մինչ զհօրէն իւր գրէր բանս կեղերջականս» էջ 208—211։—ՀԳ. «Պատասխանի թղթոյն Գագկայ որդւոյն Աշոտոյ, եկեալ վասն ոչինչ իրաց վայրապար զկնի կրօնաւորաց սակս պարտուց ինչ նոցա ի գաւառէն Տարօնոյ» էջ 211—213։—ՀԴ. «Առ իշխանն Մամիկոնեան (Թոռնիկ)» էջ 213—

215։—ՀԲ. «Առ նոյն Մամիկոնեան, որ խնդրէր իմաստասիրել յաղագս ձկանց և առաքէր նմա կարմրախայտ» էջ 215—218։—ՀԶ. «Առ նոյն Մամիկոնեան սակս ծառոյն զոր խնդրէր ի պէտս սեղանոյ» էջ 219—221։—ՀԷ. «Առ նոյն Մամիկոնեան, զոր կոչեալ ի տօնի Նաւակատեաց եկեղեցւոյն» էջ 222—225։—ՀԸ. «Առ պրաւտեսպարիկն և աշխարհագիր սակս բարեխօսութեան վաճառականի ումեմն ի Մելիտենոյ Եւտափաւլ անուն» էջ 225—227։—ՀԹ. «Առ ոմն իշխան, որ խոստացեալ էր կաթսայ և հեղգայր առաքել զնա» էջ 227—228։—Ձ. «Առ ոմն, որ խարէութեամբ ջանայր և կեղծաւորէր» էջ 228—230։—ՁԱ. «Առ կարծեցեալ ոմն գիտնական, զոր յոյժ տգէտ գտեալ և զգիրս արտաքին և զԱստուածաշունչ արտողի մեկնէր» էջ 230—233։—ՁԲ. «Առ ոմն, որ իմաստասիրէր ոչ ուղղապես» էջ 233—234։—ՁԳ։ «Առ որդին իւր զօրանալ ի պատերազմին հասանելոյ ի չարաբաստ ծերունւոյն Նիկաւլայ այլարար» էջ 234—235։—ՁԴ. «Առ վեստն Վահրամ, որդի իւր» էջ 235—236։—ՁԵ. «Առ հեզգ աշակերտս յուսումն և հպարտս գոլ» էջ 236—237։—ՁԶ. «Առ հեզգս ոմանս յաշակերտացն, որք ուսանին զիմաստասիրութիւնս» էջ 237 [չափածո]։—ՁԷ. «Առ հեզգս յուսումն իմաստից» էջ 238—240։—ՁԸ. «...Անցք ստուերի է փառք մարդոյ» [չափածո] էջ 240—244։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

812. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 92։

813. Ալիշան Ղ.—Շնորհալի և պարագա յուր. Վենետիկ. 1873. [Գլ. Գ]։

814. Ակինյան Ն.—Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը։ Բնագիրը հառաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ լույս ընծայեց Կ. Կոստանյան։ Աղեքսանդրապոլ. 1910. ԽԸ+.352 էջ. [Գրախոսական]. Հանդ. Ամս. 1910. էջ 125—127։

815. Աճառյան Հ.—Հայերեն նոր բառեր Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերուն մեջ։ (Տպագ. Ալեքսանդրապոլ. 1910 թ.)։ Բազմավեպ. 1924. էջ 240, 364. 1925 թ. էջ 40, 72, 107, 137։

816. Աճառյան Հ.—Գրիգոր Մագիստրոսի Մրգուզ Փանաքի լուծումը։ Հանդ. Ամս. 1923. էջ 241—256։

817. Զարբհանալյան Գարեգին.—Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 572--586։

818. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 160—162։*

819. Կոստանյան Կ.—*Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. բնագիրը հառաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ լույս ընծայված։ Ալեքսանդրապոլ. 1910. ԽԸ+352 էջ։*

820. Մենեվիշյան Գ. վրդ.—*Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջական լուծումը։ Հանդ. Ամս. 1911. էջ 193, 365, 543, 661. 713. [Առանձին գրքով. Վենետիկ. 1912։ Այս գրքի գրախոսականը տես. Արարատ. 1912. էջ 563—564]։*

821. Սարգսյան Բ.—*Ուսումնասիրություն Մանիքեա—Պավլիկյան Թոնդրակեցւոց աղանդին։ Վենետիկ. 1893։*

822. Սրապյան Իսահակ.—*Գրիգոր Մագիստրոսի գործոց նոր հավաքածո մը Անտոնյան մատենադարանի մեջ։ Հանդ. Ամս. 1909. էջ 111։*

823. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 892, 895, 904, 906, 923, 926, 927, 928, 929, 930, 934, 945, 949, 950, 958. Ծանոթ. 1032, 1033։*

824. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1074։*

825. Ter Mekerttschian K.—Die Paulikaner. Leipzig. 1893.

826. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 196--198։*

ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԵՐ

Գրիգոր Բ. Վկայասերը 12-րդ դարի հեղինակ է, Գրիգոր Մագիստրոսի որդին։ Եղել է գրասեր, կատարել է թարգմանություններ, դրա համար կոչել են վկայասեր։ Գրել է Ներսես Շնորհալու կենսագրությունը և մի պատմական գրվածք, որ մեզ չի հասել։

Կազմել է «Տոնամակ» (եկեղեցական տոնական գրվածքների ժողովածու), գրել է ներբողական և վկայաբանական ճառեր, վարքագրություններ (Ոսկեբերանի, Գր. Աստվածաբանի)։

Ղ. Ալիշանը Հայապատումի մեջ (§ 272, 273, 274, 275. Վենետիկ. 1901 թ.) Վկայասերի գործերից զետեղել է մի շարք հետաքրքիր նյութեր։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

827. Ալիշան Ղ.—*Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1873. էջ 14, 26 44, 75, 173, 230, 487։*

828. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 92—93։*

829. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագր. Վենետիկ. 1897. էջ 596—603։*

830. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 163—164։*

831. Չամչյան Մ.—*Պատմություն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 929, 968, 989, 994, 995, 997, 999, 1000. հտ. Գ. 1786. էջ 8, 20, 23, 25։*

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՍՆԵՑԻ

Կարապետ Սասնեցին ապրել է 12-րդ դարի 1-ին կեսում։ Նրա գործը մի ներբող է Մեսրոպ Մաշտոցի մասին։ Սասնեցին իր պատմության նյութը վերցրել է Կորյունից, Խորենացուց.

օգտվել է նաև Զենոբ Գլակից։ Կարապետ Սասնեցին Մեսրոպ Մաշտոցին նկարագրում է իբրև գիտնականի, տառերի գյուտի հեղինակի և լուսավորչի։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

832. Ներբողեան *յաղագս վարուց և մահուան Ս. վարդապետին Մեսրոպայ։ Աշխատությամբ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսեանի. (Արտատպված Արարատից, 1897 թ.)։ Վաղարշապատ. 1897. 74 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

833. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1901. էջ 103։*

834. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագր. Վենետիկ 1897. էջ 784—785։*

835. Ջամինյան Ս.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 165։*

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑԻ

Սամվել Անեցին (կամ Երեցը) ծնվել է մոտ 1100 թ. Անիում, մեռել է շուրջ 1190 թ.։ Նա XII դարի պատմության ականատես է. գրել է համառոտ հայոց պատմություն, օգտվելով՝ Մովսես Խորենացուց և ուրիշներից։

Անհայտ շարահարողներ նրա պատմական ժամանակագրությունը և սրան կից աղյուսակը 1176 թվականից (ըստ հնագույն ձեռագրի) հասցրել են մինչև 1429 թիվը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

836. Սամուէլի *քահանայի Անեցւոյ, հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց, մինչև ի ներկայս. Ծաղկաքաղ արարեալ։ [Առաջաբանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթություններով Արշակ Տ.-Միքայելյանի]։ Վաղարշապատ. 1893. 302 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

837. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 672—675։*

838. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 191—192։*

839. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՝ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՝ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 16, հտ. Գ. էջ 67, 68։*

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

Մխիթար Անեցին (XII դար) գրել է հայոց պատմություն սկզբից մինչև 1193 թվականը։ Այդ գրքի միայն մի մասն է հայտնաբերել Քերովբե Պատկանյանը և հրատարակել է ներքևում հիշված վերնագրով։

Այդ գրքում Մխիթար Անեցին կրկնում է իր նախորդ պատմիչների (Խորենացու, Սեբեոսի) ասածները և միաժամանակ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Բագրատունիների մասին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

840. Մխիթարայ *Անեցւոյ պատմութիւն։ [Սկիզբը, գլուխ Իէ. և հավելվածները լույս է ընծայել Ք. Պ.]։ Ս. Պետերբուրգ. 1879. 71 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

841. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 100—101։*

842. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 200—201։*

843. Զարբհանալյան Գարեգին.— Հայկական հին դպրության պատմություն. (Դ.—ԺԴ. դար)։ Երկրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 723—729։

844. Չամչյան Մ.— Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ պատմագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ. Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 68. հտ. Գ. էջ 169։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ

Ապրել է XI դարի վերջերում և XII դարի սկզբներում (մեռել է 1129 թ.)։ Հայաստանի Արցախի նահանգի Փառիսոս գյուղից էր։ Կրթություն է ստացել Հաղբատի և Սանահինի վանքերում։ Այդ մասին ինքը հետևյալն է գրում. «Զօր ամենայն և զգիշերն բովանդակ առ իմաստ ցանկությամբ, նաև սիրովն որ առ հանճար զբաղվէր»։ Մեր պատմիչներից Սամվել Անեցին և Կիրակոս Գանձակեցին գովեստով են խոսում նրա մասին, հիշելով՝ «Մեծիմաստ գիտութեամբ, հանճարեղ յամենայնի և մտահարուստ, յոյժ իմաստունն»։ Ըստ Սամվել Անեցու տեղեկության, Հովհաննես Սարկավագը գրել է սելջուկների պատմությունը, հասցնելով այն մինչև Տուղրուլ-բեկը և նրա հաջորդները՝ Ալփ-Ասլան և Մելիք-Շահը։ Այս պատմությունը մեզ չի հասել (Սամվել Անեցին հատվածներ է բերում նրանից)։ Ըստ նույն պատմագրի, Հովհաննես Սարկավագը գրել է նաև խաչակիրների մասին, որը դժբախտաբար նույնպես մեզ չի հասել։ Հովհաննես Սարկավագը կարգավորել է հայոց տոմարը։ Նա գրել է նույնպես մի քանի շարականներ, ներբողներ (Գր. Լուսավորչի, Ներսես Մեծի, Սահակի և Մեսրոպի վրա)։

Մեր հին գրականության մեջ Հովհաննես Սարկավագը երևան է բերում ռեալիզմի առաջին նշանները։ Պրոֆ. Մ. Աբեղյանն այդ մասին հետևյալն է գրում. «Նա արվեստը, ուսումը և բանաստեղծությունը, նմանություն է համարում բնության և բնականն ամենից բարձրն ու մաքուրը, ուստի և բանաստեղծը պիտի աշխատի նմանել բնությանը» *)։

---

*) Մ. Աբեղյան. Համառոտություն հայ ժող. վեպի և պատմության։ Երևան. 1923. էջ 45։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

845. «Բան *իմաստութեան, ի պատճառս զբօսանաց, առ Զագն որ զաղօթանոցաւ նորա ճռուողէր քաղցրաձայն, որ կոչի Սարեկ»։ Բազմավեպ. 1847. էջ 221։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

846. Աբեղյան Մ.—*Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և պատմության։ Երևան. 1923. էջ 44—45։*

847. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 93—96։*

848. Ալիշան Ղ.—*Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց։ Վենետիկ. 1869. էջ 279—307։*

849. Ալիշան Ղ.—*[Հոդված] Բազմավեպ. 1847. էջ 214։*

850. Եր. ս.—*Հաղբատ և Սանահին վանքերը (967—1300)։ Արարատ. 1901. էջ 340—344։*

851. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Երրորդ տպագր. Վենետիկ. 1897. էջ 606—616։*

852. Ոսկյան Հ.—*Հովհաննես Սարկավագի կյանքը։ Հանդ. Ամս. 1925. էջ 27—40։*

853. Ոսկյան Հ.—*Հովհաննես Սարկավագի գրությունները։ Հանդ. Ամս. 1825. էջ 117–125, 233—248. [Առանձին գրքով. Մատենագրական քննություններ։ Վիեննա. 1926. 192 էջ]։*

854. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։*

Երևան Հայպետհրատ. 1940. էջ 91—95։

Գիրք I. *[Մկրյան Մկրտիչ (Փիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (Փիլոլոգիակ. գիտ. թեկն.).—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

855. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 40, 41։

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ (ԿԼԱՅԵՑԻ)

Ներսես Շնորհալին (1102—1173 թ.) հայ գեղարվեստական գրականության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկն է։ Նա Շնորհալի է կոչվել գեղեցիկ խոսելու, գրելու համար և Կլայեցի՝ Հռոմկլա գյուղում երկար ապրելու համար։ Պահլավունիների իշխանական տնից է, Գրիգոր Մագիստրոսի թոռը։ Սովորել է Սև լեռների մի վանքում, եղել է կաթողիկոս։

Ունի բազմաթիվ արձակ ու չափածո ներբողներ, թղթեր, մեկնություններ, մանկավարժական ոտանավորներ, տաղեր։ 1165 թվականին, կաթողիկոս ժամանակ, գրել է իր նշանավոր «Ընդհանրական»-ը՝ ուղղված բոլոր դասերին՝ հայ իշխաններին, կրոնավորներին, վաճառականներին, արհեստավորներին և այլն։ Նրա աշխատություններից արժեքավոր է հատկապես «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմը՝ Եդեսիա քաղաքի առման և կործանման մասին (Հալեբի Զանգի Ամիրայի կողմից—1144 թ.)։ Այդ պոեմում Ներսես Շնորհալին խոսելով Եդեսիայի մասին՝ փաստորեն ողբում է Հայաստանի ծանր դրությունը։ Հայրենասիրական բարձր ոգեշնչումով, իրական կենդանի պատկերներով, փայլուն նկարագրություններով հարուստ մի գրվածք է այդ պոեմը։

Ներսես Շնորհալու գրչին է պատկանում՝ «Վիպասանություն...»-ը, որ մի պատմական բանաստեղծություն է 1600 տողից, ուր նկարագրում է հայոց համառոտ պատմությունը։ «Յիսուս որդի» (4000 տող) և «Բանք հաւատոյ» գրվածքներից բացի Ներսես Շնորհալին գրել է նաև 120 հատ հանելուկներ, առակներ, ասածներ։

Մեր տաղաչափական արվեստի և հատկապես աշխարհիկ թեմայով տաղաչափության մշակողներից մեկն է Ներսես Շնորհալին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

856. Գիրք *որ կոչի Ընդհանրական. Արարեալ Սրբազնասուրբ Հայրապետին մերոյ՝ Տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ։ Որ պարունակէ յինքեան զուղղափառ դաւանութիւնս և զանստերիւր աւանդութիւնս կարգաց՝ Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ. եւ՝ զհոգեշահ խրատս, և զփրկաւոր պատուէրս՝ առ ամենայն ցեղ կացութիւնս Եկեղեցականաց և Աշխարհականաց։*

Սանկտպետերբուրգ. 1788. 336 էջ։

857. Թուղթ *ընդհանրական։ Արարեալ երիցս երանեալ սուրբ հայրապետին մերոյ տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ։ Բաժանեալ յերիս գիրս. յառաջնումն են Թուղթ ընդհանրական գրեալ առ համօրէն ազգս, առ եկեղեցականս և առ քաղաքականս՝ վասն ուղիղ հաւատոյ և բարի վարուց։ Յերկրորդումն Թուղթ միաբանութեան գրեալ առ Յոյնս՝ վասն միութեան եկեղեցւոյ։ Յերրորդումն Թուղթ առանձնականք գրեալ առ մասնաւոր անձինս ՛ի զանազան պէտս։ Կոստանդնուպոլիս. 1825. 233 էջ։*

858. Ներսեսի *Շնորհալւոյ կաթողիկոսի Հայոց Թուղթ ընդհանրական առ համօրէն հայասեռ ազինս։ Վենետիկ. 1830. 82 էջ։*

859. Ընդհանրական *Թուղթ կամ Նամակք սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ. փոխեալ յաշխարհիկ բարբառ։ Կ. Պոլիս. 1853։*

860. Թուղթ *ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ։ Բաժանեալ Յերիս գիրս. յառաջումն են Թուղթք ընդհանրական գրեալ առ համօրէն ազգս, առ եկեղեցականս և առ քաղաքականս վասն ուղիղ հաւատոյ և բարի վարուց։ Յերկրորդումն՝ Թուղթ միաբանութեան գրեալ առ յոյնս՝ վասն միութեան եկեղեցւոյ։ Յերրորդումն՝ Թուղթք առանձնականք գրեալ առ մասնաւոր անձինս՝ ՛ի զանազան պէտս։ Էջմիածին. 1865. 497 էջ։*

861. Ընդհանրական *Թուղթ սրբոյ Ներսէսի Շնորհալւոյ։ Երուսաղէմ. 1871։*

862. Ողբ *Եդեսիայ քաղաքի, վայելչահիւս չափաբանութեամբ շարադրեալ՝ սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ՝ Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ։ Վիպասանութիւն Հայոց չափեալ ոտիւք, Տեառն Վահրամայ մեծի վարդապետի։ Ներբողեան առ սուրբն Ներսէս Շնորհալին, ասացեալ Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, ոտանաւոր հեզմամբ յանգեալ։*

Մադրաս. 1810, [Բացի Ն. Շնորհալու գործերից կան նաև Վահրամ վրդ. և Ն. Լամբրոնացու ոտանավորները]։

863. Ողբ Եդեսիայ. ասացեալ սրբոյ տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ Հայոց կաթողիկոսի։ Փարիզ. 1827. 112 էջ։ [Հռչակավոր արևելագետ Սեն-Մարտենը այս գրքին գրել է ֆրանսերեն առաջաբան]։

864. Ողբ Եդեսիոյ. Յօրինեալ Տեառն Ներսիսի Կլայեցւոյ Երանաշնորհ Հայրապետի Հայոց։ [Լույս ընծ. Յ. Շ. Ջրպետյան]։ Տփխիս. 1829. 110 էջ։

865. Ողբ Եդեսիա քաղաքի. վայելչահիւս չափաբանութեամբ շարադրյալ սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցւոյ։ Կալկաթա. 1832. 216 էջ։

866. Տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ Հայոց կաթողիկոսի բանք չափաւ։ Վենետիկ. ՌՄՀԹ. 620 էջ։

867։ Յիսուս որդի։ Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի նուէր մաղթանաց ներչափական տաղիւ. ողբումն հեծութեան, ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ։ Վենետիկ. Ռղբ. [1643] շիե. էջ. [«տպագրատուն Սալիգաթաւ»] [Բ. տպ. Վենետիկ ՌՃԹ. *] 526 էջ։

868. Յիսուս որդի անուն։ Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ բան մխիթարութեան տանս Հայոց վասն մանկանցն որ օրհնեն զՅիսուս միշտ յանուն նորա. ցնծութեամբ։

869. Դ. տպ. Մարսէլ 1702. 342 էջ։

870. Ե. տպ. 1725. 404 էջ։

871. Գիրք որ կոչի Յիսուս որդի. արարեալ և շարադրեցեալ ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ Յոգներախտ Հայրապետէ, յեղբօրէ Գրիգորիսի Վկայասիրի Հայոց կաթողիկոսի։ [Զ. տպագր.]։

Կոստանդնուպոլիս. 1736. 432 էջ։

872. Գիրք որ կոչի Յիսուս որդի։ Շարադրեալ ներչափական բանիւք ՛ի մերս շնորհալի հայրապետէ ՛ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ։ Որ այժմ անդրէն նորոգ ՛ի լոյս ընծայեալ ՛ի հնագոյն և ի յընտիր գրչագիր գաղափարէ յիմէքէ համեմատութեամբ քանի ինչ այլևայլ օրինակաց։ Կ. Պոլիս. 1824. 471 էջ։ [Շարունակութ.] Տաղասացութիւն ներհուն առն Գրիգորի Մագիստրոսի ուղղափառ իշխանի. էջ 1—106]։

873. Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ բան

---

*) Գրքի շապիկ չի եղել։

մխիթարութեան տանս Հայոց վասն մանկանց որ օրհնեն զՅիսուս միշտ յանուն նորա ցնծութեամբ։ [Է. տպագ.]։
Կոստանդնուպոլիս. 1746։

874. Յիսուս որդի տուօղ շնորհաց, լուսավորիչ խաւարմտաց։ Բաց և զմիտս իմ թանձրամած, արժանացո՛ լուսոյդ փառաց։ Զքեզ աղաչեմ ով տէր Յիսուս, լեր ձեռընտու ինձ լքելոյս։ Գիրք որ կոչի Յիսուս որդի։ Արարեալ և շարադրեցեալ ՚ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ՝ Յոգներախտ Հայրապետէ Յեղբօրէ Գրիգորիսի Վկայասիրի Հայոց կաթողիկոսի։ [Ը. տպագ.]։
Սանկտպետերբուրգ. 1785. 438 էջ։

875. Յիսուս որդի տուօղ շնորհաց. լուսաւորիչ խաւարմտաց։ Բա́ց և ըզմիտս իմ թանձրամած արժանեցո լուսոյդ փառաց։ Զքեզ աղաչեմ ով տէր Յիսուս, լեր ձեռնտու ինձ լքելոյս [Բ. էջ]։ Գիրք որ կոչի Յիսուս որդի։ Արարեալ և շարադրեցեալ ՚ի Ներսիսէ Կլայեցւոյ՝ Յոգներախտ Հայրապետէ. Յեղբօրէ Գրիգորիսի Վկայասիրի Հայոց Կաթողիկոսի։ [Թ. տպագ.]։
Մադրաս. 1792. 444 էջ։ [Տպարան Տէր Հարություն Շմավոնյան Շիրազեցու]։

876. Մեկնութիւն սուրբ աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալւոյ մինչև ի համարն 17 հինգերորդ գլխոյն. և անտի աւարտեալ յերանելոյն Յովհաննու Երզնկացւոյ՝ որ և կոչի Ծործորեցի։ Կոստանդնուպոլիս, 1825։

877. Տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ Հայոց կաթողիկոսի Նամականի։ Վենետիկ. 1838։

878. Հաւատով խոստովանիմ. Աղօթք Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի վեցլեզուեան. (հայ, տաճկ. լատին. իտալերեն, ֆրանս. գերմ.)։ Վենետիկ. 1810. 80 էջ. [փոքր]։

879. Հոչակավոր աղօթք Տեառն Ներսիսի Սրբազան Կաթողիկոսի Հայոց։ Տպագրեալ երկոտասան լեզուօք։ Արդեամբք ազնիւ Մովսէսի Լոռու Մելիքեանց։ Մոսկվա. 1830. 117 էջ։

[Տպագրված է՝ հայերեն, ռուսերեն, հունարեն, վրացերեն, սերբերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, լատիներեն, իտալերեն, վենգերերեն, տաճկերեն]։

880. Preces J. Niersis Glajensis Armeniorum Patriachae viginti quatuoi Linguis editae. Venetiis, in Jnsula. S. Lasari. 1823. 422 էջ. [Տեքստը տպված է՝ 24 լեզվով]։

—Նույնը. Վենետիկ. 1837. 434 էջ։ [Տեքստը 24 լեզվով է տպված]։

881. Ռուսերեն.—Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина.

Гос. изд. „Художественной литературы". Москва. 1940. стр. 234—239. [Элегия на взятие Эдессы.—Отрывок из поэмы Нерсеса Шнорали (Благодатный).—Пер. В. Брюсова].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

882. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 96—97։*

883. Ալիշան Ղ.—*Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1873. 538 էջ։*

884. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրություն Հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 56, 81, 163։*

885. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 173։*

886. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 621—642։*

887. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 16. հտ. Գ. էջ 18, 25, 26, 52, 53, 55, 62, 71, 72, 81, 82, 83, 97, 110, 111։*

888. Ողբք *մեծի Ուրբաթին. ի Ներսիսէ Կաթողիկոսէ Հայոց։ Բազմավեպ. 1894. էջ 166։*

889. Ս. Ներսես *Շնորհալի և նրա «Յիսուս Որդի» եղերերգությունը։ Արարատ. 1898. էջ 107—111։*

890. Սամուելյան Պ.—*Ներսես Շնորհալու անծանոթ մի տաղը ս. Աստվածածնի ցավոց վրա։ Հանդ. Ամս. 1910. էջ 374—377։*

891. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մաս I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 211։*

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱ

Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը ապրել է 12-րդ դարում։ Նա իբրև կաթողիկոս հաջորդել է Ներսես Շնորհալուն։ Մեր պատմիչները Գրիգոր Տղային որակում են, որպես «Ամենայնիւ սիրող իմաստութեան և հմուտ»։ Գրիգոր Տղայի հրատարակված նամակներն ուղղված են հունաց կայսրին և կրոնավորներին ու վերաբերում են հայ և հույն եկեղեցիների միաբանության հարցին։

«Ողբ Երուսաղեմի» չափածո գրվածքում պատմվում է Երուսաղեմի առումը Սալահդին թագավորի կողմից։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

892. Գրիգորի *կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի։ Վենետիկ. 1838. 90 էջ։*

893. Գրիգորի *կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի։ (Ընտիր մատենագիրք)։ Վենետիկ. 1865. 326 էջ։*

Բովանդակություն. *Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ պատասխանի թղթոյն վարդապետին Գրիգորի Տուտէորդւոյն՝ ի մայրավան Հաղբատայ։ Նորին պատասխանի վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանց։ [Այլ նյութեր, որ վերաբերում են Ն. Լամբրոնացուն]։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

894. Ալիշան *Ղ.—Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1873. էջ 14, 35, 123, 139, 200, 230, 234, 258, 285, 367, 370, 421, 432, 438, 452, 485—487։*

895. Զարպհանալյան *Գ.—Հայկական հին դպրության պատմություն։ Վենետիկ. երրորդ տպագ. 1897. էջ 681—686։*

896. Ջամինյան *Ա.—Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 183—184։*

897. Չամչյան *Մ.—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 72, 91, 111, 112, 132, 135, 138, 142, 145, 156, 158, 159։*

ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԴԻ

Դավիթ վարդապետը ծագումով Գանձակ քաղաքից է եղել։ Ծննդյան թիվը անհայտ է. մեռել է 1140 թ.։ Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է, որ Դավիթ Ալավկա որդին գրել է. «...օրենսդրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անունն էր Աբքայութիւն ի քաղաքէն Գանձակայ»։

Դավթի կանոնների (98 հատ) ժողովածուն ըստ Կ. Կոստանյանի, ԺԲ. դարում պետք է գործածության մեջ եղած լինի։ «Այդ երևում է այն հանգամանքից, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մեջ կան կանոններ, որոնք բառացի Դավթի կանոններից են արտագրված»։

Դավթի կանոններից մենք տեղեկանում ենք հայոց հին կենցաղի և նիստուկացի մասին։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

898. Կոստանյան Կ.—*Դավիթ վարդապետ Ալավկա որդի Ազգագրակ. հանդես.* XIV *գիրք. 1906. էջ 105—132։* XV *գիրք. 1907. էջ 62—67։*

899. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 41։*

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Մխիթար Գոշը (1133—1213 թ.) բացի եկեղեցական գրվածքներից, գրել է 190-ի չափ առակներ և իր հայտնի Դատաստանագիրքը։ Դատաստանագիրքը բաղկացած է 3 մասերից՝ ա) Նախադրութիւն, բ) Եկեղեցական կանոնք և գ) Աշխարհական օրենք։ Նախադրությունից երևում է Մխիթար Գոշի գիտական բարձր պատրաստությունը և իրավաբանական հայացքները. իսկ Դատաստանագրքի մյուս մասերը հիմնված են՝ եկեղեցական ու այլ *կանոնների և իրավաբանական ավանդությունների վրա։ Ինչպես ինքն է ասում, Դատաստանագրքի աղբյուրներն են եղել՝ 1. Բնական կամ բնավորական օրենքները, 2. Օրենքներ կամ լավ է ասել՝ իրավաբանական ավանդություններ քրիստոնեա ազգերի, 3. Մահմեդական օրենքներ, 4. Հին և Նոր կտակարան, բայց մանավանդ Գիրք Ծննդոց, Երկրորդ օրինաց, Դատավորաց և այլն, 5. Կանոններ հայոց ժողովներով հաստատված և կամ հայոց եկեղեցու կողմից ընդունված։ Դատաստանագիրքը գրվել է 1184 թվին։*

*Առակների մեջ Մխիթար Գոշը արտահայտել է ժամանակի սոցիալական հարաբերությունները։ Պրոֆ. դոկտոր Մանուկ Աբեղյանը Մխիթար Գոշի առկանների մասին գրում է. «Մխիթար Գոշի առակները, որոնց թիվը 190 է, խմբագրված են մի շատ հմուտ մարդու ձեռքով, ինչպիսին իրոք եղել է Մխիթարը։ Դրանց համար նա օգտվել է Եզոպոսի առակներից ու Բարուախոսից, ինչպես և այլ գրավոր աղբյուրներից ու ժողովրդական առակներից։ Անպայման կան և այնպիսիները, որ հեղինակի իրեն ստեղծածն են։ Նա ինչպես երևում է, մեծ նյութ է ունեցել ձեռքի տակ, բայց ամեն ինչ, որ ունեցել է, չի օգտագործել. «Զբազումս ՚ի գիտելեաց և յանգիտելեաց թողաք իբր համազօրս յօրինակս և յառակս (Առակք էջ 29)։ Բայց ամեն ինչ, որ նա առել է իր ժողովածվի մեջ՝ շատ որոշ կարգով դասավորել է ըստ նյութի, այսինքն՝ ըստ գործող անձերի, նախ՝ երկինք ու երկիր և երկնայիններ և ապա՝ բույսեր, լեռներ, կենդանիներ ու մարդիկ։ Ամբողջի մեջ երևում է մի մտածող, կարգուկանոն սիրող մարդու ոգին» *)։ Այսպիսով, Մխիթար Գոշը մեծ գիտական-իրավաբանական աշխատության հետ, թողել է նաև բանաստեղծական խոշոր ժառանգություն։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

900. Առակք *և ոտանաւորք խրատականք, ասացեալ ՚ի Նախնեաց մերոց՝ ՚ի հրահանգ ուսումնասէր համբակաց։ Վենետիկ. 1790. 154 էջ։*

---

*) Աբեղյան Մ.—*Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ։ Երևան. 1935. 52 էջ։*

901. **Առակք** *Մխիթարայ Գոշի։ (Առակք Ողոմպիանու)։ Վենետիկ. 1842. 189 էջ։*

902. **Առակք** *Մխիթարայ Գոշի։ Առակք Ողոմպիանու։ (Ընտիր մատենագիրք)։ Վենետիկ. 1854. 189 էջ։*

903. **Գոշ** *Մխիթարի, Ողոմպիանու և Եզովպոսի ընտիր առակները։ Թարգ. աշխարհաբար. Թորեն ք. Միրզաբեկյանի։ Բագու. 1878. 96 էջ։*

904. **Մխիթար** *Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց։ Իրաւաբանական հետազոտութիւնք, հանդերձ ծանոթութեամբ, Վահան Ծ. վ. Բաստամեանց։ Վաղարշապատ. 1880. 442+ԺԲ. էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

905. **Ալիշան Ղ.**—*Մարաշու վանքին Դատաստանագիրքը։ Բազմավեպ. 1848. էջ 40—44։*

906. **Ալիշան Ղ.**—*Յաղագս խնկագիր և նախագաղափար օրինակի գրոցն Մխիթարայ Գոշի։ Բազմավեպ. 1848. էջ 117—122։*

907. **Ալիշան Ղ.**—*Ձեռագիրք Մխիթարայ Գոշի։ Բազմավեպ. 1848. էջ 154—155։*

908. **Անդրիկյան Ն.**—*Դիտողություն մը Ողոմպիանու առակներուն վրայ։ Բազմավեպ. 1905. էջ 9—13։*

909. **Ակինյան Ն.**—*Ակնարկ մը հայ իրավանց պատմության վրա և Յ. Քարստի նոր երկասիրությունները։ Հանդ. Ամս. 1907. էջ 339, 358. 1908 թ. էջ 37, 215։*

910. **Աբեղյան Մ.**—*Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական տարբերությունները նրանց մեջ։ Երևան. 1935. 52 էջ։*

911. **Алексеев М.**—Армянский судебник. 1870.

912. **Арцруни С.**—Семейственное право по Мхитару Гошу. Юридическое обозрение. Тифлис. 1885. стр. 225—227, 255—260. 1884. № 172.

913. **Բաստամյան Վ.**—*Ամուսնությունն ըստ հայոց եկեղեցական իրավաբանության։ Փորձ. Թիֆլիս. 1880. № № 4, 6—7, 8. 9, 10, 11, 12։*

914. **Բասմաջյան Կ.**—*Հայկական հին իրավունքը ի սկզբանէ մինչև մեր օրերը։ Բանասեր. Փարիզ. 1901. №№ 2, 3, 4։*

915, **Բաբկեն եպ.**—*Մխիթար Գոշի վերաբերյալ ձեռագիրք։ Հանդ. Ամս. 1926. էջ 137—147։*

916. Bischoff F.—Das alte Recht der Armenier in Polen. Wien. 1857.

917. Brosset A.—Rapport sur un manuscrit, arménien Mekhitar Goch. Bull. de l'Académie des Sciense de St,—Pb. Hist.-phil. t. VI col. 380—382.

918. Գալեմքարյան Գ.—*Ուսումնասիրութիւնք լեհացոց Դատաստանագրոյն։ Վիեննա. 1890։*

919. **Егиазаров С.**—Исследования по истории Армянского права, публичного и частного. Вып. I. Киев. 1919.

920. Զարբհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ, 1897. էջ 686—698։*

921. **Меликсет-Беков Л.**—Об источниках древне-армянского права. Тифлис. Известия Кавказск. историко-археологич. института. 1917—1925. т. II. стр. 143—163.

922. Սամուելյան Խ.—*Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը։ Փորձ ուսումնասիրության։ Վիեննա. 1911. 344 էջ։*

923. Սամուելյան Խ.—*Հին հայ իրավունքի պատմություն։ Երևան. հտ.* I. *1939. էջ 75—95։*

924. Ոսկյան Հ.—*Մատենագրական քննություններ. 1. Հովհաննես Սարկավագ։ 2. Ներսես Լամբրոնացւոյ Ներբողեան ի վերափոխումն աստուածածնի։— Մխիթար Գոշ։ Վիեննա. 1926. 192 էջ։*

925. Հարությունյան Ի.—*Գոշա վանք կամ Նոր-Գետիկ։ Ազգագրակ. հանդես. 1903.* X *գիրք. էջ 5—37։*

926. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանի համար։*

Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 102—107։

Գիրք I. *[Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)— Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.).—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

927. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև յամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 95, 96, 121, 181, 183, 184. 187։

928. Փափազյան Վ. —Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը. Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907. էջ 219 –224։

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսես Լամբրոնացին ծնվել է 1153 թ.։ Լամբրոնի Օշին իշխանի որդին էր, Ներսես Շնորհալու քրոջ որդին։ Ստացել է իր ժամանակի բարձր կրթությունը (Սևավ լեռան վանքում). սովորել է հունարեն, լատիներեն, թարգմանություններ է արել այդ լեզուներից։ Նա նշանավոր է որպես 12-րդ դարի ճարտարաբան։ Գրել է Ներսես Շնորհալու կենսագրությունը (չափածո), ատենաբանություն, թղթեր, ճառեր և թարգմանել է հունա-բյուզանդական և այլ օրենքների ժողովածուները (էկլոգա և զինվորական օրենք)։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

229. Տեառն Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի ատենաբանութիւն և թուղթ և ճառք։—Գտնվում է տեառն Ներսեսի Շնորհալու հայոց կաթողիկոսի Նամականի գրքում։ Վենետիկ. 1838. էջ 91—317։

930. Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Ներսեսի կաթողիկոսի հայոց և տիեզերալոյս Իմաստասերի, սկսել ՚ի Նախնեաց անտի նորին. (Սոփերք Հայկականք. ԺԴ)։ Վենետիկ. 1854։

931. Գրիգոր կաթողիկոս Տղայ։ Ներսես Լամբրոնացի։ [Ընտիր մատենագիրք]։ Վենետիկ. 1865. [Ներսես Լամբրոնացի— էջ 206—339]։

932. Գիրք Սիրոյ և Խաղաղութեան։ Շարադրեցեալ ՚ի Սրբոյն

Ներսիսէ Լամբրօնացւոյ ճոխիմաստ և Աստուածարան մեծի Շնորհածաւալ Վարդապետին մերոյ։ Կ. Պոլիս. 1749. 160 էջ։

933. Տեսութիւն Աղօթից պատմութեան բանից ննջման Աստուածարան Աւետարանչին Յօհաննու Արարեալ Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, արքեպիսկոպոսին Տարսոնի Կիլիկիոյ։ Կ. Պոլիս. 1736. 160 էջ։

934. Սրբոյ հօրն մերոյ Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Արհիեպիսկոպոսի տարսոնի կիլիկեցւոյ Ատենաբանութիւն և ճառք ընտիրք 'ի համբարձումն Քրիստոսի և 'ի գալուստ հոգւոյն սրբոյ։ Վենետիկ. 1787. 100 էջ։

935. Յիշատակարանք ինքնագիր և թարգմանեալ գրոց Ներսէսի Լամբրանացւոյ։ Ղ. Ալիշան. Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց.—գրքում։ Վենետիկ. 1901. էջ 426—433։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

936. Ալիշան Ղ.—Սիսուան. համագրություն Հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 86—101։

937. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 96—97։

938. Ալիշան Ղ.—Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1873. էջ 3, 13, 14, 53, 67, 127, 259, 281, 285, 368, 474, 483—484։

939. Զարբհանալյան Գ.—Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ. տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 648—661։

940. Զամինյան Ա.—Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 190։

941. Հայկական աշխատությունք Ֆեթթեր հայագետի. Ե. Ներսեսի Լամբրոնացւոյ տեղեկություն ի վերա մահվան կայսեր Փրեդերիկոս Ա.։ Հանդ. Ամս. 1894. էջ 19—20։

942. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 88, 123, 139, 145, 155, 157, 160, 162, 163, 165, 166, 167. Ծանոթութ. 407։

943. Ոսկյան Հ.—Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Ներբողեան ի վերափոխումն Աստուածածնի։ Հանդ. Ամս. 1925. էջ 355—366, 442—462։

944. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավաքված—նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 214—215։*

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Մխիթար Հերացին XII *դարում գրել է առաջին ինքնուրույն բժշկական աշխատությունը։ Նա ուսումնասիրել է արաբական, պարսկական, հունական բժշկական գրականությունը, որպես բժիշկ աշխատել է Կիլիկիայում։*

Մխիթար Հերացին բացի «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ից գրել է նաև ուրիշ բժշկական աշխատություններ, որոնցից բազմաթիվ քաղվածքներ կան հետագա դարերի հայ բժշկական աշխատություններում, բայց այդ գրվածքները մեզ չեն հասել։ Մխիթարը գրել է նաև մի փոքրիկ աշխատություն թանկարժեք քարերի մասին. «Քարերը, նրանց որակը և բուժական հատկությունները» վերնագրով։

Մխիթար Հերացու լեզուն ժամանակի միջին հայերենն է, լի բազմաթիվ արաբական տերմիններով։

Բացի բժշկական գիտությունից, Մխիթար Հերացին իմացել է՝ աստղաբաշխություն և փիլիսոփայություն։ Ժամանակակիցները նրան կոչել են՝ «իմաստուն», «մեծ բժիշկ» ևլն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

945. Մխիթարայ *բժշկապետի Հերացւոյ Ջերմանց մխիթարութիւն։ (Մատենագրութիւն նախնեաց)։ Վենետիկ. 1832. 150 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

946. Ալիշան Ղ.—*Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1873. Գլ. ԺԲ։*

947. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 675—681։*

948. Բասմաջյան Կ.—*Մխիթար Հերացի։ Անահիտ. 1935. № 5, 6։*

949. Թորգոմյան Հ.—*Մխիթար Հերացու խոսած ճառը։ Հանդ. Ամս. 1899. № 8։*

950. Թորգոմյան Հ.—*Ակնարկ մը Հայակիլիկիո բժշկության վրա։ Կոչնակ. 1923. № 24, 25։*

951. **Оганесов Л. А.**—История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия. Ереван. 1928. стр. 82—100.

952. **Медицина** и врачи в Армении в древности и в средние века. Труды и протоколы Кавказск. Медицинск. Общ. за 1912 г.

953. Մխիթար *իմաստուն բժշկապետի վասն քարանց և հատկութեանց նոցա և բժշկութեանց ակնաց։ [Խմբգ.]։ Բազմավեպ. 1921. էջ 305—307։*

954. Մեսրոպ վրդ.—*Մխիթար Հերացու և Ամիրդովլաթ Սեբաստացվո երկու նշանավոր ձեռագրերը։ Արարատ. 1909. էջ 590—596։*

955. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 88։*

956. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 216—219։*

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԱՇՑԻ

12-րդ դարի հեղինակ է։ Ղ. Ալիշանը գրում է, որ ապրում էր Մարաշա մոտ Ցեսուանց անապատ վանքում։ Գրել է «Վարք ողբոց. մեղացեալ անձին, խոստովանաբար ասացեալ առաջի Աստուծոյ

Յանդիմանութիւն հոգւոյ և մտաց և մարմնոյ, ի զգուշութիւն բարուց և յուղղութեան սխալանաց. ի բղխումն արտասուաց, և ի խայտառակութիւն մեղաց և ծուլութեան. Որն էրն Հայկազունեանց Թուաբերութեանս ՇՂԸ» [1149]։ *250 տնից մի ոտանավոր է, որի նյութը զղջանքն է։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

957. Ալիշան Ղ.—*Շնորհալի և պարագայ իւր։ Վենետիկ. 1873. էջ 217—220 [բերում է քաղվածքներ]։*

958. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 407 ևն։*

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՎՌԱՑԻ

Գրիգոր Սկևռացին Ներսես Լամբրոնացու աշակերտն է եղել. 13-րդ դարի հեղինակ է։ Բացի ճառերից, շարականներից, գրել է Ներբող նվիրված Ներսես Լամբրոնացուն, բանաստեղծորեն պատմելով նրա կյանքն ու գործունեությունը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

959. Գիրք *աղօթից Գրիգորի Սկեռացւոյ գիտնական վարդապետի։ Կ. Պոլիս. 1746 [ՌՃՂԱ]. էջ (ՃՂԲ)։*

960. Ներբողեան *ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի։ Սոփերք Հայկականք. հտ. ԺԵ. Վենետիկ. 1854. էջ 1—90։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

961. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901։ էջ 97։*

962. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 99—101, 515, 518, 524, 527, 553։*

963. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմութիւն հայ դպրութեան։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 715—718։*

964. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 168։*

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱ

Մաղաքիա Աբեղան եղել է Վանական վարդապետի աշակերտ. XIII դարի պատմիչ է։ Նրա գրած պատմությունը մոնղոլների Հայաստան ներխուժելուց հետո հաջորդ 44 տարիների պատմությունն է։

Մաղաքիան գրում է մոնղոլական արշավանքների, նրանց կատարած ավերմունքների մասին, հաղորդում է տեղեկություններ՝ մոնղոլների վարած քաղաքականության, հարկային սիստեմի և Հայաստանի տնտեսական կյանքի մասին։ Մաղաքիան իր պատմությունը հասցնում է մինչև 1275 թվականը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

965. Մաղաքիայ *Աբեղայի պատմութիւն վասն Ազգին Նետողաց։ Ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ.։ Ս. Պետերբուրգ. 1870. 64 էջ։*

966. Պատմութիւն *թաթարաց։ Երուսաղեմ. 1870. 76 էջ. [լույս է տեսել Վարդան Պատմիչի անունով]։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

967. **История** монголов инока Магаки, писателя XIII века Перевод и Об'яснения К. П. Патканова. С. Петербург. 1871. 106 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

968. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 109—110։*

969. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան։ 1914. էջ 205։*

970. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Պատմություն հայերեն դպրության։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրություն։ Բ. տպագ. Վենետիկ. 1878. էջ 149—153։*

971. Ոսկյան Հ.—*Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն վասն Ազգին Նետողաց»։ Հանդ. Ամս. 1922. էջ 222—226։*

972. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 16. Գ. հտ. էջ 187։*

ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԹԱԳԱՎՈՐ

Կիլիկիայում, 13-րդ դարում թագավոր է եղել Հեթում Բ., որ իր հիշատակարանի մեջ տալիս է իր նախնիների, Ռուբինյանների համառոտ պատմությունը, Եգիպտոսի սուլթանի արշավանքը և Անտիոքի գրավումը, Կիլիկիայի դրությունը։ Հիշատակարանի մեջ ունի հանգավոր կտորներ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

973. Սուլտանն *Եգիպտոսի գրաւէ զկալուածս փրանկաց յասորիս [չափածո]. Ալիշան Ղ. Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 499—500։*

974. Յիշատակք *Հեթմոյ Բ. արքայի։* Բովանդակություն.—*ա.-Տոհմն Ռուբինեաց.—Առումն Հռոմկլայի յԵգիպտացւոց.—Ծառազատիկն։ բ. Վասն առման Երուսաղեմի և գալստեան Խաչակրաց։ [Չափածո]։ Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 519—520։*

975. Ոտանաւոր *բարեպաշտի թագաւորին հայոց Հեթմոյ Բ. «Որ ծառայեալս եմ...»։ Արարատ. 1869. էջ 39—41։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

976. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 114—115։*

977. Առումն *Հռոմկլայի Յեգիպտացւոց։ Հաշտութիւն ընդ Հեթմոյ Բ. (Ժամանակակից հիշատակագիր)։ Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 500—502։*

978. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրություն Հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 303, 389, 516, 548, 556։*

978բ. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայերեն դպրության։ Բ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1878. էջ 235—245։*

979. Հեթում Բ. *և Սմբատ եղբայր նորա։ (Հիշատակագիր)։ Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 516—517։*

980. Ներսես Պալիենց.—*Հեթում Բ. Նիզակակից թաթարաց ընդդեմ եգիպտացւոյ.—Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 521, 524։*

ՎԱՀՐԱՄ ՐԱԲՈՒՆ

Ապրել է XIII դարի վերջերում։ Րաբուն են կոչել իր գիտության համար։ Կիլիկյան Լևոն Բ. թագավորի խնդրով գրել է եկեղեցական գործեր (տոնական ճառեր) և «...Պատմութիւն Ռուբինյանց», որտեղ հետևելով Ներսես Շնորհալուն շարունակում է համանուն պատմությունը և հասցնում է մինչև Ռուբինյանները։ Այդ քերթվածի մեջ Վահրամ Րաբունը պատմում է Լևոն Ա., Հեթում Ա., Լևոն Բ-ի գործերը ութոտյան հյուսված բանաստեղծությամբ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

981. Վահրամայ *Րաբունւոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց։ Փարիզ. 1859. 68 էջ։ [Նույնը կա «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ՝ 'Ի լոյս ընծայեաց ծանոթութ. Կարապետ վ. Շահնազարեանց։ Փարիզ. 1859. 184 էջ. գրքի. 185—248 էջերում]։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

982. Ալիշան Ղ.—Հայապատում, պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901, էջ 280—281։

983. Զարպհանալյան Գ.—Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն։ (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897, էջ 791—793։

984. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տըրոհեալ։ Վենետիկ. 1784, հտ. Ա. էջ 17, հտ. Գ. էջ 283։

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Կիրակոս Գանձակեցին (1201—1271) Վանական վարդապետի աշակերտն էր, նրա հետ էլ գերվել է թաթարների կողմից և հետագայում փախել է գերությունից։ Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմությունը սկսում է IV դարից, համառոտ կերպով պատմելով Գրիգոր Լուսավորչի և նրա հաջորդների գործերը, տեղ-տեղ նույնպես քաղաքական անցքերը։

Պատմության առաջին մասում նա հանդիսանում է որպես կոմպիլյատոր։ Պատմության երկրորդ մասը 68 տարվա ժամանակաշրջան է ընդգրկում։ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է Լևոն Բ-ի, Զաքարե և Իվանե սպասալարների մասին, մոնղոլների ծագման, նրանց արշավանքների, կատարած ավերումների ու կոտորածների, նույնիսկ նրանց ապրուստի, կրոնի, լեզվի և արտաքին տեսքի մասին։ Նա նկարագրում է Կիլիկիայի հայոց թագավորության և մոնղոլների հարաբերությունները, հայերի և վրացիների մղած պայքարը ընդդեմ մոնղոլների, գյուղացիական դժգոհություններն ու ելույթները մոնղոլների դեմ։

Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունն արժեքավոր աղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների համար։ Նա պատմում է, իբրև ականատես, իր ժամանակակից դեպքերը, տեղեկությունների մի մասն էլ լսել և հավաքել է ուրիշ ականատեսներից։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

985. **Պատմութիւն** *Հայոց. արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ։ Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գրիգորեան Յովհաննիսեանց Երեւանցի։ Մոսկվա. 1858. 244 էջ։*

986. **Կիրակոսի** *վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ։ Վենետիկ. 1865. 265 էջ։*

987. **Պատմութիւն** *Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1909. 420 էջ։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

988. **Մի** *հատված կիրակոսից.*— Сибирский Вестник. 1833 г. стр. 93—108 и 109—124.

989. **История** монголов по армянским источникам. Вып. II. Извлечения из истории Киракоса. Перевод и обяснения К. Патканова. С. Петербург. 1874.

990. **Краткий** обзор писателя XIII века Киракоса Гандзакеци о монголах. Русское слово. 1860. № 6. стр. 108—124.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

991. **Ալիշան Ղ.**—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւնք հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 43։*

992. **Զամինյան Ա.**—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 203—204։*

993. **Զարպհանալյան Գարեգին.**—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ—ժԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897 էջ 747—751։*

994. **Չամչյան Մ.**—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. Ա. հտ. էջ 16. Գ. հտ. էջ 210, 233, 236, 237, 271։*

995. **Ոսկյան Հ.**—*Կիրակոս Գանձակեցի։ Հանդ. Ամս. 1922. էջ 89—94, 214—226։*

996. Ոսկյան Հ.—*Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը։ Վենետիկ. 1922, էջ. 92—113։*

997. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։*

Մասն I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907։*

ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆԴՍՏԱԲԼ

Սմբատ Գունդստաբլը (1208—1276 թ.թ.)—Հայաստանի Կիլիկյան շրջանի պատմության մեջ իր՝ ռազմական, դիվանագիտական գործունեությամբ և պատմագրական-իրավաբանական աշխատություններով նշանավոր դեր է խաղացել։

Նրա շարադրած պատմությունն ավելի շուտ տարեգրություն է, որ սկսվում է 951 թվից և հասցնվում է մինչև 1331 թվականը։ Տարեգրության վերջին մասը շարահարել է ուրիշը։ Իբրև ականատես, մասամբ և կատարող, Սմբատը հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս։ Նա պատմում է նաև թաթարական Գիուկ խանի մոտ իր կատարած (1248—1250 թ.թ.) դեսպանության մասին։

Բացի պատմությունից, Սմբատն ունի և Դատաստանագիրք, որ գրել է 1264 թ. և կոչվում է «Յաղագս դատաստանաց թագաւորաց» կամ «Օրենք և կանոնք ընդհանրական եկեղեցականաց և աշխարհականաց»։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

998. Սմբատայ *Սպարապետի եղբօր Հեթմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց—պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս և Հայոց մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց։ [Հրատ. Ոսկան Գեորգյան Հովհաննիսյան-Երևանցու]։ Մոսկվա. 1856. 134 էջ։*

999. Տարեգիրք *արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթութեամբք Կարապետ Վ. Շահնազարեանց։ (Շար հայ պատմագրաց)։*

Փարիզ. 1859. 184 էջ [Գրքի 185—248 էջ—կա «Վահրամ Րաբունւոյ պատմութիւն Ռուբինեանց»]։

1000. Դատաստանագիրք *Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի)—(Կիլիկեան դատաստանագիրք* XIII *դարի)։ Ձեռագրերի համեմատությամբ լույս ընծայեց Արսեն վ. Ղլտճյան։ Էջմիածին. 1918. 82 էջ։*

1001. **Из** Летописи Конетабля Сембата, писателя XIII века. В книге: История монголов по армянским источникам. Выпуск I. Перевод и обяснения К. П. Патканова. С. Петербург. 1873, стр. 65—67.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1002. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 110—112։*

1003. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 769—775։*

1004. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 199—204։*

1005. Kaprst J.—Sempad'scher Kodex aus dem 13 Eahrhundert. Band. II. Strassburq. 1905.

1006. Սամուելյան Խ.—*Հայ հին իրավունքի պատմություն։ Հտ.* I. *Երևան, 1939 թ. էջ 90—95։*

1007. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ ավանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Ա. էջ 18, հտ. Գ. էջ. 335։*

1008. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մաս* I. *Սկզբից մինչև* XVII *դարը։ Երևան. 1907. էջ 241—242։*

ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԾ

Վարդան Մեծը (1238—1271) XIII *դարի նշանավոր դեմքերից է։ Մասնակցել է Սսի ժողովին (1243 թ.), շրջել է Հայաստանի գավառները, հետնորդներից կոչվել է Մեծ։*

Գրում է համառոտ ընդհանուր պատմություն՝ նկարագրությունը հասցնելով մինչև 1267 թվականը։ Պատմությունն ավելի հետաքրքրական է դառնում, երբ նա նկարագրում է իր ժամանակի դեպքերը, հայ-վրացական ապստամբությունները մոնղոլների դեմ, դեպի Արևելք կատարած իր ճանապարհորդությունները—Հուլավու խանի մոտ, իր տեսակցությունն այդ խանի հետ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ *

1009. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեցւոյ պատմութիւն տիեզերական։ Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին։ Մոսկվա. 1861. 217 էջ։

1010. Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ։ Վենետիկ. 1862։

1011. **Всеобщая** история Вардана Великого Перев. М. Эмин. Москва. 1861. XXIII+201+217 [Примеч., приложен.].

1012. **История** монголов по армянским источникам. Выпуск I. Перевод и обяснения К. Патканова. С. Петербург. 1873. 1. Из истории Вардана, стр. 1—29 [Մոնղոլներին վերաբերող մասերը]։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1013. **Эмин Н. О.**—О Вардане Великом (1861). В книге: Эмин Н. О. Исследования и статьи по армянской мифологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 г. г.). С приложением переводов из армянских источников. Москва. 1896, стр. 221—247.

1014. Զարպհանալյան Գարեգին.—Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 736—747։

1015. Զամինյան Ա.- Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 201—203։

1016. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. հտ. Ա. 1784. էջ 16. հտ. Գ. 1786. էջ 187, 227, 232, 233, 237, 240, 261, 262, 271։

---

* Տպագրվել է նաև «Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի»։ ...Հաշտարխան. 1797. 518 էջ։

1017. Ոսկյան Հ.—Կիրակոս Գանձակեցի։ Հանդ. Ամս. 1922. էջ 89—94, 214— 26։

1018. Փափազյան Վ.—Պատմություն հայոց գրականության։ (Բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։ Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։ Մասն I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907. էջ 241։

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

Վարդան Այգեկցին ապրել է 12—13 դարերի միջև Հալեպի շրջակա Մարաթ գյուղում։ Ուսումը ստացել է Արքակաղնի գյուղում։ Երկար տարիներ ապրել է Սիրիայում։ Նա լավատեղյակ է՝ արաբական, եգիպտական, հունական կուլտուրաներին, շատ շրջել է, սովորել։ Այս առթիվ նա ասում է. «Որդեակք իմ, ի մանկութենէ մինչև ի ծերութիւն, շրջեցայ ի մէջ աշխարհին և տեսի զբազումս զմեծամեծս։ Եվ անչափ լուայ ծածկաբար զգործոցն պչարս, նաև ուսա աստուածեղէն գրոց, որ ոչ գոյ թիւ»։ Վարդան Այգեկցին Կիլիկիայի Հռոմկլա քաղաքում քարոզիչ է կարգացել։ Իր ճարտար քարոզներում, իր առակներում, նա հարձակվել է նաև «վաշխով փող տվողների»՝ «մշակի վարձը կտրողների» վրա, խարազանել է՝ վաճառականներին, հարուստներին, որի պատճառով հալածվել է։ Վարդան Այգեկցին ստիպված է եղել բնակություն հաստատել Սևավ լեռների Այգեակ անունով մի մենաստանում, որտեղ ապրել է մինչև խոր ծերություն, այդտեղից էլ կոչվել է Այգեկցի։ Վարդան Այգեկցին գրել է ճառեր, խրատներ, բազմաթիվ առակներ։ Ակադեմիկոս Ն. Մառի կարծիքով նա կազմել է առակների մի քանի ժողովածուներ, գուցե և նրանից հետո, ուրիշները ճառերից և ժողովրդական նյութերից հանել են առակները, ժողովածուներ են կազմել և այսպիսով առաջացել են Վարդանայ առակները։ Այդ ժողովածուները մինչև 17-րդ դարի կեսերը շարունակ ընդարձակվել են, տարբեր աղբյուրներից/ հարստացվել։ Առակները անհրաժեշտ էին համարվում թե քարոզների ժամանակ և թե դպրոցներում ավանդվող «առասպելաբանության» դասերին, երբ աշակերտներին անգիր էին անել տալիս, մեկնում ու վերամշակում առակները։

Այդ առակների հետ միասին, միջին դարերում, Հայաստանում տարածված էին նաև առասպելները, պատմվածքները և ժողովրդական զրույցները։

Հայագետ Ն. Մառը բազմաթիվ ձեռագրերից հավաքել է միջնադարում տարածված առակները, առասպելները ու պատմվածքները, մանրազննին քննել, համեմատել, պարզել նրանց խմբերն ու խմբագրությունները, բաղդատել մեր մյուս գրականության հետ, աշխատել է որոշել առակների հեղինակներին և իր եռանդուն աշխատանքների արդյունքը հրատարակել «Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ» իր եռահատոր գործի մեջ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1019. Աղուէսագիրք. *Ամստերդամ 1668 թ.։*

1020. Աղուէսագիրք. *Մարսել. 1676 թ.։*

1021. Աղուէսագիրք. *Էջմիածին. 1698 թ.։*

1022. Գիրք *Աշխարհաց և առասպելութեանց Որէ Աղուէսագիրք։ Մարսելեայ. 1683.* [*1—82 էջ. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ*]*։ 83 էջից—«Գիրք Առասպելաբանութեանց Որ ասի Աղուէսագիրք. Արարեալ սակս խրատու և զգուշութեան»*

Բովանդակություն. *1. Ագռաւու զպանիրն 'ի բերանն ունիլ։—2. Ագռաւու զձագս խրատելն։—3. Աղեքսանդրու յամ. ոտէք իւրովք գնալն դեսպան։—4. Աղեքսանդրու պատահելն եղեր աշխարհի։—5. Աղեքսանդրու զնուանն կտրելն։—6. Աղեքսանդրու զօրու իւրով ձեան պատահելն։—7. Աղուեսու զատոն գտնուելն—8. Աղուեսու և խեցգետնի եղբայր լինելն։—9. Աղուեսու զուղտն մերձ 'ի մահ գտանելն։—10. Աղուեսու զթուղթ գտանելն, և առ գայլն տանելն։—11. Աղուեսու զգայլ խաբելն։—12. Աղուեսու զպանիր յորոգայթ գտնուլն։—13. Աղուեսու քաղցնուլն, և ի մէջ հորոյն զքար գտնուլն։—14. Աղուեսու զեստաար լինելն։—15. Աղուեսու զպաղ գտնուլն։—16. Աղուեսու զկաքաւ ըմբռնելն։—17. Աղուեսու զչիտ ըմբռնելն։—18. Աղուեսու արծուոյ եղբայրանալն։—19. Աղքատի գնալն 'ի գիւղ մի։—20. Աղքատ իրիցու մօտ մշադործ գնալն։—21. Այծոյ 'ի դարձ պատ նստիլն։—22. Այրի կնոջ զգող ադայ ունիլն։—23, Այրւոյ զտառն այծ ունիլ։—24. Աքանց երկուց ընկերանալն։—25. Առիւծու 'ի քարայր մտնուլն—*

26. Առիւծու հիւանդանալն և բժշկաց խնդիր առնելն։—27. Առիւծու զաղուես պաշտաւոր կալնուլն։—28. Առիւծու տեսանելն զփախուստ կենդանեացն։—29. Առիւծու հիւանդանալն, և էրէոց տես գալն։—30. Առիւծու, գայլին, և աղուեսին եղբայրանալն։—31. Առնն ելանելն 'ի դժուար զարն 'ի վեր։—Առնն աղքատանալն 'ի դալաթիայ՝ և զարտ վաճառելն։—32. Առնն զերեզմանակորի, և խաթունին։—33. Առնն բազրկանի զբեռինան տանելն։—34. Առնն մեռոյ յԵրուսաղէմ գնալն։—35. Առնն միոյ առ Թագաւորն մտանելն։—36. Առնն մեծատուն գնալն խնամախոս։—37. Առնն գնացողի առ դատաւորն։—38. Առնն մարդասպանի փախուստն։—39. Առնն յիմարի, և ունողի զմի գիկան։—40. Առնն հողագործի զականաթ լարելն։—41: Առնն զլեզու հորթուն հատանելն։—42. Առնն աղքատի զմիս խորովելն։—43. Առնն բարւոյ չարութեանց զատելն։—44 Առնն ցանողի զձմերուկ։—45. Առնն որ զիւր ժամանակն 'ի մեղս էր։—46. Առնն զգայլ ըմբռնելն և զոտներ կապելն։—47. Առնն զէշ կորուսանելն։—48. Առնն հարիւր մոր հաց վաստակելն։—49. Առնն 'ի հողվարուն զերիս զանգս գտանելն։—50. Առնն զհազար խոզս 'ի մի վայր ածելն։—51. Առնն պարտականի և անհարկի։—52. Առնն զհազար կաղապար ոսկի թաղելն։—53. Ասորւոյ երիցու կռուիլն։—54. Արագլի բռնութեամբ յամուսնութիւն։—55. Արծոււոյ վերանալն 'ի տապ։—56. Արծոււոյ նետահար լինելն։—57. Սրծոււոյ և կաքաւի չարակամ։—58. Առնն ունողի զկին բարկացող։—58. Առնն ունողի զկին անզգամ։

1023. Աղուեսագիրք. Վարդան Այգեկցի առակագիր ԺԳ դարի։ Երևան. Պետհրատ. 1935. 116 էջ։

Բովանդակություն.—Գարու հաշիվ։—Այրի կին և որդի։—Միայնակյաց և գամբռ շուն։—Այծեր և գայլեր։—Երկու նկարիչ։—Առյուծ և աղվես։—Իմաստուն դատավորը։—Առյուծ և գայլ և աղվես։—Գինի։—Իմաստուն ավագեչ։—Միամիտ գողեր։—Եղեգն և ծառեր։—Իշխան և այրի կին։—Իմաստուն զինվոր։—Թագավոր և օձ։—Առյուծ և աղվես և արջ։—Կար մեղու պատճառ պատերազմի։—Կտակ վասն գանձի։—Ուղտ և գայլ և աղվես։—Կռունկ՝ Թագավոր թռչունների և էշ։—Եղն և ձի։—Հիմար և ձմերուկ։—Էշին թոռ ծնվեց։—Աղքատ և ավետարան։—Հայր որդի։—Մարդ և ընկույզ և ձմերուկ։—Եկեղեցի և ջրաղաց։—Ամենատգետ մարդ։—Աղվես և որսորդ։—Իշխանավոր և իմաստուն։—Աղվես և թղթատար գայլ։—Այրի կին և խորթ որդի։—Հալալ մարդ։—Մուկն և ուղտ։—Արվեստ կնոջ։—Գայլ և աղվես և ջորի։—Գող քահանա և այրի կին։—Անզգամ կին։—Դրախտ և գեղջուկ մարդ։

1024. **Марр Н.**—Сборник притч Вардана, материалы для истории средневековой Армянской литературы. I Исследование С. Петербург. XLI+594 стр. II Текст. 1894. XVI+ 344 стр. III Приложения 1894.

1025. Մառ Ն.—*Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, Նիւթք առ ի Պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերենի։ 3 հատոր. Ս. Պետերբուրգ. 1894. ԺԶ. 344 էջ։*

1026. Հատընտիր *առակք Վարդանայ վարդապետի։ [Հայերեն և ֆրանսերեն. 45 առակ.]։ Պարիզ. 1825. 96 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1027. Աբեղյան Մ.—*Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ։ Երևան. 1935։*

1028. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանների համար։*

Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 127—133։

Գիրք I. *Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)— Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.).—Բ. «Նոր շրջան»-ի հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

1029. Մառ Ն.—*Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ։ [Տես վերը հիշված բնագիրը և թարգմ.]։*

1030. Տաշյան Հ.—*Ժողովոծույք առակաց Վարդանաց։ Նյութեր պատմության հայոց միջնադարյան մատենագրության։ Ըստ հայագետ Ն. Մառի։ Տեղեկություն և քաղվածքներ։ Վիեննա. 1900. 198 էջ։*

1031. Տեր-Մկրտչյան Գալուստ.—*Հայկականք։ [Արտատպ. Արարատից. Ն. Մառի ժողովածվի և Աղվեսագրքի մասին]։ Վաղարշապատ. 1899. 102 էջ։*

1032. Փափազյան Վ.—*Պատմություն հայոց գրականության. (բանահյուսության պատմություն)։ Սկզբից մինչև մեր օրերը։*

Ձեռնարկ ուսուցիչների և դասագիրք դպրոցների համար։ Հավելված—Նմուշներ հայ բանահյուսությունից։

Մաս I. Սկզբից մինչև XVII դարը։ Երևան. 1907. էջ 224—240։

1033. Քարամյան Ն.—Ն. Մառ. Ժողովածույք առակաց Վարդանա։ Նյութք առ ի պատմություն միջին դարուց գրականության հայերենի։ Լումա. 1899. Գիրք. Բ. էջ 303—316. [Գրախոսական]։

ՖՐԻԿ

Ֆրիկն ապրել է 13-րդ դարում։ Ենթադրվում է, որ «Ֆրիկ» բանաստեղծի գրական անունն է, իսկական անունը անհայտ է։ Նրա ստանավորների մեջ եղած հատուկտոր տեղեկություններից պարզվում է, որ Ֆրիկը ումն, Թագվորի որդի, եղել է աշխարհական և մեր մյուս միջնադարյան բանաստեղծների պես, որևէ կապ չի ունեցել վանքերի և կղերի հետ։

Ֆրիկը եղել է «ճարտար աշխարհական»։ Տաղերից երևում է, որ նա իր ժամանակի կրթված, զարգացած մարդկանցից է եղել։ Նրա կյանքը դառնությամբ ու վշտերով է ընթացել։ Մոնղոլների ասպատակման ժամանակ նա ոչ միայն իր ամբողջ ունեցվածքն է կորցրել, այլև ստիպված է եղել իր միակ որդուն գրավ դնել մոնղոլ հարկահանների մոտ։

Կորցրած տուն ու տեղը, հարազատին, Ֆրիկը երկար տարիներ պանդխտության մեջ է ապրել Կիլիկիայի Հարգա (Հաջըն) քաղաքում։

Ֆրիկն ստեղծագործել է մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդը տնտեսական քայքայման և աղքատության ծանր վիճակ էր ապրում, երբ մոնղոլ բռնակալների ու ֆեոդալական կարգերի լուծը, կողոպուտն ու բռնությունն էր իշխում։

Ֆրիկի երգերի հիմնական ուղղությունը նրա դեմոկրատական բանաստեղծություններն են՝ («Գանգատ», «Ընդդեմ Փալաքին»). Նա երգել է հասարակական կյանքի անհավասարու-

թյունը, ընչազուրկ ժողովրդի տառապանքները, ցասումով պատմել է մոնղոլների շահագործման, հարկահանության, թալանի մասին։ Նա հեգնում է աստծու «արդար և իրաւ» դատաստանը, «Ծուռ» է հայտարարում փալաքի ճակատագրի արածները։

Իր բարձրարժեք դեմոկրատական բանաստեղծությունների կողքին Ֆրիկն ունի նաև բարոյախոսական-խրատական տաղեր («Յիշէ զբանն աւետարանին» «Է՞ր չես երթար ի միտ ի վայր...»), որոնք թեև նրա գրածների մեջ հիմնականը չեն, բայց այնուամենայնիվ, ունեն որոշ հակադրող շեշտ դեպի ժամանակի կղերական գաղափարները։

Ֆրիկի ստեղծագործության մյուս առավելությունն այն է, որ նա օգտագործել է մեր ժողովրդական բանահյուսության գոհարները՝ առածներն ու ասացվածքները։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

•

1034. Ֆրիկ *(ժողովածու)։ ՀՍՍՌ. Պատմության և գրականութ. Ինստ-տ։ Երևան. 1937. 208 էջ։*

Բովանդակություն։ *Գանգատ. «Աստուած արդար և ողորմած յամենայնի»։—Բարաղի ումեմն մարդոյ կռիվ յեղեալ ընդ Աստուծոյ, կու մեղադրէ և յետոյ ...«Աստուած արդար և յիրաւի...»։—Ընդդէմ Ֆալաքին. «Է՜յ ֆալաք, երբ ծոխ մարդուն զօրն ի բուն փորես նորա հոր»։—Վասն Թալէհի և Պոճի. «Մարդոյն որ թալէհն ու պուրճն ի ֆալաքն չէ ըղորդած»։—Վասն Արղուն Ղանին և Բուղային. «Փառք Աստուծոյ միշտ կենդանոյն...»։—Կուզես որ ազիզ կենաս որ ամեն մարդ քեզ սիրէ...»։—Ոտանաւոր ասացեալ Ֆրկանն. «Թէ չի կայր սէր աշխարհս, կամ սէր չէր յեղյալ...»։—Տաղ Ֆրիկէ ասացեալ 'ի վերայ մեծատանն և աղքատ Ղազարին. «Էր չես յերթայր ի միտ 'ի վայր, ո՛յ պերուոր մարդ ու տըխմար...»։—Ֆրիկ ճարտար աշխարհական է. «Էյ անօրէն և ամբարիշտ...»։—Տաղ Ֆրկան ասացեալ. «Սիրտ իմ, ընդէ՞ր ես խռովեր...»—Նորին Ֆրկան ասացեալ. «Ով կու սիրէ կուժ ու կըթխայ...»։—Ֆրիկի տաղն «Յորժամ որ մահըն մօտենայ մարդոյն, որ գա...»։—⁂ «Այս է համափիւռ ծաղիկն, որ թափէ ըզմարդն ի մահու...»։—⁂ «...Բան ըղքեզ ծանօթ չունիմ, այս դըրանէս ո՞ւր հեռանամ...»։—⁂ «Զիմաստուն մարդ ո՞վ կարէ պատմել լեզուով...»։—Նորին Ֆրկանն ասացեալ ողբ խորոյ սրտից. «Աններելի հուր վառեցի հոգ յաշխարհս ի շուռ կու գամ...»։—Նորին Ֆրկանն* ասացեալ ողբամք զղջման ի հոգի. «Ջանացի թէ լոյն ընեմ ի խաւարն խիտ մօտեցայ...»։—

«Զքանք զոր յարեան այլազգիքի վերայ քրիստոնէից և աւար արին զտեղ սրբութեանց վասն անմիաբանութեան քրիստոնէից»։ Կոչնակ ԻԲ 1922. էջ 1262—1264, 1294—1296։

—Ֆրկի ասացեալ վասն ողորմութեան. «Յիշէ զբանն Աւետարանին, իմաստուն կուսանքն ի Նըմանն»։ Հայ էջեր. Փարիզ. 1912 թ. էջ 35—37։

—Տղա Ֆրիկէ ասացյալ ի վերայ մեծատանն և աղքատ Ղազարին. «Է՛ր չես երթար ի միտ վայր, էյ, գերեվար մարդ ու տխմար»։ Հայ էջեր. Փարիզ. 1912. էջ 38։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1035. **Брюсов В.** (редакт.).—Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней, в переводе русских поэтов. Москва. 1916. [Перевод, отривок из произведения Фрика „Жолобы“].

1036. **Брюсов В.**—Армянск. вестник. Москва. 1916, № 1. стр. 10—11.

1037. Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва, 1840. стр. 240—244. [Фрик.—1. Жалобы. Пер. первых 18 четверостиший В. Брюсова, остальных О. Румера.—2. Колесо судьбы. Пер. В. Брюсова].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1038. Կոստանեյան Կ.—Նոր ժողովածու միջնադարյան հայոց տաղերի և ոտանավորների։ Գ. պրակ. Թիֆլիս. 1896։

1039. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից, որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագ-

բական հանձնաժողովի։ Երևան, Հայպետհրատ. 1940. էջ 111—119։

Գիրք I. *[Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)— Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Ջարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։*

1040. Հայ *էջեր։ [Ժողովածու]։ Փարիզ. 1812։*

1041. Մկրյան Մ.—*(Կազմեց).* XIII—XVIII *դարերի հայ աշխարհի գրականությունը. ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938։*

1042. Տիրայր եպ.—*Մոռացված մի հայ երգիչ։ Արարատ. 1918. էջ 61—88, էջ 171—203։*

1043. Տեկանց Ա.. վ.—*Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882։*

1044. Ֆրիկ. *(ժողովածու). ՀՍԽՀ. Պատմության և Գրականութ. Ինստիտուտ։ Երևան. 1937. էջ 208։*

1045. [Այլ նյութեր]. *ա) Տաղարան։ Վենետիկ. 1513 [կա 2 տաղ], բ) Ալիշան Ղ.—Հուշիկք հայրենեաց։ Վենետիկ. 1870. Բ. հտ. բ) Սիոն. 1876. № 1, էջ 13—14. դ), Երկրագունդ. 1885. էջ 173—175։*

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Կոստանդին Երզնկացին XIII—XIV *դարերի խոշորագույն տաղասացներից է։ Նա ծնվել է ժամանակի առևտրական և կուլտուրական կենտրոն հանդիսացող Երզնկա քաղաքում (1250—60 թ.թ.)։ Ինչպես Ֆրիկը առաջինն էր, որ սոցիալական անարդարության դեմ բողոքի ուժեղ ձայն հնչեցրեց, նույնպես և Կոստանդին Երզնկացին երգել է շահագործվող աշխատավորների վիշտը։*

Աշխարհիկ տաղեր գրելու համար, կղերը հալածել է Կոստանդին Երզնկացուն, իսկ աշխատավորները, ինչպես ինքն է ասում, «քաղցրահամ» և «սիրո բաներ» են պահանջել նրանից։ Իր տաղերում Կոստանդին Երզնկացին գրել է՝ մարդասիրություն, ընկերասիրություն. դատապարտել է՝ ագահությունը, իր ժամանակի աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարներին («ոչ նավ ունենք, ոչ նավավար», «շատ գայլեր են հարձակուել ի վերա մեր...»)։

Կոստանդին Երզնկացին երգել է բնության զարթոնքը, վարդ ու բլբուլի սիրո մասին, գարնան գալը։

Լինելով հիմնականում բնապաշտ և սիրո երգիչ, Կոստանդին Երզնկացին բոլորովին դեռ ազատ չէ միջնադարի մտայնությունից. նա գրել է նաև «հանդերձեալ կյանքի», «աշխարհի ունայնության քրիստոնեական բարիքի» մասին։ Այնուամենայնիվ մեծ բանաստեղծի ամբողջ ստեղծագործությունը բուրում է ժողովրդական բանահյուսությամբ, նրա լեզուն, նկարագրությունները պարզ են, ժողովրդական։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1046. Կոստանդին Երզնկացի, ԺԴ դարու ժողովրդական բանաստեղծը և յուր քերթվածները։ Ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Մ. Պոտուրյան։ Վենետիկ. 1905. 298 էջ։

1. Բովանդակում է. Օրհնեալ է հայրն անսկիզբն։—2.—Ահա սկիզբն առնում բանից։—3. «Գարուն լինի ուրախութիւն...»։—4. «Մի համառատ ամէն մարդոյ...»—5. «Զարթի՛կ ի յերազուտ...»—6. «Ահա գիշերս էանց...»։—7. «Ցրխաթ կանչեմ հազար...»—8. «Ոմանք չար են հետ ինձ...»։—9. «Այլոց այնչափ բարձիր։..»—10. «Հոգւով տըւեր խըրատ...»—11· «Այսօր եղև պայծառ գարուն...»—12. «Ականջ դիր ու լըսէ...»—13. «Անմահ արքայ և Տէր երկնի...»—14. «Յանուն անեղին Աստուծոյ և մեծին...»—15. «Մեծ գոյութիւն, հարիւր հազար...»—16. «Այսօր եղայ հողմըն գարնան...»։—17. «Մի պարծենալ դու ի քէնէ...»։—18. «Առաքեալըն Քրիստոսի մեծըն...»։—19. «Ես քանի՜ հառաչ բերեմ...»—20։ «Կամեցայ բանք մի քանի...»—20. «Պարոր Ամիր մեր պարծանաց...»։—22. «Զիմ գանկատըս լըսեցէք...»—23. «Յետ քննութեանց դատաստանին...»։—24. «Հանց գեղեցիկ մորճ ու շիտակ...»—25. «Ահա հոտն գար գարնան...»։—26. «Ա՜յ սուրաթ պայծառ...»։—27. «Այսօր եղեւ պայծառ գարուն...»։—28. Բանք յաղագս չար ընկերաց...»։—29. «Բանք յաղագս անցաւոր մեծութեան—Յանուն անեղին...»—30· «Ի լոյս արեգական—Ահա եղ-

շերս է անց. .»—31. «Ցաղագս անգիտաց...»։—32. «Գարուն մեծ գոհութիւն, հարիւր հազար...»։ [Վերջին 4 բանաստեղծությունները տես Անահիտ. 1905. № 5, էջ 99—103։—33. Հատընտիր քառեակներ. [18 հատ. Կ. Կոստանյանի Արխիվ. Պետ. գրակ. թանգ. № 223]։

1046ա. Մկրյան Մ.—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. Կ. Երզնկացու բանաստեղծութ. էջ 27—54։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1047. Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература". Москва. 1940. стр. 245—250. [Костантин Ерзынкаци.—1. Весна. Пер. В. Брюсова:—2. Видение. Пер. М. Лозинского.—3. Борьба плоти и духа. Пер. М. Лозинского.—4. Слово на час печали, написано о братьях, обидевших меня. Пер. М. Лозинского.].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1048. Մկրտչյան Աշ.—Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործություն։ Խորհրդ. մանկավարժ. 1940. № 2, էջ 97—104։

1048. ա. Հոդվածներ ամսագրերում.—ա) «Լույս» 1906. էջ 280, բ) «Հանդես Ամս.» 1905. էջ 384. գ) «Բազմավեպ». 1905. էջ 567։

1049. Պոտուրյան Մ.—Կոստանդին Երզնկացի. ԺԴ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և յուր քերթվածները։ Ուսումնասիրություն և բանաստեղծությունների հրատ.։ Վենետիկ. 1905. 208 էջ։

1050. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 119—126։

Գիրք I. [Մկրյան Մկրտիչ—ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

(Պլուզ, Ծործորեցի)

Ըստ Ղ. Ալիշանի, ապրել է շուրջ 1250—1326 թ. թ.։ Պլուզ (կապուտաչք) մականունն է. Ծործորեցի է կոչվել Արտազ գավառի Ծործոր գյուղի վանքում սովորելու համար։ Մեր պատմիչները գովեստով են խոսում Հովհաննես Երզնկացու մասին, անվանելով՝ «Րաբունի», «Հոգնիմաստ հռետոր», «Անյաղթ վարդապետ», «Ընտրեալ» ևլն։

Գրել է բազմաթիվ եկեղեցական գործեր, նաև տաղեր, մեկնություն քերականի և «Յաղագս երկնային շարժմանց»։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1051. Վիպասանութիւն *զերկնային մարմնոց շարժմանէ, զլուսաւորացն՝ որ 'ի նմա, և զհաստատութենէ երկրի։*

[Բ. էջ]. Տետրակ Համառօտ և լի իմաստախոհ բանիւք՝ Արարեալ Հոգելից և Իմաստուն Վարդապետին Յօհաննիսի Երզընկացւոյ, որ և ասի Ծործորեցի. սակս սքանչելարուեստ արարչագործութեանցն Ած. և յաղագս թուոյ երկնից, շարժման լուսաւորաց, կարգի տարերաց, եղանակաց տարւոյ, և այլոց իրաց բնականաց. 'ի խնդրոյ զուարթամիտ պատանւոյն Վաղթանկայ կրտսեր որդւոյ՝ Հռչակաւոր Իշխանին Հայոց՝ Ոմէկայ։

Նոր-Նախիջևան. 1792. 73 էջ.

1052. «Ես տկար Հովհաննէս հոգւով տառապեալս»։ Հանդ. Ամս. 1895. էջ 310։

1053. Խրատ *Պիտանիք.—«Յամենայն մեղաց ի զատ»։ Բազմավեպ. 1905. № 10, 1906. № 8։*

1054. «Այս ինչ կրակ էր»։ Կոստանյան Կ.—Նոր ժողովածու։ Դ. Պրակ. Թիֆլիս. 1903. Բազմավեպ. 1906. № 8։

1055. Քառյակներ.*—Նահապետ Քուչակի դիվանը։ Փարիզ. 1902։*

1056. Մկրյան Մ. *(կազմեց).*—XIII—XVIII *դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 57—60։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1057. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и С. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 251—255.

[Ованес Ерзинкаци.—1. Четверостишия. Пер. В. Брюсова и О. Румера.—2. Сын священника и доч муллы. Пер. Е. Полонской].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1058. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 119—120։*

1059. Ալիշան Ղ.—*Հուշիկք հայրենեաց հայոց։ Հտ. Բ. 1870. էջ 456—493։*

1060. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայ դպրության։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1876. էջ 266։*

1061. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 271, 274, 305, 308, 314։*

1062. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 1736—1783։*

ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ

Եսայի Նչեցին ապրել է XIII *դարի առաջին կեսերին (մեռել է 1338 թ.). Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակակից է։ Հիսունհինգ տարի շարունակ եղել է Գայլեձորի հայտնի դպրոցի ուսուցիչ. ժամանակի մեծ գիտնականներից է։ Այդ դպրոցում աստվածաբանության հետ միասին ուսումնասիրում էին քերականություն և փիլիսոփայություն, հավաքում էին ձեռագրերը, ծաղկազարդում։ Եսայի Նչեցին գրել է՝ «Մեկնութիւնք քերականի», կրոնական թղթեր և «Վիճաբանութիւնք»։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1063. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 120—121։*

1064. **Костанян К.**—Из истории древней армянской литературы XIII—XIV в. в. Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского. Москва. 1914. стр. 415—416.

1065. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 275, 291, 305, 326, 327։*

1066. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 1800—1801։*

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱՎԱՐԶԵՑԻ

Ապրել է 14-րդ դարի սկզբում։ Եղել է Սսի կաթողիկոս, ժամանակի կրթված մարդկանցից մեկը։ Գրել է շարականներ (32 հատ), որոնց ցուցակը Ղ. Ալիշանը հրատարակել է իր «Սիսուան» աշխատության մեջ՝ բերելով որոշ նմուշներ։ Գրել է նաև կրոնական բովանդակությամբ ներբողներ և թղթեր։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1067. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրութիւն հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1870. էջ 242։*

1068. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 119։*

1069. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն Երրորդ. տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 778—779։*

1070. Զամինյան Ա.—*Հայոց եկեղեցու պատմությունը։ Նոր-Նախիջևան. 1908. էջ 252—256։*

1071. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1073։*

1072. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Բ. էջ 283, 284, 289, 290, 293, 296, 301, 304, 309։*

1073. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբից մինչև մեր օրերը. հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 1736—1783։*

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՑԻ ԿԱՄ ԿԵՉԱՌԵՑԻ

Ապրել և գործել է XIII դարի վերջերին, XIV սկզբին։ Արագատյան Կեչառուք գյուղից է։ Մեր պատմիչներից Կիրակոս Գանձակեցին նրա մասին գրում է. «...սուրբ, առաքինի և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստում»։

Բացի բազմաթիվ երգերից, որ կրոնական բնույթի են *, Խաչատուր Կեչառեցին գրել է ողբ Հայաստանի մասին (Ալիշան Ղ. Սիսական. տեղագրություն Սյունյաց աշխարհի։ Վենետիկ. 1893. էջ 94, 134) և մի քանի տաղեր։ Նրա խոշոր գործն այն է, որ վերականգնել և խմբագրել է Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմության հայերեն հին տեքստը (ինքն ասում է, որ աշխատել է «ի յօրինումն գրոցս», «սրբագրեալ ի գրոց հնոց»)։

Հին և միջնադարյան գրականության զարդերից մեկն է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն նվիրված այդ վեպը։ Մեր պատմահայր Մովսես Խորենացին իր պատմության մեջ հիշատակություններ ունի այդ գրքի մասին. ըստ մի քանի բանասերների Մ. Խորենացին է թարգմանել «Մեծ աշխարհակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը»։ Խաչատուր Կեչառեցին այդ հնադարյան վեպը վերականգնել, խմբագրել է։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1074. «Թէ մարդ ես և միտ ունես»։ Նոր ժողովածու. միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ. հրատ. Կ. Կոստանյանի. Գ. պրակ. Թիֆլիս .1896։

1075. «Այս կեանքս է երազնման»։ Նույն տեղը։ 3.—«Կանանց ազգ լացէ՛ք»։ Նույն տեղը։

1076. «Ես եմ կորուսեալ ոչխար». Հայերգ, մեղեդիք, տաղք և երգք։ Հրատ. Արիստ. Վ. Տեկանց։ Թիֆլիս. 1882. էջ 141։

1077. Փոխէ և ասա. «Այսօր մայր սիոն բանայ զառագաստ։ Նույն տեղում. էջ 23—24։

1078. Յորդորակ. «Այսօր դշխոյ պանծալի»։ Նույն տեղում. էջ 24—15։

1079. Ողբ վասն ավերման տանն Արևելյան։ Ալիշան Ղ.—

---

* Զարբհանալյան Գ.—Հայկական հին դպրության պատմություն։ (Դ.—ԺԴ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 699—760.

Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 527—529։

1080. Որք *Խաչատրոյ Կեչառեցւոյ վասն իշխանաց. «Զայահագին աւուրս, որ հասաք, ժամանակիս որ պատահեցաք...» Արարատ. 1896. էջ 278։*

1081. *Կալիսթենէս.—Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ։ Վենետիկ. 1842. «Խաչատրոյ Կեչառեցւոյ Բարառնութիւնք ի մասն Աղէքսանդրի» էջ 189—198։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1082. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 118։*

1083. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրություն հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1870. էջ 389։*

1084. Տաշյան Հ.—*Ուսումնասիրութիւնք Սոյն Կալլիսթենեայ վարուց Աղէքսանդրի։ Վիեննա. 1892. էջ 85—137, 113, 124—127։*

1085. Ն. Մ.—*Խաչատուր Կեչառեցի և Ֆրիկ։ Պայքար. 1923. № 108։*

1086. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ. դար)։ Երրորդ տպագ. Վենետիկ. 1897. էջ 698—700։*

1087. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 212—213։*

1088. Կոստանյան Կ.—*Նոր ժողովածու. միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ. պրակ Գ. Թիֆլիս. 1896. էջ 28—30։*

1089. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Հտ. Գ. Վենետիկ. 1786. էջ 96։*

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Ստեփանոս Օրբելյանը XIII դարի երկրորդ կեսի հեղինակ է։ Իր ժամանակի քաղաքական խոշոր դեմքերից մեկն է։ Քաղաքական առաքելություններ է կատարել Թաթար խաների ու իշխանների մոտ։ Թեև նրա երկը Օրբելյան տոհմի մանրամասն պատմությունն է, բայց կան արժեքավոր տեղեկություններ նաև թաթար խաների ու իշխանների՝ Հայաստանում կատարած ավերածությունների մասին։ Նրա «Պատմության» մեջ գնահատելի են հատկապես Սյունիքի տնտեսական կյանքի՝ գյուղատնտեսության ու ոռոգման ցանցի, Տաթևի վանքի դեմ եղած ապստամբությունների նկարագրությունները։

Արժեքավոր է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբ ի ս. Կաթուղիկէին» չափածո աշխատությունը, որ մի նմանություն է Ներսես Շնորհալու «Եղեսիոյ Ողբին»։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ*

1090. Ողբք և Հառաչանք 'ի դիմաց Մօր մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի։ Արարեալ Տեառն Ստեփաննոսի Նախագահ Մետրապօլետին Սիւնեաց. որդւոյ Տարսաիճ Իշխանին 'ի խնդրոյ Շնորհազարդ Սուրբ Վարդապետին Խաչատրոյ Կեչառացւոյ 'ի ՉԽԸ Թուականիս մերոյ։ Նախիջևան 1750. 80 էջ։

1091. Ստեփանոսի արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց պատմութիւն ի վերայ ծագման տոհմին Օրպէլեանց 'ի վերայ յարձակման Թաթարաց 'ի Հայս։ [Լույս է ընծայել Ոսկան Տէր-Գէորգեան Հովհաննիսեանց]։ Մոսկվա. 1858. 71 էջ։

1092. Ողբք և Հառաչանք 'ի դիմաց մօրս մեր սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի. Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելուի, որդւոյ Տարսաիճ իշխանի, ըստ խնդրոյ վարդապետին Խաչատրոյ Կեչառացւոյ 'ի ՉԽԸ Թուիս մերոյ։ Կալկաթա. 1846. 48 էջ։

1093. Պատմութիւն Նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթ. Կ. վ. Շահնազարեան. Պարիզ. 1859. 346 էջ։

1094. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն Տանն Սիսական։ Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին։ Մոսկվա. 1861. 386 էջ։

1905. Ստեփաննոս Օրպէլեանի Ողբ 'ի ս. Կաթուղիկէն. բնագիրը առաջաբանով և ծանոթություններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանեանց։ Թիֆլիս. 1885. 69 էջ։

---

* Ծանոթ.— Բացի հիշված գրքերից Ստ. Օրբելյանն ունի նաև եկեղեցական գրվածքներ։

1097. Պատմութիւն *Նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց։ Ղուկասյան մատենադարան։ Թիֆլիս. 1910. 618 էջ։*

1097. Տեառն *Ստեփաննոսի Սիւնեաց Նախագահ Արհի Եպիսկոպոսի՝ Հակաճառութիւն Ընդդէմ Երկաբնակաց։ Տպագրեալ ՚ի Թուին Հայոց ՁՃԱ։ ՚Ի կաթողիկոսութիւն Գրիգորի Անաւարզեցւոյ Եւ այժմիկ տպագրեցեալ։ Կ. Պօլիս. 1756։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1098. **Из Истории** князя Стефана Орбелян, митрополита Сюнийского, писавшего в конце XIII века, Вторая часть LXV главы: О происхождении и судьбах княжеского рода Орбелян. В книге: История монголов по армянским источникам. Вып. I. Перевод и обяснения К. П. Патканова. С. Петербург. 1873. стр. 29—54.

1099. **Глава** LXIX Истории Стефана Сюнийского. О властителях, царствовавших после Аргун-хана и о событях, совершившихся в их время. В книге: История монголов по армянским источникам. Вып. I. Пер. и обяснил К. П. Патканов. С. Птербург. 1873. стр. 54—65.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1100. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 116—118*

1101. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 207։*

1102. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայ դպրության։ Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 87—106։*

1103. Ստեփանոս *Օրպէլեանի Ողբ ՚ի ս. Կաթուղիկէն. [տես Կարապետ Կոստանյանի առաջաբանը և ծանոթությունները]։ Թիֆլիս. 1885. 69 էջ։*

1104. Ստեփանոս Օրբելյան.—*Պատմութիւն Նահանգին Սիսական։ Թիֆլիս. 1911. 610 էջ։ [Գրախոս. Մ. Հապոզյան]։ Հանդ. Ամս. 1912. էջ 87։*

1105. **Овсепян Г.** архим.—Потомство Тарсаича Орбеляна и Мина Хатуны. С. Петербург. 1913.

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ ԿՈՌԻԿՈՍՑԻ

Հեթում պատմիչը հայտնի է նաև Անտոն վարդապետ անունով. (Haythonus monachus)*։ Ներքևում հիշված պատմությունը գրել է 14-րդ դարի սկզբին։ Եղել է Հռոմում. Կղեմես 5-րդ պապը նրան առաջարկել է գրել Արևելքի պատմությունը հատկապես՝ մոնղոլների, սարքինների, Կիլիկիայի ու Պաղեստինի պատմությունը։ Ընդունելով հանձնարարությունը, Հեթումը թելադրում է Նիկողայոս Ֆալկոնին իր պատմությունը ֆրանսերեն լեզվով 1307 թվին։*

Այդ պատմությունն իր նկարագրություններով ունի խոշոր՝ պատմական, աշխարհագրական նշանակություն, տալիս է Հեթում թագավորի պատմությունը։ Հեթում պատմիչը թողել է նաև արժեքավոր մի գործ՝ ժամանակագրություն, որ գրել է հայերեն, 1296 թվին և ընդգրկում է 1076—1307 թվականների պատմական դեպքերը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1106/7. Լատիներեն *(բնագիրը).*—Liber historiarum partium orientis Haythono auctore. *Բազել.* 1535. 1555.

1108. Հեթում *պատմիչ. [Պատմութիւն] Թաթարաց։ Յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան։ Վենետիկ. 1842. 76 էջ. [շարունակությունը 77 էջից 90]. «Ժամանակագրութիւնք երեք հարիւր և մեկ ամաց կարճ ի կարճոյ հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց Հայ, Ֆրանկ և Ասորի. շարադրեալ պարոն Հեթմո տեառն Կոռիկոսոյ»։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1109. Ալիշան Ղ—*Շիրակ. տեղագրություն պատկերացույց։ Վենետիկ. 188 . էջ 96։*

1110. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրություն հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 84, 337, 340, 371, 518, 5:0։*

1111. Ալիշան Ղ.—*Շնորհալի և պարագա յուր։ Վենետիկ. 1837. էջ 483։*

1112. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայերեն դպրության։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 107։*

1113. Զամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 279, 293, 300։*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱՐԴԵԼ

Դարդելը ֆրանսիացի է. նա ժամանակակից է եղել Կիլիկիայի վերջին թագավոր Լևոնին և եղել է վերջինիս քարտուղարը։

Իր պատմությունը գրել է գլխավորապես լսած և տեսած դեպքերի մասին։ Գնահատելի են մանավանդ նրա հաղորդած տեղեկությունները Կիլիկիայի Լուսինյան թագավորության մասին (1340—1380 թ. թ.)։ Դարդելի ժամանակագրությունը հայտնաբերվել և 1886 թ. տպագրվել է Ֆրանսերեն—Recueil, des Historiens des Croisades, documents arméniens t. II-*ում*։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1114. Յովհաննու *Դարդելի ժամանակագրութիւն հայոց։ [Կ. Եզյանի առաջաբանով]։ Ս. Պետերբուրգ. 1881 ՅԱ+204 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1115. Ողիսևս Ռոպերտ.—*Յովհաննու Տարտելի Տորտիպօլսոյ եպիսկոպոսի ժամանակագրութիւն Հայոց. ուսումնասիրութիւն. [Թարգ.]. Բազմավեպ. 1882. էջ 105—116։*

1116. Դարդելի *Հովհաննես. գրաբառ թարգմանությամբ Խորեն արքեպ. Նար-Բեյի և Նորայր Բյուզանդացու. հառաջաբանով Կարապետ Եզյանի։ Ժամանակագրութիւն հայոց։ Հրատ. Թիֆլիզի ընկ. հայերեն գրքերի հրատարակության։ Ս. Պետերբուրգ. [Գրախոս. Ս. Սարգսյան]։ Մուրճ. Թիֆլիս. 1891. № 1. էջ 101—105։*

1117. Մի ակնարկ «Հովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն հայոց» նոր հրատարակության վրա։ [Ստորագրութ. Ա.]. Արևելյան մամուլ. 1891. մարտ. էջ 121—127։

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ

Գրիգոր վարդապետ Տաթևացին (1340—1411 թ. թ.) աշակերտել է Հովհաննես Որոտնեցուն։ Ուսուցիչ է եղել Ապրակունաց վանքում, իսկ հետագայում՝ Տաթևում։ Նրա գրվածքները կրոնական-իմաստասիրական բնույթի են։ «Հարցմանց» գիրքը գրել է 1389 թվին, ունի մեծ և փոքր հատոր, հիմնականում ուղղված է ունիթոռների դեմ։ «Քարոզգիրքը» 2 հատորի բաժանված մոտ 200 քարոզներ են, որոնց մեջ երևում է ժամանակի սխոլաստիկ ուղղությունը։ Բացի կրոնական մի շարք գրվածքներից ունի նաև՝ Պորփյուրի, Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական գրվածքների մեկնությունները։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1118. Գիրք Հարցմանց երիցս երանեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն։ Տպագրեցեալ օգնականութեամբ սր. Թադէոսի Առաքելոյն, և սրն. Գրիգորի մերո՛յ Լուսաւորչին։ Կոստանդնուպոլիս. ՌՃՀԸ. 1729. 808 էջ։

1119. Գիրք որ կոչի Ոսկէփորիկ։ Արարեալ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս Վարդապետի. Կ. Պոլիս. ՌՃՂԵ. 592 էջ։

1120. Քարոզգիրք. Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամառան հատոր։ Արարեալ սրբո՛յ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն եօթնալոյս վարդապետի։ Կ. Պոլիս. (ՌՃՂ). 1741. 740 էջ։

1122. Քարոզգիրք. Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր։ Արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն եօթնալոյս վարդապետի։ Պոլիս. (ՌՃՁԹ.). 1730. 747 էջ։

1122. Գիրք Պորփիւրի որ կոչի Ներածութիւն։ Յորում պարունակին վերծանութիւնք, ամենիմաստ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի, և լուծմունք սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ։ [Բ. էջից]

Գիրք ներածութեան և վերծանութեան և նորին լուծման։ Տպագրեցեալ 'ի Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց։ Եւ 'ի Յառաջնորդութեան Նոր Ջուղայու Տն. Յակոբայ Արքեպիսկոպոսի։ Եւ ի Թագաւորութ. Օգոստափառ Տն. Երկրորդի Հերակլեայ Բագրատունւոյ Արքայի Վրաց։ ...Մադրաս. 1793. 413 էջ. [Տպարան Տ.-Հարություն Շմավոնյան Շիրազեցվո]։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1123. Զարբհանալյան Գ.—*Պատմություն հայ դպրության։ Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 212—220։*

1124. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 450, 455։*

1125. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբից մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 1981—1982, 2019—2032։*

ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ ԾԵՐԵՆՑ

Գրիգոր Խլաթեցի «որդի Ծերին» կամ Ծերենցը ապրել է 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի առաջին քառորդում (1350—1425 թ. թ.)։ Նրա ծննդավայրն է Խլաթը, դրա համար էլ կոչվել է նաև Խլաթեցի։ Գրիգոր Տաթևացու հետ միասին սովորել է Երնջակ գավառի Ապրակունյաց վանքում «մեծ վարժապետ» Հովհան Որոտնեցու մոտ։ Ճանապարհորդել է Երուսաղեմ և այլ տեղեր։ Ծերենցի ժամանակակիցները՝ Թովմա Մեծոփեցին և Առաքել Սյունեցին մեծ գովեստով են խոսում նրա մասին՝ անվանելով «Մեծ ռաբունապետ», որ «յիսուն և հինգ ամ գիրս գրեաց տիւ և գիշեր, անհանգիստ տքնութեամբ»։

Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցն իր պատմական վիպասանության մեջ («Յիշատակարան աղէտից Գրիգորի Խլաթեցւոյ») իբրև ականատես, պատմում է Լենկթեմուրի և նրա հաջորդների սոսկալի ավերածությունների մասին (1386—1422 թ. թ.)։ «Յի-

շատակարան աղէտից»-ը ութոտյան բանաստեղծությունն է։ Գրիգոր Խլաթեցին ունի նույնպես ճառեր, խրատներ և տաղեր։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1126. Յիշատակարան *աղէտից Գրիգորի Խլաթեցւոյ. պատմական վիպասանութիւն։ Հրատարակեց Գր. Խալաթյանց։ (Արտատպած Արարատ ամսագրից). Վաղարշապատ. 1897. ԺԴ+25 էջ։*

1127. Յիշատակարան *աղէտից ի ժամանակի մերում զոր ասացեալ է Գրիգոր վարդապետի, որ մականուն Ծերենց կոչի, Խլաթեցի։ Ալիշան Ղ. Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 563—568։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1128. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 123—125։*

1129. Բաքայան Լ.—*Հայ գրչագիրներ։ Ազգագրակ. հանդ. Թիֆլիս. 1897. Բ. գիրք. էջ 281—284։*

1130. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 217։*

1131. Խառատյան Ս. եպ.—*Հավելված Գրիգոր Խլաթեցու պատմական վիպասանության։ Արարատ. 1897. էջ 411։*

1132. Խալաթյան Գր.—*Յիշատակարան աղէտից Գրիգորի Խլաթեցւոյ. պատմական վիպասանութիւն։ (Տես Նախաբանը) Կա նույնպես՝ Արարատ. 1897. էջ 174—176, 411—413։*

1133. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 451, 452։*

1134. Օրմանյան Մ. եպ.— *Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը. հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Կ. Պոլիս. 1912. հտ. Բ. էջ 2058—2059։*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Հովհաննես Թլկուրանցին ծնվել է Թլկուրան կամ Թուլգուրան ավանում, որ գտնվում է Միջագետքում, Դիարբեքիր կամ Ամիդ քաղաքից հարավ։ 1489—1525 թվականներին Հովհաննես

Թլկուրանցին Սսում կաթողիկոս է եղել (Հովհաննես Բ. անունով)։ Նրա երգերից իմանում ենք, որ հասել է խոր ծերության։ Տիրապետել է՝ թուրքերենին, պարսկերենին, տեղյակ է եղել Արևելյան եղանակներին։

Մինչև կաթողիկոս դառնալը եղել է աշուղ (ըստ Կ. Կոստանյանի)։ Հակառակ միջնադարյան կրոնա-միստիկական ուղղության, Հովհաննես Թլկուրանցու սիրո երգերի մեջ կան արժեքավոր պատկերներ։ Նա իր սիրուհուն դրվատում է՝ «Ծով-ծով աչքեր», «կեռ կամար ունքեր», «լուս սպիտակ ճակատ», «լար լուսեղեն շրթունքներ», «մարգարտաշար ատամներ», «ճոճան շողկտակ վիզ» պատկերավոր արտահայտություններով։

Հովհաննես Թլկուրանցին ասում է, որ կանայք «ականակուռ զարդ են» աբեղաների համար. վարդապետը նոցա տեսնելիս «մոռանայ զուսումն ու շատ գրեանք»։ Հ. Թլկուրանցին ապրում և մտածում է ինչպես աշխարհիկ մարդ։ Ունի գարնան գեղեցկության և բնության վայելչությունների գողտրիկ նկարագրություններ։

Իր բարոյախրատական երգերում Հովհաննես Թլկուրանցին խարազանում է կեղծավորությունը, լեզվագարությունը, կնամոլությունը և այլն։

Պատմական նշանակություն ունի նրա «Տաղ քաջ Լիպարտին» գրվածքը, ուր նկարագրում է 1368 և 1370 թվականներին Տարսոնի ամիրա Մանչակի արշավանքները, Սիս քաղաքի ավերումը և այդ կռիվներում զորավար Լիպարիտի հերոսությունները։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1135. Կոստանյան Կ.—Հովհաննես Թլկուրանցին և յուր տաղերը։ Թիֆլիս. 1892. 59 էջ։

Հրատարակված են հետևյալ երգերը.

1. «Գենայ բահար, այլեի բահար»։—2. Վասն սիրոյ «Արև նման շողշող կտաս»։—3. Տաղ սիրո «Ասի՝ սիրէ՛ զիս. ծով աչեր»։—4. «Լոյս երեսացդ է խիստ փափուկ»։—5. «Սիրով մի սպաներ»։—6. «Ահա եղև պայծառ գարուն»։—7. «Ես զձեզ տեսայ սիրով հատած»։—8. «Աչերդ է թուխ ու պէտ»։—9. Տաղ վասն արբեցութեան. «Քեզ հոգևոր խրատ մի է»։—10. Վասն սուտ սիրելեաց. «Իմ սիրտ, լսէ ու ականջ արա»։—11. Ի վերայ մահուան. «Քանի

դատխս հետ մեղաց»։—12. «Է՛ մահ, քանի քեզ յիշեմ»։—13. «Հայր մեղայ սահմ յերկինս»։—14. «Թէ մահն չէր ու կամ մեռնիլ»։— 15. Յամենայն մեղաց, ասէ, ի գառ։—16. Տաղ քաջ Լիպարտին։— 17. Տաղ սիրո. «Յանկարծակի մէկ մի տեսայ որ կու ցողայր գոյն երեսէն»։

1136. Տեկյանց Ար. վրդ.—*Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882։*

Բացի վերը հիշված տաղերի մի մասից կան հետևյալ տաղերը. 1. Այլ բանք Յովհաննէսի. «Յանգոյն այլուղ տեսել եմ գըմրուխտ»։—2. Տաղ սիրո Սաֆարի. «Հասրաթ մի թողուր քո ծառան եմ ես»։—3. Այլ տաղ ի վերայ գարնան. «Իսկոյն եկեալ գարուն օրերն մոտեցան»։—4. «Սէվտիկում սէնտէն օթուրի»։— 5. Տաղ ուրախութեան, սիրոյ. «Յայն առաջին ժամանակին»։

1137. Քյուրտյան Հ.—*Հովհաննես Թլկուրանցիի քանի մը անտիպ և հազվագյուտ տաղերը։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 30—36, 86—91։ [Տաղերի անունները չենք թվում, հրատարակված են Կ. Կոստանյանի կողմից]։*

1138. Մկրյան Մ. (կազմեց).—XIII—XVIII *դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 81—101. [Բանաստեղծություններ, որ հիշատակված են վերևում]։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1139. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 265—271. [Ованес Тулкуранци.—1. Песня любви. Пер. В. Брюсова.—2. О любви. Пер. А. Кочеткова.—3. Песня весны.— 4. Не убей меня любовью. Пер. С. Спасского.—5. Песня о храбром Липарите. Пер. С. Спасского.—6. К сметри. Пер. В. Брюсова].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1140. Աբեղյան Մ.—*Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և պատմագրության։ Երևան. 1923. էջ 61—62։*

1141. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. համագրութիւն հայկական Կիլիկիո և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1885. էջ 218, 335, 539։*

1142. Ալիշան Ղ.—Հուշիկք հայրենեաց։ Բ. հտ. Վենետիկ։ 1870. էջ 125։

1143. Զամինյան Ա.—Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 223—225։

1144. Զարպհանալյան Գ.—Պատմություն հայերեն դպրության։ Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 218։

1145. Կոստանյան Կ.—Հովհաննես Թլկուրանցին և յուր տաղերը։ Թիֆլիս. 1892։ 59 էջ։

1146. Մկրյան Մ. (կազմեց).—XIII—XVIII դարերի աշխարհիկ գրականություն։ Երևան. 1938 էջ XXIV—XXVI [Ներածութ.]։

1147. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 133—137։

Գիրք I. [Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.).—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»-ի հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]։ Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

1148. Պոտուրյան Մ.—Միջին դարու հայ բանաստեղծությունը։ Հովհաննես Թլկուրանցի։ Բազմավեպ. 1905. էջ 448—557։

1149. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. էջ 508։

1150. Սրվանձտյան Գարեգին (ժողովեց և լույս ընծայեց).—Մանանա։ Կ. Պոլիս. 1876։

1151. Տեկանց Ար. վ.—Հայերգ. մեղեդիք և երգք։ Թիֆլիս. 1882։

1152. Տաշյան Հ.—Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1126։

1153. Տաղասեր.—Հովհաննես Թլկուրանցի։ (Միջնադարյան բանաստեղծներ)։ Արեգ. Վիեննա. 1924. № 7 էջ 470—473. № 11, էջ 659—661. № 12, էջ 714—715։

1154. Քյուրտյան Հ.—*Հովհաննես Թլկուրանցիի քանի մը անտիպ և հազվագյուտ տաղերը։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 20–36, 86—91։*

1155. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 2210—2211։*

ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Թովմա Մեծոփեցու (1376/9—1446) պատմությունն ընդգրկում է վաթսուն տարվա ժամանակաշրջան (1388—1446)։ Նա, իբրև ականատես, պատմում է Լենկթեմուրի արշավանքների մասին։ «Յիշատակարան»-ում գրում է կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից Էջմիածին տեղափոխելու մասին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1156. Պատմութիւն *Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց։ Արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոբեցւոյ. Փարիզ. 1860, 134 էջ. Լույս է ընծայել ծանոթություններով Կ. վ. Շահնազարյան].*

1157. Թովմա *Մեծոփեցու Յիշատակարանը։ Թիֆլիս. 1892. 88 էջ. [Հրատարակեց իր առաջաբանով Կ. Կոստանյան]։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1158. Ալիշան Ղ.—*Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց։ Վենետիկ. 1890. էջ 215—216։*

1159. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 549։*

1160. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 217։*

1161. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմութիւն հայ դպրութեան։ Բ. Նոր մատենագրութիւն։ Վենետիկ. 1905. էջ 122—128։*

1162. Հովսեփյան Գ.—*Թովմա Մեծոփեցու կյանքը։ (Կենսագրական նոր նյութերով)։ Վաղարշապատ. 1914. 31 էջ։*

ՀՈՎՀԱՆ ԿՐՈՆԱՎՈՐ

*Հովհան կրոնավորի մասին տեղեկություններ չկան։ Նրա նշանավոր վեպը, ինչպես ներքևում նշված բիբլիոգրաֆիան է ցույց տալիս, մի քանի վերսիաներով հրատարակված է բազմաթիվ հին և նոր լեզուներով *։ Վեպի մասին կան շատ քննական աշխատություններ։ Վեպի բովանդակությունն այն է, որ հնդիկների Հովասափ թագավորի որդի Աբենները հեթանոսությունից քրիստոնեություն է ընդունում՝ Բաղրամ ճգնավորի միջոցով։*

Վեպը և նրան կից առակները միջնադարյան գրականության արժեքավոր նմուշներ են։

Գրքի մեջ տպված է նույնպես Առաքել Բաղիշեցու կողմից ոտանավորով գրված նույն վեպի պատմությունը (էջ 131—179)։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1163. Նկարագրութիւն *Հոգեւորական վարուց Յովասափու որդւոյ թագաւորին հնդկաց։ Գրեալ Յովհաննու կրաւնաւորի։ Աշխատասիրեց Մեսրոպ վ. Տ.-Մովսիսյան։ Վաղարշապատ. 1897։ 179 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1164. **Марр Н.**—К вопросу о Варлааме и Иоасафе из Армянской Географии прописиваемой Вардану. Записки Восточн. отд. Импер. Русск. Арх. общ. том IV. стр. 395—397.

1165. **Марр Н.**—Армяно-Грузинские материалы для истории душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе. С. Петербург. 1897. [Записки Вост. отд. Имп. Русск. общ. XI.

1166. **Марр Н.**—Мудрость Балавара, Грузинская версия душеполезной истории о Варлааме и Иоасафе. Записки Вост. отд. Импер. Русск. Арх. общ. III. էջ 223—260.

1167. Zotenberg.—Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph. Paris. 1886.

1168. Ernst Kuhn.—Barlaam und Joasarh, eine Bibliographisch literatur-geschichtliche Studie. Münschen. 1893.

** Ըստ ակադ. Բրոսեի այս գրքի հայերենը հունարենի թարգմանություն է։*

1169. Conybeare T. C.—The Barlaam and Josaphat legend in the ancient Georgian and Armenian literatures. „Folk—Lore“ vol. VII. 1896. London.

1170. Տէր-Մովսիսյան Մեսրոպ վ.—*Պատմութիւն Բարղամու և Հովասափու. [Առաջաբանն է. «Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց Յովասափու որդւոյ թագաւորին Հնդկաց» գրեալ Յովհաննու կրաւնաւորի]։ Վաղարշապատ. 1898. էջ Գ—ՀԹ.։*

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

15-րդ դարի հեղինակ է։ Ծնվել է Բաղեշի մոտ Գոռ գյուղում։ Աշակերտել է Գրիգոր Խլաթեցուն (մահացել է 1425 թ.)։ Գրել է ողբ Կ. Պոլսի առման մասին, որտեղ նկարագրում է քաղաքի առումը բնակչության թշվառությունները և գուշակում է հայերի ազատագրումը։

«Վասն Յովասափու թագաւորին և Բարղամու ճգնաւորին» մի չափածո գրվածք է, որտեղ տալիս է համանուն վեպը։ Գրել է նույնպես Գրիգոր Խլաթեցու նահատակության մասին—չափածո, և ուրիշ բանաստեղծություններ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1171. Ողբ *մայրաքաղաքին Ստամպօլու և վասն գալստեան Ֆրանկաց ազգին և ազատել զաշխարհս Հայոց։ Անահիտ. 1901. № 9. էջ 217։*

1172. Վասն *Յովասափու թագաւորին և Բարաղամու ճգնաւորին։ (1434)։ Հանդ. Ամս. 1896. էջ 250. Արարատ 1896. էջ 375։*

1173. Պատմութիւն *Նահատակութեան Գրիգորի Խլաթեցւոյ (1425)։*

Տեվկանց *Ար. վրդ. Հայերգ, մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 175—180։*

1174. Տաղ *բլբուլի և վարդի. «Ականջ դրէք բանիս որ պատուական է»։ Մկրյան Մ.* XIII—XVIII *դարի աշխարհիկ գրականություն։ Երևան. 1938. էջ 61—65. Տեկանց Ար. վրդ. Հայերգ, մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 105—108։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1175. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“ Москва. 1940. стр. 256—258. [Аракел Багишеци 1. Песня о розе и соловье. Пер. В. Брюсова].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1176. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 126։*

1177. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Պատմութիւն հայ դպրութեան։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրութիւն։ Վենետիկ. 1878. էջ 250։*

1178. Մկրյան Մ.—XIII—XVIII *դարի աշխարհիկ գրականություն։ Երևան. 1938. էջ 61—65։*

1179. Քարամյան Ն.—*Հին հայ երգիչներ։ Արարատ. 1892. էջ 56—57, 90—92։*

ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՑԻ

Առաքել Սյունեցին 15-րդ դարի բանաստեղծ է։ Բացի մեկնողական, քարոզչական ձեռագրերից, ունի տաղեր։ Նրա աշխատություններից «Ադամգիրքը» 1060 տուն կազմող մի բանաստեղծություն է, որ տալիս է աշխարհի ստեղծագործությունն ըստ աստվածաշնչի և Ադամ-Եվայի ավանդությունը։

Առաքել Սյունեցին իր երկը 10 գլուխների է բաժանել՝ 3 մասի մեջ։ «Ադամգիրք»-ը անցյալում բավական տարածված գիրք է հանդիսացել—հրատարակվել է երեք անգամ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1180.

Ադամգիրք

Անցք ադամայ նախաստեղծին.
Դընին ՚ի սմա և ցուցանին.
Այնք որ սիրով լսիլ կամին.
Մըտցեն ի սա և շահիցին։ [Ա. ճակատ]։

Ադամգիրք յուրում պարունակին բանք յարմարականք և պատմութիւնք պատշաճաւորք յաղագս Նախնեացն մերոյ Ադամայ և Եւայի։ Համեմատեալ զանազան խորհրդով յադամայ ի Քրիստոս, և յեւայէ առ Աստուածածին։ Ի դրախտէն ի խաչն, և ի յօձէն 'ի յուղա։ Եւ առաջին արարչութենէն 'ի յերկրորդ նորոգութիւնս։ Եւ այլ ինչ բանք զանազանք, պիտանիք և հարկաւորք։ Արարեալ Տէր Առաքել վարդապետի Սիւնեցւոյ. և Սիւնեաց եպիսկոպոսի։ Գեղեցկահարմար ոտաչափութեամբ։ [Երկրորդ ճակատը գրքի]։ *Կ. Պոլիս. 1721։*

1181. Ադամգիrf

Անցք ադամայ նախաստեղծին.
Դընին ի սմա և ցուցանին.
Այնք որ սիրով լսել կամին.
Մըտցեն ի սա և շահեցին։ [Ա. ճակատ].

Ադամգիրք յուրում պարունակին բանք յարմարականք և պատմութիւնք պատշաճաւորք յաղագս Նախնեացն մերոյ Ադամայ և Եւայի համեմատեալ զանազան խորհրդով յադամայ 'ի Քրիստոս, և յեւայէ առ Աստուածածին։ Ի դրախտէն ի խաչն և ի յօձէն ի յուղա։ Եւ առաջին արարչութիւնէն ի յերկրորդ նորոգութիւնս։ Եւ այլ ինչ բանք զանազանք, պիտանիք և հարկաւորք։ Արարեալ Տէր Առաքել վարդապետի Սիւնեցւոյ. և Սիւնեաց եպիսկոպոսի. գեղեցկահարմար ոտաչափութեամբ. [Երկրորդ ճակատ]։ *Կ. Պոլիս. 1799. 276 էջ։*

1182. Առաfել Սիւնեցի.—*Ադամգիրք։ Հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Պոտուրյան։ Վիեննա. 1907. 332 էջ։*

1183. Առաfել Սիւնեցի.—*Վասն փառաց սիրոյն։ (Նախնեաց քերթվածք)։ Բազմավեպ. Վենետիկ. 1913. № 3. էջ 140—141։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1184. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 259—261. [Аракел Сюнеци.—Молитва. Пер. М. Кузмина].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1185. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 126։*

1186. Անասյան Հ. —*Հայերեն նոր բառեր Առաքել Սյունեցու Ադամգրքին մեջ (տպված 1907 թ. Վենետիկ)։ Բազմավեպ. 1924։*

1187. Ն. Ֆ.—*Առաքել Սյունեցի։ Հրատարակեց Մ. Պոտուրյան։ Վենետիկ. 1907. 332 էջ։ Հանդ. Ամս. 1908. էջ 92. [գրախոսակ.]։*

1188. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Պատմութիւն հայ դպրության։ Նոր մատենագրութիւն։ Վենետիկ. 1905. էջ 249։*

1189. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 218։*

1190. Կանայան Ստեփան.—*Ցուցակ ձեռագրաց Ներսիսյան դպրոցի։ Թիֆլիս. 1893։*

1191. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 452։*

1192. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 832։*

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ

Ամիրտովլաթ Ամասիացին XV դարի նշանավոր հայ բժիշկ է եղել և գրել է արժեքավոր երկեր բժշկականության վերաբերյալ։

Ծնվել է Փոքր Ասիայի Ամասիա քաղաքում (1414—1419 թ. թ.) և իր հայրենիքում սկզբնական կրթություն ստանալուց հետո սովորել է բժշկություն։ Ամիրտովլաթը հմուտ է եղել՝ պարսկերենին, արաբերենին, հունարենին, թաճկերենին և շրջել է երկրե երկիր՝ աշակերտելով անվանի հեքիմներին, հաճախելով արաբական բժշկական դպրոցները, կատարելագործվելով բժշկության և դեղագործության մեջ։ 40 տարեկան հասակում

Ամիրտովլաթը հաստատվում է Կ. Պոլսում, նա արդեն ականավոր բժիշկ է, գիտնական։ Նա աշխատել է տաճկական պալատում իբրև բժիշկ և հավանորեն այդ շրջանում կրելով հալածանքներ (ինչպես ինքն է ասում. «Ի դատաւորաց, ի թագաւորաց և իշխանաց»)։ Կ. Պոլսից հեռանում է և ապրում Ֆիլիպպոպոլ քաղաքում, մի տաս տարուց հետո նորից վերադառնում է Կ. Պոլիս։

Ամիրտովլաթ Ամասիացին գրել է հետևյալ աշխատությունները. 1 «Օգուտ բժշկութեան», որի առաջին մասը (գլ. Ա—ԺԵ) կոչվում է «Ուսումն բժշկութեան» և պարունակում է ընդհանուր տեղեկություններ դեղերի, կազմվածքի, խառնվածքի, կմախքի, հինգ զգայարանների մասին, հրահանգներ առողջությունը պահպանելու. հետո ավանդում է կանոններ, թե ինչպես պետք է ճանաչել զարկերակը, մեզը, կղկղանքը, քրտինքը. ցույց է տալիս նշանները հիվանդի կյանքի կամ մահվան վերաբերմամբ (առաջգիտություն), եղանակի ազդեցությունը մարդու առողջության վրա։ Մի ընդարձակ գլուխ էլ պարունակում է դեղերի ցուցակ՝ զանազան հիվանդությունների դեմ»*

Հետո սկսվում է (ԺԶ գլխով II մասը, բուն՝ բժշկարանը – «Գիրք բժշկութեան տումարի»։ Այս բաժնում նա «Սկսում է գլխի հիվանդություններից—թեփուկ, խոցեր, ճաղատություն, հերաթափություն, մազերի վաղ սպիտակելը, գլխի զանազան տեսակ ցավեր՝ այլևայլ պատճառներից, ուղեղային ցավեր—խելագարություն, ընկնավորություն, մելամաղձություն և այլն։ Այնուհետև գալիս են աչքի հիվանդություններ, հետո՝ ականջի, քթի, բերանի, ատամների, լեզվի, կոկորդի. հետո՝ բկացաւ, կրծքի և թոքերի հիվանդություններ, որոնց հաջորդում են կողքերի, սրտի, ստամոքսի, լյարդի, փայծախի, փորի որդերի, երիկամունքների, միզափամփուշտի, սեռական գործարանների, հետո՝ կանանց հիվանդությունների, մորթու հիվանդություններ. բազմատեսակ ջերմեր, օձի, կարիճի, մեղվի խայթվածք. թունավոր դեղեր»։**

2. Ախրապատին, որ դեղագործություն է և դեղագիտություն։ Կան բազմաթիվ դեղագիրներ (ռեցեպտներ). յուրաքան-

---

*) Ամիրտովլաթ Ամասիացի. Օգուտ բժշկութեան. (Բժիշկ Գունիաթ Սեբաստիացու խմբագրած). Առաջին տպագր. ձեռագրերի բաղդատութ. առաջաբանով, ծանոթություններով և բառգրքույկով։ Խմբագրությամբ Ստ. Մալխասյանի։ [Առաջաբան]։ Արմֆան. 1940. Երևան. էջ ԺԱ.

** Նույն տեղը—էջ ԺԱ.

չյուրում մանրամասը գրում է, թե ինչ դեղանյութից, որքան պիտի վերցնել, ինչպես պիտի խառնել, դեղ պատրաստել, և պահպանելու եղանակը։ Այս գրքի երկրորդ բաժնում—դեղագիտություն է, որ պարունակում է դեղանյութերի անունները, որպիսությունը, գործածությունը և ինչ հիվանդության դեմ գործածվելը։

3. Անգիտաց Անպետ, որ բժշկական դեղանյութերի բառարան է։ Այս գրքում տալիս է դեղանյութերի անունները, մեծ մասով արաբերեն, ֆրանսերեն և թե այսինչ գավառում ինչպես են կոչում այդ նյութը կամ բույսը ու ծանոթություն այդ նյութերի, դեղերի պատրաստման, գործածության մասին։

4. «Գիրք ռամկական, որ պարունակում է մոլորակների շարժումները, նրանց հիման վրա գուշակություններ և էֆիմերդի։ Նա թարգմանել է նաև մի համառոտ բժշկական բառգիրք՝ 26 էջից բաղկացած, որ կրում է «Բառ Գաղիանոսի բժշկապետին այս է» վերնագիրը։ Գրված է 1468 թ., պարունակում է դեղանյութերի անուններ, առանց մեկնության։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1193. Ամիրտովլաթ *Ամասիացւոյ Անգիտաց անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթոց։ Ի լոյս էած, հանդերձ ծանօթագրութեամբ Կ. Յ. Բասմաջյան։ Վիեննա. 1926.* XLV + *ԼԳ* + *766 էջ։*

1194. Ամիրտովլաթ *Ամասիացի. Օգուտ բժշկության. (բժիշկ Գունիաթ Սեբաստացու խմբագրած)։ Առաջին տպագրություն։ Ձեռագրերի բաղդատությամբ, առաջաբանով, ծանոթություններով և բառգրքույկով։ Խմբագրությամբ Ստ. Մալխասյանցի։ Երևան. Արմֆան. 1940. 578 եջ. (ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիա—Հայկական ֆիլիալ)։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1195. Թորգոմյան Վահրամ.*—Հայ բժշկական ձեռագիրք. Ամիրտովլաթի Օգուտ բժշկութեանը և Ախրապատինը Անիացի Միգրաս բժշկէ շարադրված։ Հանդ. Ամս. 1920. էջ 351—358։*

1196. Թորգոմյան Վահրամ.*—Հայ բժշկական ձեռագիրք ս.*

---

*) *Ամիրտովլաթ Ամասիացի. Օգուտ բժշկութեան. (Բժիշկ Գունիաթ Սեբաստացու խմբագրած). Առաջին տպագր. ձեռագրերի բաղդատութ. առաջաբանով, ծանոթութիւններով և բառգրքույկով։ Խմբագրութեամբ Ստ. Մալխասյանցի [Առաջաբան]։ Արմֆան. 1940. Երևան. էջ ԺԴ.*

Ղազարու վանքին Բազմավեպ. 1923. էջ 7—12, 39—43, 69—72, 104—107, 167—169, 204—206, 229—230, 301—303, 328—331. 1924 թ. 10—11, 41—44, 74—77։

1197. Հ. Ղ. Յ.—*Միջին ու նոր բժշկական գրությունք [1. Ամիրտովլաթ Ամասիացի—Օգուտ բժշկության և Անգիտաց անպէտ.]։ Հանդ. Ամս.* 1893. էջ 111—116, 168—171, 321—325.

1198. **Ամիրտովլաթ** *Ամասիացի—Օգուտ բժշկության. (Բժիշկ Պունիաթ Սեբաստացու խմբագրած)։ Առաջին տպագրութ. ձեռագրերի բաղդատությամբ, առաջաբանով, ծանոթություններով և բառգրքույկով։ Խմբագրությամբ Ստ. Մալխասյանց. Երևան. Արմֆան.* 1940. էջ. Ե—ԼԶ. [Առաջաբան]։

1199. **Մեսրոպ վրդ.**—*Մխիթար Հերացու և Ամիրտովլաթ Սեբաստիացվո երկու նշանավոր ձեռագրերը։ Արարատ.* 1909. էջ 590—596։

1200. **Оганесов Л. Н. д-р.**—История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия. Медицинская литература, врачи и лечебные учреждения у армян в старину. Ереван. 1927. стр. 122—155.

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՆԿՅՈՒՐԱՑԻ

Ապրել է 15-րդ դարի վերջերում։ Ականատես է եղել և մանրամասը նկարագրել է Բյուզանդական պետության անկումը և Կոստանդնուպոլսի գրավումը (1453 թ.) Թուրքերի կողմից։ Կոստանդնուպոլսի պաշարման ու նրա գրավման մասին գրել է չափածո ողբ, որը 400 տողից ութոտյան մի բանաստեղծություն է։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1201. **Ողբ** *ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպօլսոյ վասն առնելոյն տաճկաց՝ ասացեալ ի Աբրահամ ականատես վարդապետէ։ Հրատ. Ք. Պատկանյանի.—Նշխարք մատենագրության հայոց։ Ս. Պետերբուրգ.* 1884. էջ 59—64։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1202. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 126—1 7։*

1203. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայ դպրության։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրություն. Վենետիկ. 1905. էջ 129։*

1204. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 218։*

1205. Պատկանյան Ք.—*Նշխարք մատենագրության հայոց։ Ս. Պետերբուրգ. 1884. էջ 59—64։*

1206. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ ԾԸ։*

ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ԿԱՖԱՑԻ

Սարգիս Կաֆային (1428—1448) Կաֆայում ուսուցչություն է արել, իսկ հետագայում (1428—1437 թ. թ.) վարդապետ է եղել։ Գրել է Լիպարտի երգը («Հոգւովդ սուրբ ես և անբիծ»)։ Այս երգը սկզբում Ղ. Ալիշանը վերագրել է Հովհաննես Թլկուրանցուն, բայց հետագայում Կ. Կոստանյանը (Հովհ. Թլկուրանցին և յուր տաղերը էջ 67—59) քննել և համարել է Սարգիս Կաֆայեցունը։

Այդ երգը մի քանի անգամ հրատարակվել է մեր պարբերականներում։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1207. Տաղ *ի քաջն Լիպարիտ։ Բազմավեպ. 1863. էջ 376։*

1208. Ալիշան Ղ.—*Հուշիկք հայրենյաց հայոց։ Վենետիկ. 1869—1870. Բ. հտ. էջ 510—511. Սիսուան համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ։ Վենետիկ. 1870. էջ 226։*

1209. Կոստանյան Կ.—*Հովհ. Թլկուրանցի և յուր տաղերը։ Թիֆլիս. 1892. էջ 57—59*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1210. Ակինյան Ն.—*Սարգիս վարդապետ Կաֆացի։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 33—44։*

1211. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց՝ ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ և յերիս հատորս տրոհեալ։*

Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 474, 478, 482։

1212. Փիրղալեմյան Ղ.—*Նոտարք Հայոց. Կ. Պոլիս. 1888. էջ 95։*

ՀԱԿՈԲ ՆԵՏՐԱՐԵՆՑ ԵՊԻՍԿ. ԱՐԾԿԵԻ

Հակոբ Նետրարենցը Բզնունյաց ծովափի մոտ եղած Արծկե քաղաքից է եղել, Նետրարենց տոհմից։ 15-րդ դարի երկրորդ կեսի բանաստեղծ է։ Սկզբներում իբրև հմուտ գրչության արվեստի («քաջ քարտուղար») Արծկեում եկեղեցական գրքեր է արտագրել և նկարազարդել։ Գրել է նաև բանաստեղծություններ ժամանակի զանազան անձանց մասին, երգել է գլխավորապես բնությունը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1213. Ոտանավոր *Յակոբ վարդապետէ ասացեալ ի վերայ Յուսկանն որդւոյն Ստեփանոս քահանային։ [Մի կտոր]։ Հանդ. Ամս. 1934. էջ 432—433։*

1214. Վարք *և պատմութիւն Մարխայ և Կոսբարայ վաճառականացն։ [Մի կտոր]։ Հանդ. Ամս. 1934. էջ 433։*

1215. Գանձ *սքանչելագործ սուրբ Նշանին Արծըկոյ քաղաքէ Յակոբ եպիսկոպ. Նետրարենց ասացեալ է գովելի և ազնիւ Հանդ. Ամս. 1934. էջ 433։*

1216. Տաղ *ի սքանչելագործ ս. Նշանն Արծկէոյ ի նոյն Յակոբ եպիսկոպոսէ։ Արարատ. 1895. էջ 91։*

1217. Տաղ *գարնան։ Կոստանյան Կ. Նոր ժողովածու. հտ. Բ.։ Թիֆլիս. 1895. էջ 16—19։*

1218. Տաղ *գարնան ազնիւ։ Հանդ. Ամս. 1934. էջ 437։*

1219. Տաղ *գարնան. Մ. Պոտուրյան. Կոստ. Երզնկացի. ԺԴ դարու բանաստեղծը և իր քերթվածները։ Վենետիկ. 1905. էջ 179—180։*

1220. Տաղ *գարնան. Գ. Սրվանձտյան. Մանանայ։ Կ. Պոլիս 1876. էջ 277—279։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1221. Ակինյան Ն.—Հակոբ Նեստարենց եպիսկոպոս Արծկէի. հայ բանաստեղծ մը ԺԵ դարու երկրորդ կեսին։ Հանդ. Ամս. 1934. էջ 427—439. [Հրատարակում է 12 տաղ]։

1222. Կոստանյան Կ.—Նոր ժողովածու։ Բ. հտ. Տփղիս. 1892. էջ 19—20։

1223. Փիրղալեմյան Ղ.—Նոտարք Հայոց։ Կ. Պոլիս. 1888. էջ 219 և 229։

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ

Մկրտիչ Նաղաշը ծնվել է Բաղեշի մոտ—Պոռ գյուղում։ Ծննդյան թվականը հայտնի չէ, մեռել է 15-րդ դարի 70-ական թվականներին։

Կ. Կոստանյանը* ենթադրում է, որ Մկրտիչ Նաղաշն իր սկզբնական ուսումն առել է Ամիրդոլու վանքին մոտ Գեորգա վանքում և լավատեղյակ է եղել գրականությանը։ Եվ իսկապես, Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակակիցները նրան որակում են որպես «քաջ քարտուղար, անհամեմատ նկարող և ամենայն արհեստից ճարտարապետ»։

1430 թվին Մկրտիչ Նաղաշը Ամիդ քաղաքի (Դիարբեքիր) առաջնորդ է եղել. օտարերկրյա բռնակալների կողմից տարագըրվել է Միջագետք։

Իբրև ծաղկող-նկարիչ նա ունեցել է նույնիսկ իր ուրույն ոճը և օրինակ է հանդիսացել ուրիշներին («Ի պատճառս օրինակի տանս արևելյան»)։ Մկրտիչ Նաղաշն իր մի շարք ոտանավորների մեջ («Կաթուղիկոսքն շատացան...», «Եւ որք կուլին և վշտանան») հանդիմանում է կղերին, մերկացնում նրանց կաշառակերությունը, դատարկաշրջիկությունը, ագահությունը։ Նրա երգերից երևում է, որ նա լավ ճանաչել է իր շրջապատը, ժամանակակից կղերի ընկած բարքերը։

Չնայած մի շարք բանաստեղծություններում դրսևորել է կրոնական տրամադրություն, բայց հիմնականում ռեալիստորեն է պատկերել ժամանակի հասարակական կյանքը: Մկրտիչ Նաղաշն ունի նաև ղարիպության, հարսանյաց, ուրախության ու սիրային երգեր: Նկարագրելով ղարիպների, պանդուխտների թշվառ վիճակը, Մկրտիչ Նաղաշը հուսադրում է, հորդորում նրանց: Մկրտիչ Նաղաշի սիրո երգերը վառ զգացմունքներով են, լեզուն կենդանի է, պատկերավոր, բուրում է ժողովրդական բանահյուսությամբ:

---

* Կոստանյան Կ.—Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը, Վաղարշապատ. 1898

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1224. Կոստանյան Կ.—*Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը: Հավելված. Միջնադարյան տաղեր ղարիպության վրա: Վաղարշապատ. 1898. 57 էջ:*

Կան հետևյալ տաղերը: *1) Ունայնութիւն աշխարհիս. «Երազ է սուտ, եղբայրք...»:—2) Վասն մահուան. «Անցանէ մեծութիւն»:—3) Ողբ վասն մեռելի. «Արարիչն արարածոց...»:—4) Վասն ագահութեան «Սողոմոն մայրն իմաստութեան...»:—5) Խրատ խռով չկենալու. «Ա՜յ անձն իմ, վա՜յ քեզ»: –6) Խրատ և կշտամբանք անձին. «Ա՜յ անձն իմ, աղօթէ՛»:—7) Գաբրիէլ և Մարիամ «Բլբուլն ի վարդն ասաց»:—8) Տաղ ի դէմս մարգարէիցն և Քրիստոսի և Լուսաւորչի. «Զինչ որ գեղեցիկ ծաղկունք»:—9) Տաղ հարսանյաց և ուրախության. «Նախ օրհնեմք»:—10) Տաղ ուրախության «Նստեք ի մէջլիս»:—11) Վասն Ղարիպի. «Հոգի մի ասէր ղարիպ...»:—12) Վասն ղարիպի. «Ղարիպին կեանքն է լալի ողբերգական...»:*

1225. Մկրյան Մ.—XIII—IIIVX *դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն. Երևան. 1938. էջ 65—80. [Կան վերևում զետեղված տաղերի մեծ մասը]:*

1225 ա. Նորին Նաղաշ վարդապետի ասացեալ. «Երազ է և սուտ, եղբարք...», Տաղ հարսանեաց և ուրախութեան ամենայն մարդկան. «Նախ աւրհնեմք զԱստուածութիւնն...»: Արարատ. 1900. էջ 45—47:

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1226. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940.

стр. 292—264. [Мкртич Нагаш.—1. Суета мира. Пер. В. Брюсова.—2. О жадности. Пер. П. Панченко].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ *

1227. Գարեգին վրդ.—*Մկրտիչ Նաղաշի թուղթը Ֆլորենտիա ժողովի առթիվ։ Արարատ. 1916. էջ 413—417։*

1228. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Ն.-Նախիջևան. 1914. էջ 219։*

1229. Կոստանյան Կ.—*Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը։ Հավելված. Միջնադարյան տաղեր ղարիպության վրա։ Վաղարշապատ. 1898. 57 էջ [Նույնը կա Արարատում—1898 թ.]։*

1230. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 137—141։

Գիրք I. Մկրյան Մ.—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը։ Խմբ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

1231. Մկրյան Մ.—XIII—XVIII *դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Երևան. 1938. էջ* XIX—XXIV։

1232. Պոտուրյան Հ.-*Մկրտիչ Նկարագիր կամ Նաղաշ։ Բազմավեպ. 1906։*

1233. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1118։*

1234. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ՚ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 466, 474, 483, 484, 508։*

---

* *Բացի հիշված ուսումնասիրություններից, Մ. Նաղաշի առանձին տներից հրատարակված են հետևյալ ժուռնալներում. Անահիտ. 1900. էջ 164, Ճռաքաղ. 1860, էջ 216, Հանդ. Ամս. 1896. էջ 54, Արծիվ Վասպուրականի. 1862. էջ 385—389։*

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Գրիգորիս Աղթամարցին ծնվել է 15-րդ դարի վերջերում։ Մահվան թվականը հայտնի չէ։ Նա ժամանակակից է եղել Հովհաննես Թլկուրանցուն (1489—1525 թ.թ.), Մինաս Թոխաթեցուն, և Հովասափ Սեբաստացուն։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Սելիմ Սուլթանը և Շահ Իսմահիլը բաժանելով Հայաստանի գավառները իրար մեջ, ավելի սաստկացրին հալածանքներն ու ավերածությունները հայ ժողովրդի վրա։ Գրիգորիս Աղթամարցին այս առթիվ ասում է.

«Հագարացիք օրինօք թիւր
Զազգս խանձեն որպէս զհուր»։

Գրիգորիս Աղթամարցին երգում է՝ սերը, գեղեցկությունը և աշխարհային վայելքները։ Նա հույզի, վայելչության աղբյուրը գտնում է սիրո մեջ։ Աշխարհը համարում է «ուրախարար տեղ», հակառակ միջնադարի կրոնական-միստիկական գրողների, Գրիգորիս Աղթամարցին սիրում է կյանքը, նա մարմնավոր սիրո երգիչ է։

Գր. Աղթամարցին գրել է կաֆաներ Սուտ Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմության։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1235. Կոստանյան Կ.—*Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը։ Հավելված Աղեքսանդրի Պատմության կաֆաները։ Թիֆլիս. 1898. 126 էջ։*

Բովանդակում է՝ *1. Վասն վարդի և պլպուլի։ «Յետ գնալոյ վարդին...»։—2. Տաղ գարնան։ «Գարունն երեկ...»։—3. Տաղ անոյշ և յոյժ գեղեցիկ, «Ծաղկունք ասեն...»։—4. Տաղ սիրոյ. «Մաքուր պատկերով...»։—5. «Դու դրախտ Եդիմայ անկեալ յԱնեղէն»։—6. Տաղ վասն սիրոյ։ «Դու ես արեգակ...»։—7. Տաղ վասն սիրոյ և ուրախութեան. «Աստուածանկար...»։—8. Վասն ուրախութեան. «Արեգնակնափայլ գեղով լի...»։—9. «Անձ այգիք մեր ծաղկեցան»։—10. «Մարմինս զհոգիս դրկէ...»։—11. «Եղուկ հազար մի վայ»։—12. Տաղ Աստուածատուր Ութայեցւոյ. «Վաճառական մի...»։—13. «Յամէն առավոտ և լոյս»։—14. «Յորժամ զիս ինձէն զատայ»։—15. Աղեքսանդրի պատմութեան կաֆա-*

ները»։—16. Տաղ վասն վարդի։ «Գարուն է բացուեր..»։—17. Գղնձէ քաղաքի պատմութեան կաֆաներից (6 քառյակ).—18. «Ջլուսածող պղնձէ քաղաքին»։ Հայկին. Դ. 1923. էջ 1202. [Նույն տեղում Կ. Բասմաջյանի հոդվածն այդ ոտանավորի մասին]։

1236. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 272—283. [Григорис Ахтамарци.—1. Песня. Пер. В. Брюсова.—2. Песня о розе и соловье. Пер. В. Брюсова.—3. Ты рай для меня. Пер. С. Спасского.—4. Песня о желанной. Пер. С. Спасского.—5. Песня. (Борьба духа и плоти). Пер. С. Спасского.—6. Песня об одном епископе. Пер. В. Брюсова].

1237. Այլ *տաղ ի վերայ պլպուլի. «Պլպուլն վերացաւ ի յօդս թեւով»։ Տեկանց Ար. վրդ. Հայերգ, մեղեդիք, տաղք և երգք, Թիֆլիս. 1882. էջ 70—72։*

1238. Տաղ *պլպուլի. «Պլպուլն է հագիր յոտըն կօշիկ»։ Տեկանց Ար. վրդ. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգ՛ք, Թիֆլիս 1882. էջ 72—83։*

1239. Հովհաննես Թլկուրանցի *հավաքեց Տաղասեր։ Արեգ. 1924. № 7. էջ 470—473, № 11. էջ 659—661, № 12, էջ 714—715։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1240. Աբեղյան Մ.—*Համառոտություն հին ժողովրդական վեպի և հին պատմագրության։ Երևան. 1923. էջ 61—62։*

1241. Ալիշան Ղ.—*Սիսուան. Համագրություն հայկական։ Վենետիկ. 188 . էջ 400։*

1242. Ակինյան Ն.—*Գրիգորիս Աղթամարցի։ Հանդ. Ամս. 1915. էջ 19—67. [Հրատարակում է 5 տաղ]։*

1243. Զամինյան Ա.—*Հայ գրականության պատմություն։ Նոր-Նախիջևան. 1914. էջ 225—226։*

1244. Կոստանյան Կ.—*Գրիգորիս Աղթամարցին և յուր տաղերը։ Հավելված Ալեքսանդրի պատմության կաֆաները։ Թիֆլիս 1898. 126 էջ։*

1245. Միանսարյան Մ. Մ.—*Քնար հայկական։ Մոսկվա. 1868. էջ 374։*

1246. Մկրյան Մ. *(*կազմեց*).*—XIII—XVIII *դարերի աշխարհիկ գրականություն։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 103— 31,*

1247. Գարեգին եպ.—*Գրիգորիս Աղթամարցի (գրական-կենսագրական նոր նյութերով)։ Արարատ. 1919. էջ 1—40։*

1248. Հովսեփյան Գ.—*Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու մասին։ Հանդ. Ամս. 1930. էջ 41—60 [ըստ ձեռագրական նյութերի տալիս է կենսագր. տեղեկութ.]։*

1249. Պոտուրյան Մ.—*Գրիգորիս Աղթամարցի։ Բազմավեպ. 1905. էջ 497—500։*

1250. Տաշյան Հ.—*Ուսումնասիրութիւնք ստոյն Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի։ Վիեննա. 1892. էջ 113—137։*

1251. Տաշյան Հ.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1073։*

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1252. «Роза и соловей» [*Գրիգորիս Աղթամարցու*]. Восточная древность. IV. Москва. 1913.

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Նահապետ Քուչակի անձնավորության մասին ստույգ տեղեկություններ չկան։ Նրա անունով եղած բանաստեղծությունները՝ սիրո, պանդխտության և խրատական երգեր են։ Այդ երգերը բանաստեղծական բարձր արժեքներ ունեն. հարուստ են հոգեկան ապրումների գեղեցիկ նկարագրությամբ և պատկերավոր են։ Քուչակի երգերում խարազանվում է ֆեոդալական շահագործումը, քրիստոնեական խավարամտությունը, գովերգվում է հայի բնասիրությունը, ազնիվ աշխատանքը և ուսումն ու գիտությունը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1253. Նահապետ *Քուչակի Դիվանը։ Փարիզ. 1902։*

1254. Ասատուր Գ.—*Սիրո երգիչ Նահապետ Քուչակի երգերը։ Թիֆլիս. 1905։*

1255. Մկրյան Մ.—XIII–XVIII *դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Երևան. 1938. էջ 135—155։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1256. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюнян и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 284—289. [Наапет Кучак. Песня любви. Пер. В. Брюсова, Ф. Сологуба, А. Адалис, П. Антокольского. Гномы. Пер. С. Шервинского].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1257. Աբեղյան Մ.—*Հայ ժողովրդական վեպը։ Թիֆլիս. 1908։*

1258. Աբեղյան Մ.—*Համառոտություն հին ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության։ Երևան. 1924։*

1259. Աբեղյան Մ.—*Հին գուսանական ժողովրդական երգեր։ Պետ. Համալսարանի գիտ. տեղեկագիր։ Երևան. 1927. № 2—3, 1928 թ. № 4, 1930. № 6. [Առանձին գրքով. Երևան. 1931]։*

1260. Աբեղյան Մ.—*Գուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ (ուրախության, սիրո, հարսանիքի, օրորոցի, լացի)։ Արմֆան. Երևան. 1940. (Ներածություն) էջ 5—26։*

1261. Ակինյան Ն.—*Նորագույն կարծիքներ Քուչակյան քառյակներու մասին։ Զվարթնոց. Փարիզ. 1929. էջ 224—292։*

1262. Ակինյան Ն.—*Քուչակյան տաղեր։ Ա. Խումբ։ Անահիտ. 1935. № 3, 4, 5, 6։*

1263. Երիչ. *Սիրու երգիչ Ն. Քուչակի երգերը։ Մշակեց Գևորգ Աստուր։ Թիֆլիս. 1905. Լումա. 1905. էջ 123—126 [գրախոսական]։*

1264. Թադեոսյան Հովհ.—*Քուչակ Նահապետի երգերը։ Թիֆլիս. 1903։*

1265. Թումանյան Հովհ.—*Քուչակ Նահապետի և Սայաթ-Նովայի ռուսերեն թարգմ. առթիվ։ Հորիզոն. 26/XI 1915։*

1266. Կոմիտաս և Աբեղյան Մ.—*[Խմբ] Հազար ու մի խաղ. ժողովրդական երգարան. Ա. Հինյակ. Վաղարշապատ. 1903. Բ. Հինյակ. Վաղարշապատ. 1904։*

1267. Կոստանյան Կ.—*Նոր ժողովածու. միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ։ Ա. և Բ. պրակներ—Թիֆլիս. 1892. Գ պրակ—Թիֆլիս 1892. Դ. պրակ. Վաղարշապատ. 1903։*

1268. Հայ *գրականության պատմություն։* I *գիրք. պատ-*

րաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան» գրել է Մ. Մկրյանը, Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը —Ռ. Զարյանը։

Երևան. Հայպետհրատ. էջ 147—154։

1269. Նավասարդ.—Գրական-գեղարվեստական տարեգիր։ Կ. Պոլիս. 1914։

1270. Տեկանց Ար. վրդ.—Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882։

1271. Տաղասեր—Նահապետ Քուչակի անտիպ քառյակներ։ Արեգ. (Վիեննա) № 4, № 5, № 6։

1272. Տ. Վ. Պ.—Անհիշատակ հայ աշուղ մը։ [Վանեցի Աշըղ Քուչակի «Աղբիւր կենդանի բըխում զանազան»—ոտանավորը]. Հանդ. Ամս. 1897. էջ 344—346։

ՎՐԹԱՆԵՍ ՍՌՆԿԵՑԻ

Վրթանես Սռնկեցին ապրել է 16-րդ դարում (1520—1570)։ Կենսագրական միակ աղբյուրը նրա տաղերն են։ Սռնկեցի է կոչվել հավանորեն իր ապրած վայրի անունով։ Նա քահանա է եղել Նախկին Լեհաստանի Սիչով քաղաքում, որտեղ և հալածվել է կղերից։ Վրթանես Սռնկեցու տաղերը—պատմական ու լեզվական նշանակություն ունեն (գրված են «ռամկորէն»)։ Նրա գրած վկայաբանությունները առանձին արժեք չունեն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1273. Տաղերից՝ 1. «Այրէն մինչև ի Քէն քեզ գոհութիւն Տէր». Հանդ. Ամս. 1920. էջ 359։—2. «Այրէն մինչև ի Քէն Քրիստոս մեղայ քեզ»։ Հանդ. Ամս. 1920. էջ 283։—3. «Այրէն մինչև ի Քէն գովեցի զքեզ». Հանդ. Ամս. 1920. էջ 284։—4. «Այրէն մինչև ի գիրն վերջին մեղա ասեմ...»։ Հանդ. Ամս. 1920. էջ

285։—5. «Այս սուտ կենցաղոյս վրայ...»։ Հանդ. Ամս. 1920. էջ 288։—6. «Աստուած հայր երկնաւոր գթեն...»։ Մանանդյան Հ. և Աճառյան Հ.—Հայոց նոր վկաները. էջ 396։—7. «Հայաստանեայց հազար թըվին, և տասնվեց ավելորդեն»—Հայոց նոր վկաները. էջ 401։—8. «Մեկ մարդ մի ճրագ վառեր, բարձր ի տեղ դրեր»։ Հանդ. Ամս. 1920. էջ 360։—9. Նորին վրթանեսի. «Տաղ ազնիւ և գեղեցիկ և յարմար» Հանդ. Ամս. 1920. էջ 246, 283, 359։ [Այս ոտանավորները հրատարակվել են նաև Ն. Ակինյանի՝ Հինգ պանդուխտ տաղասացներ գրքում. Վիեննա. 1931. էջ 1—53։ Ակինյան Ն. գրում է՝ Վրթանես Սոնկեցու, Մինաս Թոխաթեցու, Ստեփանոս Թոխաթեցու և Հակոբ ու Ղազար Թոխաթեցիների մասին, հաղորդելով կենսագրական տեղեկություններ և տպելով բնագրերը]։

ԴԱՎԻԹ ՍԱԼԱՁՈՐՑԻ

Դավիթ Սալաձորցին ծնվել է Մուշի Սալաձոր (Սալնո ձոր) գյուղում։ Եղել է հոգևորական։ Նրա գրվածքներից քիչ բան է մեզ հայտնի. տպագրվել է «Գովասանք ծաղկանց»-ը, որ լիրիկական նուրբ ճաշակով բնության գովքն է անում, նկարագրում է հարյուրից ավելի ծաղիկներ՝ նրանց տեսակը, գույնը և բժշկական նշանակությունը։ Գովերգելով ծաղիկները, Սալաձորցին փիլիսոփայում է, խորհրդածություններ անում՝ իր կյանքը նմանեցնելով ծաղիկներին, որոնք բացվում են առավոտյան և փակվում երեկոյան։

Դավիթ Սալաձորցին ձեռագրերում ունի մի քանի ոտանավորներ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1274. Գովասանք ծաղկանց.—«Օրհնեալ ես դու Հայր»։ Մեղու Հայաստանի 1858. Գ. Սրվանձտյանի Համով-Հոտով. Կ. Պոլիս. 1884։ Կ. Կոստանյանի Նոր ժողովածու. Բ. պր. Թիֆլիս. 1892. էջ 66—78. Մ. Մկրյան. XIII—XVIII դարի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Երևան. 1938. էջ 195—198։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1275. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература". Москва. 1940. стр. 296—299. [Давид Саладзореци. Восхваление цветов. Пер. С. Шервинского].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1276. Ավետիկյան Գ.—*Դավիթ Սալաձորցու «Գովասանք ծաղկանց»-ը։ Գրակ. թերթ. 10—I. 1941։*

1277 Տաշյան Հակոբոս.—*Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1078։*

ԶԱՔԱՐԻԱ ԳՆՈՒՆՅԱՆՑ ԵՊ.

XVI *դարի տաղասաց է. միաժամանակ հայտնի գրիչ և մանրանկարող։ Ժամանակակից է Հովասափ Սեբաստացուն։ Իր ոտանավորներից երևում է, որ նա կոչվել է նաև «Ծծըծցի», «Գնունցի»։ Եղել է Գրիգոր Աղթամարցու աշակերտը։ Նրա տաղերը նմանողություն են Աղթամարցու տաղերին և ունեն գրական-պատմական արժեք։ Ավելի նշանակալից է. «Տաղ վարդին և բլբուլին»։*

Զաքարիան գրել և նկարազարդել է Սուտ Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմության մի ընդօրինակությունը և յուր կողմից, Կեչառեցու և Գր. Աղթամարցու նմանությամբ, կաֆաներ է գրել այդ գրքի համար։

Հայկական արվեստի մեջ բարձրարժեք են Զաքարիայի թողած գրչագիր և նկարազարդված գործերը՝ իրենց մանրանկարչությամբ, ճոխ և բազմատեսակ պատկերագրությամբ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1278. Ակինյան Ն.—*Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունյանց և յուր տաղերը։ Վիեննա. 1910։*

1279. Հովսեփյան Գ.—*Խաղբակյանք և Պռոշյանք—Հայոց պատմության մեջ. I մաս. Վաղարշապատ.* 1828. էջ 239։

1280. Տաշյան Հ.—*Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենեա վարուց Աղեքսանդրի։ Վիեննա.* 1892։

1281. Այլ նյութեր *Զաքարիա եպ. Կաֆայք ի պատմութիւնն Մեծին Աղեքսանդրի։ Հանդ. Ամս.* 1909. էջ 341—345։

ՀՈՎԱՍԱՓ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

16-րդ դարի տաղասաց է։ Հայրը, Թադեոս քահանան, եղել է գրիչ, նկարիչ, տաղասաց։ Հովասափ Սեբաստացին ուսում է առել հոր մոտ։

16-րդ դարի 40-ական թվականներին Հովասափ Սեբաստացին գրել է մի շարք պատմական ոտանավորներ, որոնց նյութը պարսից և օսմանցոց կատարած ավերածություններն են Հայաստանում։ Խրատական ոտանավորները թույլ են, անհարթ։ Ինքնախարազանման, մեղքի ու զղջումի միջնադարյան մտքեր են արծարծվում այդ ոտանավորներում։ Գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում նրա սիրո երգերը։

Բանաստեղծը պատկերացնում է իր սիրուհուն՝ լի անգին գոհարներով, ներկայացնելով որպես համասփյուռ ծաղիկ, իմաստության շնորհով լի, ամեն մի տարրի բժշկարան, նշենու և ձիթենու տունկ, քաղցրաճաշակ արմավենի, անմահության պտուղ և այլն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՏԱՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

1282. «Աստուած *անուն...».—Արարատ.* 1918. էջ 261—264։

1283. «Սուգ *աշխարհի հայոց մեծին» Արարատ.* 1918. էջ 264—265։

1284. «Վասն *մեղաց մեր մահացու» Արարատ.* 1918. էջ 265—266։

1284ա. «Յայտնի *եղև սէրն ի լման» Արարատ.* 1918. էջ 266։

2. ԽՐԱՏԱԿԱՆ—ՀՈԳԵՎՈՐ

1285. «Տէր իմ գթած Աստուած բարի» Արարատ. 1918. էջ 267։

1286. «Յերես անկեալ արտասուալի...» Արարատ. 1918. էջ 267—269։

3. ԿԱՖԱ

1287. «Աշխարհիս սահմանն է հանց, հետ լցւի ու հետ թերենայ» Արարատ. 1918. էջ 269—272։

1288. «Յիշէ զքան աւետարանին իմաստուն կուսանքն որ կարդան» Արարատ. 1918. էջ 272—274։

4. ՍԻՐՈ ԵՐԳԵՐ

1289. «Յայն առաջի ժամանակին»։ Արարատ. 1918. էջ 274—275։ Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք. տաղք և երգք. Թիֆլիս. 1882. էջ 109։

1290. «Ոնց չես խղճալ տղամարդուն»։ Արարատ. 1918. էջ 275. Տեվկանց. Հայրերգ. մեղեդիք. տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 110։

1291. «Վարդենեաց մեջ տեսայ նստեր»։ Արարատ 1918. էջ 276. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882 էջ 111։

1292 «Այսաւր տեսայ զինք զարդարած»։Արարատ.էջ 276—277 Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 111։

1293. «Սիրուն ես քան զնուենի»։ Արարատ. 1918. էջ 277. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1885 էջ 112։

1294. «Այսաւր. տեսայ մէջ պաղչային»։ Արարատ. 1918 էջ 278. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղ և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 113։

1295. «Փառքն և զհամբաւն լսեցի»։ Արարատ. 1918. էջ 278—279. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 114։

1296. «Յիս նայէ շիտակ, սիրուն, իմ քաղցր խօսուն» Արարատ. 1918. էջ 279—280. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 115։

1297. «Յե՞ր կու նայիս դու յիս ճկրով. Տեվկանց. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882։

1298. Վասն տումարական արհեստին. «Փառք տանք ու գոհութիւն...»։ (Էջմիածնի ձեռագ. գրված 1617 թ., տես. Կ. Կոստանյանի արխիվ. Պետ. գրական թանգարան)։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1298. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература„. Москва. 1940 стр' 290—292 [Овасап Себастаци. Любов монаха. Пер. Вс. Рождественского.]

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1299. Գարեգին եպ.—*Հովասափ Սեբաստացի. Արարատ. 1918. էջ 226—261։*

1300. Կոստանյան Կ.—*Նոր ժողովածու. Ա. պրակ. Թիֆլիս. 1892. էջ 32—37։*

1301. Մառն.—*Ամառնային ուղևորությունից դեպի ի հայս։ Նկատողություններ և քաղվածքներ հայկական ձեռագրերից։ Թարգ. Ոնոփրիոս Անոփյան։ Վիեննա, 1892. էջ 90։*

1302. Մանանդյան Հ և Աճառյան Հ.—*Հայոց նոր վկաները։ Վաղարշապատ. 1903. էջ 373—385։*

1902 ա. Մկրյան Մ. (կազմեց) XIII—XVIII *դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 157—164։*

1303. Հայ էջեր։ Փարիզ. 1912։

1304. Տեվկանց Ար. վրդ.—*Հայերգ, մեղեդիք. տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 109—156։*

1305. Հայ *գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների* VIII *դասարանների համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբ. հանձնաժողովի։*

Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 154—155։

Գիրք I. *Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)—Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.)։—Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը* XIX *դարի առաջին կիսամյակում»—բաժինը։*

Խմբ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

ՄԻՆԱՍ ԴՊԻՐ ԹՈԽԱԹԵՑԻ

Ծնվել է շուրջ 1510 թ. Եվդոկիա քաղաքում, որը միջին դարերում կոչվում էր Թոխաթ։ Մինչև 30 տարեկան հասակն իր հայրենիքում է անցկացրել, երկար տարիներ լինելով գրագիր-նոտար, որի համար և անվանել են «դպիր»։ 1539—40 թվականներին, շատերի հետ, պանդխտում է օտար երկրներ. լինում է Կամենիցում, ապա անցնում է Սուչավա, ականատես է լինում կրոնական հողի վրա, հայերի դեմ հարուցված հալածանքներին Ռումինիայում, որի առթիվ և գրում է՝ «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն» բանաստեղծությունը։

Մ. Թոխաթեցին երկար տարիներ ապրում է Լեմբերգում. դպրի և նոտարի պաշտոն է տանում, մոտից շփվելով ժողովրդի հետ։ Բացի ներքևում հիշված բանաստեղծություններից, նա ընդօրինակել է բազմաթիվ ձեռագրեր, պարապել է մանրանկարչությամբ և կազմարարությամբ։

Մինաս Թոխաթեցու ներքևում հիշված ողբը մի բողոք է Մոլդավայում (1551—1552 թ.) հայերի վրա կատարվող միջնադարյան հալածանքների [բռնի միջոցներով հավատափոխություն]։ Պարզ, ազդու լեզվով գրված մի տաղ է դա։ Մինաս Թոխաթեցու մյուս տաղերից՝ «Տաղ և գովասանք Հերեսի» գրվածքը արտահայտում է երգչի կարոտը դեպի հայրենի կենցաղը։ Գրված է ուրախ, զվարճալի պատկերներով։ «Գովասանք ի Գրիգոր վարդապետ» տաղը մի ներբող է, ուղղված Գրիգոր Վարագեցուն։ «Տաղ ի վերայ մահուան»—բարոյափիլիսոփայական գրվածք է։ Մ. Թոխաթեցին ունի նաև այլ երգիծաբանական ոտանավորներ, ուրախ տաղեր՝ «Վասն ակռայի», «Վասն ուրախութեան» և այլն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ*)

130ր. Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն։ Բ. Պատկանյան. Նշխարք. մատենագր. հայոց։ Ս. Պետերբուրգ. 1884. էջ 53—58։ Պասմաճյան. «Մասիս» 1886. № 3832—3837. Գովրիկյան Գ. Հանդ. Ամս. 1888. էջ 37—40, 62—63։ Ալիշան Ղ. Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ։ Վենետիկ. 1896. էջ 20—27։

---

*) Տրվում է Ն. Ակինյանի Միջնադարյան տաղասացներ. Դ. Հինգ պանդուխտ տաղասացներ գրքից։ Վիեննա. 1912. էջ 57—114։

1307. Գովասանք հերիսի. Հրատարակություններ՝ Արևելյան մամուլ. 1886. էջ 17—19. Սիոն 1874. էջ 132—135. Կ. Կոստանյան Նոր ժողովածու. Ա. էջ 50—56. Հանդ. Ամս. 1921. էջ 159—162։

1308. Գովասանք ի Գրիգոր վարդապետ. Հրատ. Սրուանձտյան Գ. Արևելյան մամուլ. 1885. էջ 123։

1309. Տաղ սիրո կամ «Տաղ գեղեցիկ ի ժամ ուրախութեան երգել լեզուէ». Հրատ. Գիրք դպրութեան և տաղարան. Կ. Պոլիս 1714. էջ 209—211. Գրքույկս որ կոչի տաղարան։ Կ. Պոլիս. 1740. էջ 310—312։

1310. Տաղ զղջական։ Հրատ. Բազմավէպ. 1883. էջ 212.

1311. Տաղ ի վերայ ընդունայնության աշխարհի։ Ձեռագիր Մխիթարյան մատենադ. № 441. թղ. 4ա։

1312. Վասն ակռայի. «Ակռաներս հալի մի չունի...». 1695 (ձեռ.)։

1313. Ի վերայ ճանճի «Յորժամ մտանք թամուզ ամիս...» 1695 (ձեռ)։

1314. Վասն թիւթիւնի. «Թէ հարցանեմք ի սուրբ գրոցն...»։ 1695 (ձեռ)։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1315. Ալիշան Ղ.—Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ, Վենետիկ. 1896. էջ 20—27։

1316. Ակինյան Ն.—Մինաս Թոխաթեցի։ Հանդ. Ամս. 1921. էջ 25—41, 146—158։ [Նույնը—Միջնադարյան տաղասացներ. Դ. Հինգ պանդուխտ տաղասացներ։ Վիեննա. 1921]։

1317. Ակինյան Ն.—Թոխաթեցւոյ Ողբ ի վերա երկրին Օլախաց։ Հանդ. Ամս. 1932. էջ 337։

1318. Գովրիկյան Գ.—Մինաս Թոխաթեցի։ Հանդ. Ամս. 1888. էջ 37—40, 62—63։

1919. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստ-ի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՄ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 154—155. Գիրք I. [Մ. Մկրյան (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան») Զարյան Ռուբեն (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]: Խմբ. պրոֆ. Հովհ. Մելիքյանի և Մորուս Սարգսյանի:

1319. Մկրյան Մ. (կազմեց).—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն: Ընտիր նմուշներ: Երևան. 1938. էջ 222—229:

1320. Պրքյան Գ. - Մինաս Թոխաթեցւոյ ողբ ի վերա հայոց աշխարհին Օլախաց: Հանդ. Ամս. 1895. էջ 97—103, 131—137:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԹՈԽԱԹԵՑԻ

Ստեփանոս Թոխաթեցին ծնվել է 1558 թ. Թոխաթում (Եվդոկիա): 1602—3 թվին օսմանցիների կողմից Թոխաթը ավերելուց հետո դիմում է օտար երկրներ՝ նախ Կ. Պոլիս և ապա Ղրիմի Կաֆա և Թեոդոսիա քաղաքները, որտեղ պարապում է գրականությամբ. գրում է տաղեր, եկեղեցական մեկնություններ և ապա ուսուցչություն է անում. զբաղվում գրչությամբ: Մահվան տարին անհայտ է: Ս. Թոխաթեցին գրել է. «Ողբ ի վերայ Եւդոկիայ մեծ քաղաքի», որտեղ նկարագրում է երբեմնի ծաղկած քաղաքի ավերումը վայրագ ասպատակների կողմից: Ունի նաև երգիծաբանական ոտանավորներ՝ «Գանգատ ի ձեռաց լուոց», «Գովասանութիւն Կաֆայի քահանայից վրայ», որտեղ ծաղրում է կրոնավորներին: Լեզուն անմշակ է, բայց ժողովրդական:

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ*)

1321. «Ողբ ի վերայ Եւդոկիա մեծ քաղաքին, որ այժմ Թոխաթ ասի...»: Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց: Վենետիկ. 1901. Գ. հտ. էջ 307—316:

1322. Տաղ ի Կաֆա: Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց: Վենետիկ. 1901. Գ. հտ. էջ 252—253:

---

*) Բերում ենք Ն. Ակինյանի Միջնադարյան տաղասացներ. Գ. Հինգ պանդուխտ տաղասացներ գրքից: Վիեննա. 1921. էջ 117—137:

1323. «Ողբ ի վերայ վաղամեռիկ եղբօր իւրոյ Յակոբ քահանայի Եւդոկիացւոյ. գրեալ յամին 1604. «Յոյս» 1870, էջ 126—127. Բազմավէպ. 1922. էջ 161—167։

1324. Գովասանք Կաֆայու քահանայից վերայ։ Հրատ. Ն. Շահազիզ. Ազգագր. հանդ. Թ. 1902. էջ 71—72։

1325. Գանգատ ի ձեռաց լուոյ և ճանճից ասացեալ ի Ստեփաննոս Թոխաթեցւոյ (1614 թ.) Կ. Կոստանյան. Նոր ժողովածու. Միջնադարյան հայոց տաղեր ու ոտանավորներ։ Ա. պր. Թիֆլիս. 1892. էջ 62—64։

1326. Յիշատակարան։ Հրատ. Յոյս ամսագր. [Արմաշ] 1870. էջ 126—127. և Բազմավէպ. 1907. էջ 401։

1327. Բանք և մխիթարականք Ստեփաննոս Թոխաթեցի անպիտան և անարժան իրիցւոյ։ Բազմավէպ. 1922. էջ 129—132։

1328. Պատմական Յիշատակարան շարականոցին գրելոյ յամի 1603, ուր կպատմէ Գպրա Եազըճիներու ապստամբութիւնք ի Փոքր Ասիա և առումն Թոխաթի (1602)։ Հրատ. Յոյս. [Արմաշ] 1870. էջ 126—127։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1329. Ակինյան. Ն.--Հինգ պանդուխտ տաղասացներ։ 1. Վրթանես եպիսկոպոս Սանկեցի։ 2. Մինաս Դպիր Թոխաթեցի։ 3. Հակոբ երեց Թոխաթեցի։ 5. Ղազար եպիսկոպոս Թոխաթեցի։ Կենսագրական տեղեկություններ և բնագրեր։ Վիեննա. 1921. Ժ+223 էջ։

ՀԱԿՈԲ ԵՐԵՑ ԹՈԽԱԹԵՑԻ

Ծնվել է 1573 թ.։ Թոխաթի ավերումից հետո (1602—3 թ.) ընտանիքով գաղթում է Զամոսցա քաղաքը և տեղի հայ գաղութում քահանայություն անում։

Հակոբ Թոխաթեցին ընդօրինակել է եկեղեցական գրքեր, թարգմանել և տաղաչափել է դրանք. (Սաղմոսարան, Սաղմոս Դավթի և այլն)։ Նա գրել է նաև հետևյալ ոտանավորները՝ 1) «Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքի» (1614—1620 թ.)։ Այս ոտանավորը *գրվել է Թոխաթի առման և ավերածության վրա։ Նույն բանը ողբացել է նաև Ստեփանոս Թոխաթեցին, բայց Հակոբ երեցը նկարագրում է անմիջապես ավերածության հաջորդող վիշտը և սարսափը։ «Գովք Յակոբ Այվաթենցի»—մի ոտանավոր-նամակ է՝ ուղղված իր ուսուցչին։ «Տաղ վասն կենաց մարդկան»—նկարագրում է մարդու մանկությունից մինչև ծերություն՝ հասակի երևույթները։ Ունի նույնպես զուտ կրոնական գրվածքներ, որոնց վրա կանգ չենք առնում։*

Հակոբ Թոխաթեցին թարգմանել է «Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւն»-ը (1614 թ.) լեհերենից։ Այս գիրքը ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ, որոնցից Ն. Ակինյանը իր—Հինգ պանդուխտ տաղասացներ (Վիեննա. 1921. էջ 193—202) գրքում հիշատակում է հետևյալները։ I հրատարակութ. Կ. Պոլում. 1693 թ. 2) «Գիրք պատմութեան Կայսերն Փոնցիանոսի և Կնոջն, և որդւոյն Դիոկղետիանոսի։ Եւ եօթացն իմաստասիրաց և վիճակս Նորատիպ որ և ի միջի սորին եղաք։ Կ. Պոլիս 1721։ [էջերը չեն նշված]։ 3) «Գիրք պատմութեան Կայսերն Փոնցիանոսի և Կնոջն Թագուհւոյ. և որդւոյ Նորին Դիոկղետիանոսի և Եօթացն Իմաստասիրաց։—Կ. Պոլիս. 1740։ 4) Անծանօթ հրատարակություն, Կ. Պոլիս. 1743 [հիշում է Գ. Զարպհանալյան.—Պատմ. հայկական տպագրության։ Վենետիկ. 1895 էջ 270]։ 5) «Գիրք պատմութեան Կայսերն Փոնցիանոսի. և Կնոջն Թագուհւոյ և որդւոյ Նորին Դիոկղետիանոսի և Եօթացն իմաստասիրաց»։ Մադրաս 1790։—6) «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի և կնոջն Թագուհւոյ և որդւոյ Դիոկղետիանոսի, և Եօթացն իմաստասիրաց»։ Կ. Պոլիս. 1792,—7) Հրատ. Կ. Պոլիս. 1796. [Հիշատակում է Հ. Գալեմքարիանը]։—8) «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի...» Կ. Պոլիս. 1804.—9) «Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանոսի... Թիֆլիս. 1857 [Հրատ. Գուլամիրյան գրատան[։ Այս գիրքը հայերենից թարգմանվել է տաճկերեն [1803 թ. 1881 թ. 1912] ռուսերեն [Մոսկվա. 1847 թ], ֆրանսերեն ևայլն։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1330. Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին՝ որ այժմ Թոխաթ ասի...։ Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմություն Հայոց։ Վենետիկ. 1901. հտ. Գ. էջ 317—322։

1331. Գովք Հակոբ Այվաթենցի [Իր ուսուցիչն է եղել։ Ձեռագիր Մխիթարյան մատենադարանի. № 797. թղ. 228—230 ա]։

1332. Տաղ վասն կենաց մարդկան նորին Յակոբի ասացեալ։ Հրատ. Համբաւաբեր Ռուսիոյ. 1863 թ. 40—43։ էջ 7—8. Բազմավեպ. 1865. էջ 208—211։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1333. Ակինյան Ն.—Հակոբ երեց Թոխաթեցի։ Հանդ. Ամս, 1921. էջ 273—285, 374—385. [Նույնը—Հինգ պանդուխտ տաղասացներ։ Վիեննա. 1921]։

ՂԱԶԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈԽԱԹԵՑԻ (1550—1610)

Ղազար Թոխաթեցին նույնպես ականատես է եղել Թոխաթի ավերմանը (1902—3 թ. թ.)։ Նա գաղթել է Ուկրաինա (Եազլովկա քաղաք 1605—6 թ. թ.)։ Բացի ձեռագրերի ընդօրինակումից, գրել է տաղեր, որոնցից Ն. Ակինյանը՝ իր «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ (Վիեննա, 1921. էջ 205—216) գրքում հիշատակում է հետևյալները՝

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1334. «Գովասանք Կարապետ արքեպիսկոպոսի ի Թոխացի Ղազար եպիսկ. ասացեալ»—2. «Գովասանք ի վերայ Թոխաթ քաղաքին»—իր հայրենիքի գովեստն է անում։ 3. «Ողբ ի վերայ կոտորածին Թոխաթի» և 4.—«Ողբ ի վերայ սովոյն Թոխաթի»—նվիրված են Թոխաթի 1602 թ. կոտորածին և դրան հաջորդող սովին։ Այս տաղերից միայն կտորներ է հրատարակել Ն. Ակինյանը վերը հիշված գրքի մեջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335. Ակինյան Ն.—Հինգ պանդուխտ տաղասացներ։ 1. Վրթանես եպիսկոպոս Սոնկեցի։—2. Մինաս Դպիր Թոխաթեցի—3. Ստեփանոս երեց Թոխաթեցի—4. Հակոբ երեց Թոխաթեցի։ —5. Ղազար եպիսկոպոս Թոխաթեցի։ Կենսագրական տեղեկություններ և բնագրեր։ Վիեննա։ 1921. ժ+223 էջ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ

Մարտիրոս Ղրիմեցին (1605—1683 թ. թ.) աշակերտել է ժամանակի հայտնի տաղասաց Ստեփանոս Թոխաթեցուն։ Քերթվածների հիմնական մոտիվը սուր երգիծանքն է։ Նա ծաղրում է ժամանակակիցների բարքերը, մերկացնում է կղերի կաշառակերությունը, ագահությունը, նկարագրում է աստիճանավորներից կեղեքվող ժողովրդի կյանքը։ Ունի նաև բնության գեղեցիկ նկարագրություններ։

Մարտիրոս Ղրիմեցին ոտանավորով գրել է «Ժամանակագրութիւն Հայոց թագաւորների» որի վերջին մասը Կիլիկիային է վերաբերում և Դյուլորեն թարգմանել է ֆրանսերեն՝ Recueil des Croisades-*ի մեջ։*

ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԵՆ

1336. Տաղ *գինովի. «Այսօր խմենք...»։ Բազմավեպ. 1875. էջ 106։*

1337. Տաղ *ուրախության։—Այսօր տոնեմք։ Ճռաքաղ. 1859. էջ 45—46։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1338. Ակինյան Ն.*—Հինգ պանդուխտ տաղասացներ։ Վիեննա. 1921. էջ 205—216. Կոստանյան Կ. Նոր ժողովածու. Բ. պրակ. էջ 47—49, 49—52 [Մարտիրոս Խարայխարցի անունով]։*

1339. Լեո.*—Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ.* I. XVI—XVII *դար։ Արտատպած Մշակ լրագրից՝ Թիֆլիս. 1901. էջ 284—288։*

1340. Պատկանյան Ք.*—Մարտիրոս Ղրիմեցու ժամանակագրությունը։ Փորձ. 1880. № 1. էջ 36։*

1341. Տաշյան Հ։*—Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյան ի Վիեննա։ Վիեննա. 1895. էջ 1034, 1112։*

1342. Քյուրտյան Հ.*—Մարտիրոս Ղրիմցիի կամ Կաֆացիի տաղերը—Թրակիա և պուլկարահայոց վրայոք։ Բազմավեպ։ 1929։*

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆՂՑԻ

Գրիգոր Դարանղցին (1576—1643 թ. թ.) ունի ինքնակենսագրություն կամ ժամանակագրություն, որ ընդգրկում է 1595—1640 թվականները եղած դեպքերի մասին կարևոր տեղեկություններ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1343. Ժամանակագրութիւն Գրիգորի վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ։ Հառաջաբանով և հավելվածներով հրատարակեց Մեսրոպ վ. Նշանյան։ Երուսաղեմ. 1915 ՀԳ+667 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1344. Ալիշան Ղ.—*Այրարատ։ Բնաշխարհ Հայաստանյայց։* Վենետիկ. 1890. էջ 164, 578։

1345. Ակինյան Ն.—*Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ։ Մեկ նմանատիպ պատկերով, հառաջաբանով և հավելվածներով։ Հրատ. Մեսրոպ վ. Նշանյան։ Երուսաղեմ, 1915. էջ ՀԳ.+667. [Գրախոսական]։* Հանդ. Ամս. 1920. էջ 184—188։

1346. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբից մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված։* Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 2317—2318, 2494—2495։

ԶԱՔԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱՎԱԳ

Զաքարիա Սարկավագը XVII դարի պատմիչ է։ Իր աշխատության Ա. հատորում համառոտ պատմում է՝ հին պարսից, Ալեքսանդր Մեծի, Արշակունիների, Սասանյանների մասին. ապա անցնում է մեկեն Ճհանշահի պատմությանը, որ 1438 թվին իշխում էր Պարսկաստանում։ Բ. հատորի մեջ ավելի մանրամասը նկարագրում է օսմանցիների և պարսից պատերազմները, հայ ժողովրդի կրած կոտորածները, քայքայումը։

Կարևոր է Երևանի խանության և Արարատյան դաշտի ժողովրդի քաղաքական-տնտեսական դրության նկարագիրը։

Կան նաև հետաքրքիր տեղեկություններ հայերի կենցաղի, սովորությունների մասին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1347. Զաքարիա *Սարկաւագի պատմագրութիւն։ Վաղարշապատ 1870. Ա. հտ. 87 էջ. Բ. հտ. 143 էջ. Գ. հտ. 46 էջ.*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1348. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 132։*

1349. Ալիշան Ղ.—*Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանյայց։ Վենետիկ. 1890. էջ 41, 174, 295։*

1350. Կենսագրություն *Զաքարիա պատմագրի սարկավագի Հովհանավանու։ Արարատ. 1870. էջ 151—155։*

1351. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Հայ դպրության պատմություն։ Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 137—141։*

1352. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ.* I. XVI—XVII *դար։ Արտատպած Մշակ լրագրից։ Թիֆլիս. 1901. էջ 279—284։*

ՀԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑԻ

Հակոբ Կարնեցին ապրել է XVII *դարում և նկարագրել է 1622—1662 թ. թ. քաղաքական դեպքերը, Էրզրումի նշանավոր անցքերը։ Ներքևում հիշատակված «Բանս է զՎերին Հայոց ի Յակոբ Երիցուէ» գրվածքը մի տեղագրություն է Էրզրում քաղաքի և նրա շրջակա գավառների, որտեղ նկարագրում է նաև ժողովրդի տնտեսական կյանքը, կենցաղային պայմանները, վաճառականությունը, փաշաների վարչական կարգերը, դատավարությունը և այլն։ Այդ նյութը ունի պատմական արժեք։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1353. Բանս է *զՎերին Հայոց ի Յակոբ Երիցուէ։ Կ. Կոստանյանի—Հակոբ Կարնեցի. տեղագիր Վերին Հայոց։ Հիշատակարան ԺԷ. դարու։ Վաղարշապատ. 1903. էջ 9—61.*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1354. Կոստանյան Կ.—Յակոբ Կարնեցի. տեղագիր Վերին Հայոց։ Հիշատակարան ԺԷ դարու։ Վաղարշապատ. 1903. 75 էջ։

ՊԵՏՐՈՍ Վ. ՂԱՓԱՆՑԻ

Պետրոս Ղափանցին սիրո երգիչ է։ Նրա երգերը ուսումնասիրող Ն. Քարամյանը գրում է. «Նա թեև այլաբանական քողով է ծածկում, սակայն այդ քողն այնքան թափանցիկ է, որ ամեն ոք կարող է դրա հետևը ծածկված զգացմունքը տեսնել։ Ղափանցու երգերի գրեթե կեսից ավելին նվիրված է վարդի և պլպուլի սիրոյն և Աստվածածնին, որոնք ամենն էլ սիրոյ երգեր են»։*)

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1355. Գրքոյկ կոչեցեալ երգարան։ Ասացեալ 'ի յետնորդ միաբանէ՝ մօրն լուսոյ սրբոյ էջմիածնի 'ի Պետրոսէ վարդապետէ Ղափանցւոյ։ Կ. Պոլիս. 1772, 172 էջ։

1356. «Աղաղակ խորհրդաբար՝ առ բարձրեալն Աստուած ի Խաչին, վասն փրկութեան մարդկանց ազգին»։ Տեկանց Ա. վրդ. Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 80—81։

1357. Ալեկոծութենէ հոգւոյս. «Աշխարհս է անհագին ծով լայնատարած». Արարատ. 1895. էջ 15։

1358. զՎարդէ իմանալւոյ։ «Ի հրոյ սիրոյդ վառեալ հոգիս՝ վառի և ոչ հովանայ»։ Արարատ. 1895. էջ 15։

1359. զՎարդէ և զլուսնահաւուն պարզ բանիւ։ «Ծիլ ծիլ ոսկի է վարդի թերթերն»։ Արարատ. 1895. էջ 16։

1360. Տաղ ուրախութեան. «Պայծառ արփին արդ բարձրացաւ»։ Մկրյան Մ. XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Երևան. 1938. էջ 207։

1361. «Փութա՛ առ մեզ, նախշուն կաքաւ»։ Մկրյան Մ. XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Երևան։ 1938. էջ 208—209։

---

* Քարամյան Ն.—Հին հայ երգիչներ։ Արարատ. 1895. էջ 12—16.

1362. «Առաւոտեան *քաղցր և անուշ հովերն»* *Միանսարյան Մ. Մ. Քնար հայկական. Ս. Պետերբուրգ. 1868. էջ 417—426։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1364. Միանսարյան Մ. Մ.—*Քնար հայկական. Ս. Պետերբուրգ. 1868. էջ 417—426։*

1365. Տեկանց Ար. *վրդ.—Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 80—81։*

1366. Քարամյան Ն.—*Հին հայ երգիչներ։ Արարատ. 1895. էջ 12—16։*

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՊԵԿ ԵՐԵՑ ԿԱՖԱՑԻ

Խաչատուր Խասպեկը (1610—1686) Ղրիմի Կաֆա քաղաքից է, Խասպեկ մականունով։ Գործել է իբրև ուսուցիչ, գրիչ, ծաղկող և կազմող։ Ժամանակակիցները անվանում են «փիլիսոփա ներհուն», «բանածին միտք», «պետ երաժշտաց» ևլն, որից երևում է, որ նա եղել է իր ժամանակի աչքի ընկնող բանաստեղծը և երգիչը։ Մեզ են հասել՝ 1 գանձ և 6 տաղեր, որոնք գրված են պարզ լեզվով. բնության գովքն են երգում, սիրո երգեր են։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1367. Տաղ *ի վերայ վարդին և անուշահոտ ծաղկանց. ի Խասպեկէ ասացեալ։ Կոստանյան Կ., Նոր ժողովածու. հտ. Բ. Թիֆլիս. 1892. էջ 11—14. Տեկանց Ար. վրդ.—Հայերգ. մեղեդիք, տաղք և երգք։ Թիֆլիս. 1882. էջ 119։*

1368. Խասպեկէ *ասացեալ ի վերայ սուրբ Աստուածածնի։ Կոստանյան Կ., Նոր ժողովածու. հտ. Գ. Թիֆլիս. 1896. էջ. 15։*

1369. Տաղ *սիրոյ և ուրախութեան. Կոստանյան Կ. Նոր ժողովածու. հտ. Գ.։ Թիֆլիս. 1896 էջ. 12—15։*

1370. Տաղ *Ս. Աստվածածնի. Կոստանյան Կ., Նոր ժողովածու. հտ. Դ. Վաղարշապատ. 1903 էջ 15։*

1371. Ողբ ասացեալ տաղիւ չափիւ և ոտանաւոր՝ կսկիծ դառն ժամանակի... [1642] Հանդ. Ամս. 1935. էջ 343 [մի կտոր]։

1372. Տաղ ի վերա վարդին։ Մ. Մկրյան.—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 204—205։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1373. Պոտուրյան Մ.—[խմբ.] Դիցավան։ Գիրք Ա. Պուքրեշ. 1923. էջ 138—142։

1374. Ակինյան Ն.—Խաչատուր Խասպեկ երեց Կաֆացի տաղասաց։ Հանդ. Ամս. 1935. էջ 336—344։

ՍԻՄԵՈՆ ՎՐԴ. ԱՊԱՐԱՆՑԻ

Սիմեոն վ. Ապարանցին ապրել է XVI դարում Մոկաց երկրի Ապարանք կամ Ապարանից գյուղում։ Նրա գրած «Վիպասանությունը» Ղազար Փարպեցու պատմությունից մի համառոտություն է, գրված չափածո։ Այս գրվածքում պատմվում է Պահլավունիների տոհմի և Մամիկոնյանների մասին։ Վիպասանությանը կցված է՝ 1) «Յիշատակարան և տաղաչափութիւն Պատմութեան Ապարանից, Ս. Նշանի, քաղեալ ի հեղինակութենէ Նարեկացւոյն Գրիգորի», 2) «Ողբ ի վերայ Մեծոփայ ս. Ուխտին», 3) Համառոտ «Յիշատակարան վասն առման Դաւրիժոյ յՕսմանայ և 5) «Ողբ ի վերայ Ազգիս Հայոց»։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1375. Սիմէօն վարդապետի Ապարանցւոյ Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի։ Վաղարշապատ. 1870. 162 էջ։

1376. Ողբ ի վերայ Մեծոփայ ս. Ուխտին։ Արարատ. 1870։

1377. Ողբ ի վերայ տառապեալ ազգիս Հայոց։ Արարատ. 1870։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1378. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմություն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 127—128։*

1379. Զարպհանալյան Գ.—*Հայկական հին դպրության պատմություն։ Բ. հտ. Նոր մատենագր. Վենետիկ. 1878. էջ 250։*

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ

Առաքել Դավրիժեցին ծնվել է XVI դարի վերջերին, մահացել է 1670 թվականին։ Նրա ծննդավայրն է Թավրիզը (Դավրիժ). սովորել է Էջմիածնում։ Իր պատմության երեսուներորդ գլխից տեղեկանում ենք, որ նա, իբրև նվիրակ, շրջել է Հայաստանի շատ վայրեր և Փոքր Ասիայում։

Առաքել Դավրիժեցին գրել է վաթսուն տարվա պատմություն՝ 1602—1662 թվականները։ Նա պատմում է Պարսկական Շահաբաս թագավորի և այլ պարսիկ խաների Հայաստանում կատարած ավերածությունները, մանրամասը նկարագրում է հայերի բռնի գաղթեցումը Արարատյան դաշտից դեպի Պարսկաստանի խորքերը, Էջմիածնի ու կղերի պարտիական կռիվների մասին և ապա կանգ է առնում երկրի կուլտուրական շինարարության վրա։ Դավրիժեցին գրում է իբրև ականատես և կամ անմիջորեն իր նյութը քաղում է ականատեսներից։ Նա իր պատմության վերջում կցել է հետաքրքիր տեղեկություններ՝ թանկագին քարերի տեսակների մասին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1380. Գիրք *պատմութեանց. շարադրեալ վարդապետին Առաքելայ Դաւրէժացւոյ։ Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և ես գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի թըւոյն Հայոց 1054 մինչև յաւարտ պատմագրութեանս. այլ և ՚ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար աստի և անտի։... Եւ վերակացութեամբ Տեառն Ոսկան Երևանեցւոյ։ Ամստերդամ. 1669. 650 էջ։*

1381. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և ևս գաւառին Արարատայ և Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ. Թուականէն Հայոց մինչև ի ՌՃԺԲ Թ. Էջմիածին. 1884. 524 էջ։

1382. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ. Թուականէն Հայոց մինչև ի ՌՃԺԲ. Թ.։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1383. Ալիշան Ղ.—Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւն հայոց։ Վենետիկ. 1901. էջ 331—332։

1384. Զարպհանալյան Գ.—Հայ դպրութեան պատմութիւն։ Բ. Նոր մատենագրութիւն։ Վենետիկ. 1905. էջ 172—179։

1385. Զամինյան Կ.—Հայ գրականութեան պատմութիւն։ Ն. Նախիջևան 1914. էջ 293.

1386. **Патканов К.**—Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям Армян в XVII веке. С. Петербург. 1873.

1387. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. Ա. հտ. 1784. էջ 17։

ԴԱՎԻԹ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

17-րդ դարի պատմիչ է Դավիթ Բաղիշեցին։ Ունեցել է «Բանասէր» համեստ կոչումը. եղել է վարդապետ։ Ունի պատմական ժամանակագրություն «Ծաղկաքաղ պատմութիւն Հայոց» վերնագրով, որ երկու մասի է բաժանվում.—ա. մասում տալիս է հայոց պատմությունը, օգտվելով՝ Մ. Խորենացու, Փավստոս Բյուզանդի, Զենոբ Գլակի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու, Սամվել Անեցու պատմագրություններից, իսկ վերջի շրջանի պատմությունը՝ օգտվելով Թովմա Մեծոփեցու պատմությունից։ Իր ժամանակի դեպքերը տալիս է որպես ականատես։ Միայն հատվածներ են հրատարակվել Ղ. Փիրղալեմյանի հավաքածուի մեջ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1388. Դավթի *բանասիրի Բաղիշեցւոյ ծաղկաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց վ. Յաբեթի և սուղ ինչ զՍիմայ և զՔամայ, ստոյգ գտակաւ, բազում աշխատութեամբ, ընտրելով զլաւն և զպիտանին, անսխալապէս շնորհօք։*

Ցուցակ ձեռագրաց Խ. Վ. Դադյանի. (կազմեց Հակոբ Թոփճյան)։ Վաղարշապատ. 1898. № 79. էջ 96—99։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1389. Կիլիկեցի.—*Դավիթ Բաղիշեցի։ Արարատ. 1898. էջ 120—124։*

1390. Փիրղալեմյան Ղ. վրդ.—*Նոտարք հայոց։ [Հավաքեց և հրատարակեց]։ Կ. Պոլիս. 1888, էջ 86, 122—123, 148,209։*

ԱԶԱՐԻԱ ՎՐԴ. ՍԱՍՆԵՑԻ

Ազարիան XVII *դարի առաջին կեսերի գրող է (մեռել է 1628 թ.)։ Նա աստղագետ է, տոմարագետ և տաղասաց։*

Նա իր «Ողբ ի վերայ հարուածոց աշխարհին Հայոց» բանաստեղծության մեջ պատմում է Ճիլալի Թուրք բանակների ասպատակությունները Հայաստանում։

Ազարիայի աշխատությունները մեծ մասով ձեռագիր են և գտնվում են Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում։ Ն. Ակինյանը (Հանդ. Ամս. 1936. № 7—9) հիշատակում է հետևյալ ձեռագրերը՝ «ա) Յաղագս գիտութեան երկնից բարձութեան և պարունակացն. բ) Յաղագս որքանութեան եօթնհազար և երկիր իւրացն. գ) Յաղագս գիտութեան Արեգական Թաւալմանցն. դ) Վասն գիտութեան հինգ աւուրց Արարչութեան. ե) Յաղագս գիտութեան Հայոց Թուականի. զ) Տօմար արեգական և լուսնի. է) Աշխարհացոյց Պտղոմէոսի. ը) Կարգ և թիւ կաթողիկոսաց Հայոց. թ) Հաւաքածո կանոնագրաց»։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1391. Ակինյան Ն.—*Ազարիա վարդապետ Սասնեցի աստղագետ, տոմարագիր և տաղաչափ։ Հանդ. Ամս. 1936. էջ 327—337։*

ՀԱՎԵԼՎԱԾ № 1

Ներքևում նշված գրքում հրատարակված են երկու հիշատակարաններ, որ որոշ պատմական նշանակություն ունեն և գաղափար են տալիս, թե ինչպես 1662—1677 թ. թ. Լեհաստան գաղթած հայերը բռնությամբ դավանափոխ են արվել, և հայ ու լատին քարոզիչների դերը այդ գործում։

Հիշատակարանների հեղինակները լատին քարոզիչներ են, որ անձամբ մասնակցել են հայերի դեմ տարված հալածանքներին։

Գրքի մեջ զետեղված են հետևյալ նյութերը. 1. Հառաջաբան (Կ. Եզյանի Է-ԽԲ. էջ), 2. Առաքելի վարդապետի Դաւրիժեցւոյ Գիրք պատմութեանց (գլ. ԻԸ.), 3. Մատենագրութիւնք պատմութեան հայոց Լեհաստանի։ 4. Կարճառոտ տեղեկութիւնք զարդի վիճակէ զսկզբանէ և զծաւալմանէ Առաքելական քարոզչութեանն առ հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ, մերձակայ աշխարհաց (Ալոյիսիոս Պիդու քարոզչի]. 5. Ընդարձակ տեղեկութիւնք զմիանալոյ ժողովրդեանն հայոց Լեհաստանի ընդ կաթոլիկ եկեղեցւոյն. յամի տեառն 1676։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1392. Բռնի *միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. Ժամանակակից յիշատակարանք։ Ս. Պետերբուրգ. 1884. ԿԸ+270+Ը էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1393. Այվազյան Գաբրել արքեպ.—*Նիկոլ եպիսկոպոս և պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն։ Արարատ. 1877. էջ 7, 45, 84, 128, 167, 203, 214 և առանձին գրքով. Վաղարշապատ. 1877։*

1394. Բաստամյան Վահան վ.—*Իրավաբանական հետազոտութիւնք, ծանոթութիւններ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց։ Վաղարշապատ. 1880. 420+ԺԲ էջ։*

1935. Bischoff D-r F.—Ueber das alte Recht der Armenier in Polen. Oesterr. Blätter füp Literatur. (Beilage zur Wiener Zeitung, *1857, №№ 28, 33, 37, 39).*

1396. Bischoff D-r F.— Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Wien. 1864.

1397. Bischoff D-r F.—Das alte Recht der Armenier in Polen, in Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissentschaften. Wien. *1862.* XL Band II Heft.

1398. Բժշկյան Մ.— *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին. Վենետիկ. 1830. Բ. մաս։*

1399. Ինճիճյան Ղ.—*Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի։ Հտ. Առաջին. Վենետիկ. 1835. էջ 343—348։*

1400. Նիկոլ *եպիսկոպոս և հալածանք նորա ընդդեմ Հայկազանց Լեհաստանի։ Մասյաց Աղավնի. 1857։*

1401. Միջնադեպ *Հայոց ազգի պատմութենէն։ Նիկոլ կամ Հայոց ազգի կրած տարաբաղդութիւնքը Լեհաստանի մէջ։ Ս. Պետերբուրգ. 1864։*

1402. Զամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց՝ ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Հտ. Գ. Վենետիկ. էջ 630—643։*

1403. Տեղագրություն *Հայոց գաղթականության որք ի Մոլտո-Վալաքիա, Հունգարիա և ի Լեհաստան։ Ուղևորություն յամի 1876. Արշակայ Մ. Ալթունյան։ Թոքլան. 1877։*

ԶԱՔԱՐԻԱ. ԱԳՈՒԼԵՑԻ

Զաքարիան, Ագուլեցի մի վաճառական (1630—1691 թ. թ.), այցելելով Իրանի, Տաճկաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի շուկաները, գրել է օրագիր՝ հետաքրքրական դիտողություններով։

Օրագրության մեջ կա ճանապարհորդած վայրերի և ուղիների նկարագրությունը, ժամանակագրական կարգով 1647—1681 թվականների մասին զանազան տեղեկություններ, իսկ վերջում Քրդունց ընտանիքի տոհմագրությունը։

Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը Հայաստանի և հարևան երկրների մասին պարունակում է պատմական, տնտեսական, աշխարհագրական, ազգագրական հետաքրքիր տվյալներ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1404. Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը։ Հրատ. ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի. Երևան 1938. 199 էջ։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1405. Дневник Закария Агулисского. Изд. Армянского филиала Академии Наук СССР. Ереван. 1939. 159 стр.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1406. Լեո.—Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ. I. XVI—XVII դար. Արտատպած Մշակ լրագրից։ Թիֆլիս. 1901. էջ 291—295։

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆ

Երեմիա Չելեպին (1635—1695 թ.) հասարակական գործիչ և աշխարհիկ հեղինակ է։ Կ. Պոլսում տպարան է հիմնել (1677 թ.) և գրքեր հրատարակել։ Ըստ բանասիրական տվյալների՝ Վենետիկի, Երուսաղեմի գրադարաններում և Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանում կան հետևյալ ձեռագիր աշխատությունները՝ 1. «Պատմութիւն համառօտ չորեքհարիւր տարւոյ Օսմանցւոց թագաւորութեանցն, որ ի՛ Սուլթանէն մինչև այժմ Սուլթան Մուհամետս ԺԹ. թագաւորեն»։—2. «Թագաւորութեան Օսմանցւոց համառօտիւ պատմութիւն»։—3. «Ոտիւ շարադրեալ անուանք թագաւորաց Օսմանցւոց»։—4. «Պատմութիւն հրկիզման Կ. Պօլսոյ».—5. «Պատմութիւն Ստամպօլոյ»։—6. «Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի»։—7. «Օրագրութիւն (1648—1663)»։—8. «Տարեգրական պատմութիւն»։—9. «Պատմական բանք խռովոյ ժամանակի յամի 1682»։—10. «Պատմութիւն նորո նահատակաց»։—11. «Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլեպի»։—12 «Վիպասանութիւն յառումն Կրետէ կղզւոյ»։

Նղերը երկար ժամանակ հալածել է Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանին։ Նրա աշխատությունները, բացառությամբ «Ստամպոլոյ պատմութեան» (մոտ 37 հատ.) մինչև հիմա էլ անտիպ են։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1407. Երեմիա *Չելեպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ պատմութիւն։ Հրատարակեց և ծանօթագրեց դոկտ. Թորգոմեան։ Ա. հտ. Վիեննա. 1913։ Բ. հտ. Վիեննա. 1932. 862 էջ։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1407 ա. **Антология** Армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюнян и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература". Москва. 1940. стр. 303 [Иеремия Кемурджян.—Песня любви. Пер. В. Брюсова.]

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1408. Ալիշան Ղ.—*Հայապատում. պատմիչք և պատմութիւնն հայոց. Վենետիկ. 1901. էջ 133.*

1409. Ակինյան Ն.—*Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան. կյանքն և գրական գործունեությունը։ Հանդ. Ամս. 1932. էջ 510, 624, 1933 թ. էջ 94. [Առանձին գրքով. Վիեննա. 1934].*

1410. Զարպհանալյան Գարեգին.—*Պատմություն հայերեն դպրության։ Բ. հտ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905. էջ 360—362։*

1411. Երեմյան Ս.—*Երեմիա Չելեպի։ Հանդ. Ամս. 1903։*

1412. Լեո.—*Հայկական տպագրությունը։ Մեր կյանքը և գրականությունը անցյալում։ Թիֆլիս. 1901. հտ. I. էջ 266—276։*

1413. Ինճիճյան Ղ.—*Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի։ Վենետիկ. 1804. հտ. I. էջ 62, 129—130։*

1414. Նշանյան Մ.—*Երեմյա Չելեպի Քյոմուրճյանի գանձն ի մահ Հակոբ կաթողիկոսի. Հանդ. Ամս. 1933. էջ 588։*

1415. Նշանյան Մեսրոպ վ.—*Օրագրություն Երեմիա Չելեպի Քեոմյուրճյանի։ Շողակաթ. հայագիտ. ժողովածու։ Ա. գիրք. Վաղարշապատ. 1913 էջ 47—66։*

1416. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց ի վեց գիրս բովանդակեալ. և յերիս հատորս տրոհյալ։ Վենետիկ. 1784. հտ. Գ. էջ 680, 688, 699, 700, 702, 710, 717, 718, 722, 723։*

ԱՍԱՊՈՎ

Ղ. Ալիշանը իր «Յուշիկք հայրենեաց հայոց» գրքի Բ. հա. մեջ գրում է Ասապովի մասին, իբրև ԺԷ դարի տաղասացի։ Հավանական է, որ աշխարհական եղած լինի։

Ստույգ տեղեկություններ չունենք նրա կյանքի մասին։ Տպագրված տաղերից երևում է, որ գրել է հոգևոր երգեր։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1417. Ոտանավոր. *«Ո՞վ լոյսերամ դասք քահանայից»։ Հանդ. Ամս. 1931. էջ 528։*

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՄԵՋ

1. Տաղ զարնան ի վերայ բլբուլի։ Ձեռագ. Berlin, Or, Ms. oct, 446, 178 *ա.* Tubingen, Ma 98, 174 *ա.* (1668).

2. Տաղ առ սուրբ կոյսն։ Ձեռագ. Berlin. Ms. or, ect. 446. 175 *ա. (ԺԷ)*

3. Տաղ աղօթական առ սուրբ Աստուածածին։ Ձեռագ. Berlin. Ms , or. oct. *446, 176 Բ. (ԺԷ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 577. 3 ա. (ԺԸ)։*

4. Տաղ Աստուածածնի Ասապովի ասացեալ։ Ձեռագր.]ըստ Կարենյան ցուց.] № 2339, 461 ա. (ԺԷ)։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1418. Ալիշան Ղ. — *Հուշիկք հայրենյաց հայոց։ Վենետիկ. 1870. էջ 125։*

1419. Ակինյան Ն.—*Ասապով ԺԷ դարու (1670) տաղասաց մը։ Հանդ. Ամս. 1931. էջ 527—531։*

1420. Աճառյան Հ.—*Ցուցակ հայ ձեռ. Թավրիզի։ Վիեննա. 1910. էջ 12։*

ՀՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱՇ

Ծնվել է 1661 թ. Սիսավանի Երնջակ գավառի Շոռոթ գյուղում. (Նախիջևանի ավտոնոմ ՍՍՌ) Նախնական կրթությունն ստացել է հոր մոտ, հետագայում սովորել է Ագուլիսի Թովմա-առաքյալի վանքի հայտնի դպրոցում։ Նա այդտեղ սովորել է՝ լեզու, քերականություն, պարսկերեն, աստվածաբանություն. հետագայում էլ նույն դպրոցի ուսուցիչ է եղել։

1680-ական թվականներից Հովնաթան Նաղաշը սկսել է գրել «Ծիծաղական» ոտանավորներ, տաղեր և միաժամանակ երգել է քամանչայի ձայնակցությամբ։ Բացի բանաստեղծ լինելուց, Հովնաթան Նաղաշը եղել է որմնանկարիչ, պատկերներ և ծաղկանկարներ է նկարել։ 1710 թվից ապրելով Թբիլիսիում, իբրև երգիչ-երաժիշտ, նկարիչ, սերտ կապ է ունեցել Վախթանգ 6-րդի պալատի հետ։ Թբիլիսիում Հովնաթանը ունեցել է «քյարխանա», իր ասելով՝ նկարել է «գոզալներու» պատկերները։ 1723 թվին վերադարձել է իր հայրենի Շոռոթ գյուղը և նույն տարին էլ մեռել։

Հովնաթան Նաղաշի հայտնի ոտանավորների թիվը 70—80-ի է հասնում՝ ցրված տարբեր ձեռագրերում։ Նրա երգերի, տաղերի մեծ մասի նյութը—սերն է։ Երկիծաբանական երգերում Հովնաթան Նաղաշը ծաղրում է՝ շրջապատի բացերը, կղերի տգիտությունը, շահամոլությունը։ Հովնաթան Նաղաշի ազդեցությունն ուժեղ է եղել իր որդի Հակոբ Նաղաշի և հետագա շրջանի բանաստեղծների վրա։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

421 Մկրյան Մ.– XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն։ Ընտիր նմուշներ։ Երևան. 1938. էջ 235—270։ Տպագրված են հետևյալ երգերը։—1.Տաղ սիրոյ. «Նման ես կարմիր վարդի»։—2) Տաղ սիրոյ. «Այսօր ծագեցաւ նոր արև...»— 3) Տաղ սիրոյ. «Նոր ծաղկեցավ այգին...»։— 4) Տաղ սիրոյ... «Նոր գարուն է, հնչեաց հարաւ...»։ —5) Տաղ սիրոյ...—«Պատկեր մի տեսի լուսնի նման...»։— 6) Տաղ սիրոյ... «Եկ գընամք պաղչէն...»։— 7) Տաղ սիրոյ. «Այսօր եղև պայծառ արև...—»։ 8) Տաղ սիրոյ. «Ուստի կուգաս քաղցր ըլբուլ...»։— 9) Տաղ սիրոյ. «Քանի՛ կանչեմ ամա՛ն ամա՛ն...»։— 10) Տաղ սիրոյ. «Լուսնի նման պայծառ երես բոլորած...»։— 11 Տաղ սիրոյ. «Քաղաք ես Խութայի Մոսքով»։— 12) Տաղ սիրոյ.» Ամէն առաւոտ կուգաս ծաղկներով»։ —13) Տաղ ի վերայ Գուրջստանայ գօզալներին...»։ Գովեմ սրտիւ ուրախական...։— 14) Տաղ ի վերայ գարնան և ուրախութեան.

«Յորժամ եղեւ գարուն, արև ծագեցաւ...»։—15. Տաղ սիրոյ. «Առաւօտուց մէկ մի տեսայ զարդարած..»։— 16. Տաղ ի վերայ Այվազին ջրաղացին. «Յամենայն ժամ տաքուկ փառս տեառն Աստուծոյ...»։—17. Տաղ ուրախութեան. «Յաւուրս գարնան ժամանակին...»։—18. Տաղ ուրախութեան ի վերայ սեղանոյ. «Յորժամ որ մարդասէրն Աստուած..»։— 19. Օրհնութիւն գեղացի իրիցի «Օրհնեցի չորեքանկիւնի տունս.»։— 20. Տաղ ի վերայ մածունին զոր ընծայ բերին Նաղաշ Յովնաթանին. «Յանկարծ լըւայ աւետեաց ձայն...»։— 21. Գովասանութիւն Երևանայ քաղաքին. «Կամիք գովել դուք Երևան...»—22. Վարք հաւասար մոնթերին. «Գրէ եկին էշի քարվան...»։

1472. Նաղաշ Հովնաթան.—*Աշուղը և Հովնաթանյան Հովնաթան նկարիչը։ Փարիզ. 1910. 123 էջ**)։

Բովանդակություն.—*1. «Իմ եարըն նըստել դամով...»։—2. «Նոր տեսա մեկ նոր սիրելի...»։—3. «Նման ես կարմիր վարդի...»։—4. «Այսօր ծագեցաւ նոր արև...»։—5. «Այսօր ծագեցաւ այգին...»։—6. «Նոր գարուն է...»։—7. «Պատկեր մի տեսի...»։—8. «Գարուն եղև..»։—9. «Եկ գընամք պաղչէն...»։—10. «Յառնեցաւ գարուն...»։—11. «Նազելի ծաղիկ...—12. Գովելի ծաղիկ ես դու...»։—3. «Այսօր ինձ խիստ պատուական է...»։— 14. «Ամէն առաւօտ կուգաս ծաղկներով..»։— 15. «Մանուշակ բանաւշա սըմբուլ...»։—116. «Գեղեցիկ պատկեր...»։— 17 «Այսօր եղև պայծառ արև,..»։—18. Ուստի կուգաս քաղցր բըլբուլ...»։— 19. «Բանի կանչեմ աման աման...»։—20. «Գարուն որ եղև ամառն ապրիլի...»։—21. «Լուսնի նման պայծառ երես...»։—22. «Բաղաք ես Խութայի Մուքով...»։—23. «Առաւօտուց մէկ մի տեսայ զարդարած..»։— 24. «Այսօր ցնծամք պարելով...»— 25. «Կանչեմ ֆիղան անուզարով..»։—26. «Տաղ բուն բարիկենդանի...»։— 27. «Եկայք այսօր ելնել ես այվան...»։— 28. «Տաղ առ Տիրամայրն. «Յանմարմնոց վերօրինեալ...»։— 29. «Տաղ ի վերայ Այվազին Ջրաղացին. «Յամէն ժամ...»։ —30. Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ. «Փառք և գոյութիւն...»։—31. Տաղ ուրախութեան. «Յաւուրս գարնան ժամանակին։— 32. Ոտանաւոր ասացեալ ի Նաղաշ Յովնաթանէ ի վերայ կատուին և մկանց. «Կատուն մեռաւ»։ 33.—Տաղ ուրախութեան. «Նստեմք ի մէջլիս...»։— 34. «Աղօթք և տաղ գովասանութեան առ. ս. Աստուածածին. «Ամենօրհնեալ Աստուածածին..».— 35. Տաղ ու-*

**) Որոշ տաղեր վերը հիշված են*

րախութեան սեղանոյ. «Յորժամ մատուցուք...»։—36. Տաղ սիրոյ. «Առաւօտուց գամ քո տեսուն»։— 37. Տաղ ուրախութեան ի վերայ սեղանոյ. «Յորժամ որ մարգարէն...»։— 38. Տաղ սիրոյ. «Ասել ես թե գարնան վախտը...»։— 39. Տաղ ուրախութեան սեղանոյ. «Եկայք այսօր ժողովեցէք...»։—40. Տաղ բուն բարեկենդանին. «Այսօր խիստ օր է...»։— 41. Տաղ ի վերայ մածունին զոր ընծայ բերին Նաղաշ Յովնաթանին.»— Յանկարծ լա աւետեաց ձայն...»։ 42. Գովասանութիւն Երևանայ քաղաքին. «Կամեք գովել դուք Երևան»։— 43. Վարք հաւասար մոնթերին. «Գրէ եկին էշի քարվան..»։—44. Տաղ ի վերայ Զատկին հայոց. «Յորժամ գայ պայծառ Զատիկ...»։—45. Տաղ ի վերայ Գուրջստանայ գոզալներին. «Գովիմ սըրտիս ուրախական»։— 46. Տաղ ի վերայ գարնան և ուրախութեան. «Յորժամ եղև գարուն...»։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1423. Антология Армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюнян и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 304—312. [Нагаш Овнатан. Песня любви. Пер. В. Брюсова.—2. Нет покоя мне. Пер. В. Брюсова:—3. Милая, сжалься. Пер. В. Брюсова:—4. Моя возлюбленная. Пер. С. Спасского:—5. Жестокий друг. Пер. Вс. Рождественского: —6. Песня о грузинских красавицах. Пер. П. Панченко:—7. Песня весны и радости. Пер. С. Спаского].

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1424. Ակինյան Ն.—Հովնաթան Նաղաշ և Նաղաշ Հովնաթանյանք և իրենց բանաստեղծական ու նկարչական աշխատությունք։ Հանդ. Ամս. 1911, էջ 211—231, 390—410։ Առանձին գրքով, Վիեննա 1911։

1424 ա. Լևոնյան Գ.—Նաղաշ Հովնաթան աշուղը։ Ազգագրակ. հանդես. 1911, գիրք XXI. էջ. 226—235։

1425. Լևոնյան Գ.—Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ։ Սովետ. արվեստ. 1938. № 1. էջ 50—55։ № 2. էջ 24—29, № 4. էջ 51—55։

1426. Հայ գրականության պատմություն։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտի բրիգադը։ Թույլատրված է ՀՍՍՌ Լուսժողկոմատի կողմից որպես դասագիրք միջնակարգ դպրոցների VIII դասարանի համար։ Ընդհանուր խմբագրությամբ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի խմբագրական հանձնաժողովի։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 162—166.

Գիրք I. [Մկրյան Մկրտիչ (ֆիլոլոգիական գիտ. թեկն) Ա. «Հին շրջան» և «Միջին շրջան»։ Զարյան Ռուբեն. (ֆիլոլոգիակ. գիտ. թեկն.) Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականությունը XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը]. Խմբ. պրոֆ. Հով. Մելիքյանի և Խորեն Սարգսյանի։

1427 Պոտուրյան Մ.—Հովնաթան Նաղաշ Շոռոթեցի Բազմավեպ. էջ 173—174։

ՆԱՂԱՇ ՀԱԿՈԲ

Նաղաշ Հակոբը Հովնաթան Նաղաշի որդին էր. ծնվել է 1730 թվին, ժամանակակից է եղել Սայաթ Նովային։ Բացի նկարիչ լինելուց, Հակոբ Նաղաշը նաև բանաստեղծ է. գրել է 30-ի չափ սիրո տաղեր, որ մեծ մասով անտիպ են։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1428. Մկրյան Մ.—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը։ Երևան. 1938. էջ 271—274. [Կան հետևյալ ոտանավորը. Ողբերգութիւն յաղագս մահուան գեղեցկարուէստ վարպետ Նաղաշ Յովնաթանին, որ ՌՃՀԱ. թուոջ հոկտեմբերի ԻԸ վերացաւ առ Տէր ի յերրում գաւառի, ասացեալ յորդւոյն իւրոյ Յակոբայ. «Ողբամ արտասուօք կոծով տխրության...»]։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1429. Արուքչյան Ս.--Մի քանի խոսք Հակոբ Հովնաթանի մասին։ Նորք. Երևան. 1928. № 1։

1429 ա. Լևոնյան Գ.—Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ։ Սովետ. արվեստ. 1938. № 4. էջ 51—55

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ

Պաղտասար Դպիրը ծնվել է Կ. Պոլսում 1680 թ. վերջերին Սկզբում եղել է արհեստավոր (կոշկակար). 1707 թվից աշակերտել է ժամանակի հայտնի գործիչներից Աստվածատուր վարդապետի (հետո կաթողիկոս) մոտ և իր եռանդուն աշխատանքների միջոցով դառել է հայտնի հայկաբան. քերական, ուսուցիչ, բանաստեղծ։ Նա Կ. Պոլսի հայ հասարակական կյանքին խոշոր մասնակցություն է ունեցել, գրագրություն է ունեցել ժամանակի հայտնի գործիչների հետ։

Պաղտասար Դպիրը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն։ Նա գրել է քերականություն 2 հատորով՝ ա) «Պարզաբանութիւն քերականութեան կարճառօտ և Դիւրիմաց։ Յաղագս նոր եկելոց ՚ի Ուսումն Գրոց գիտութեան». բ) «Կիրառութիւն Մասանցն Բանին։ Որ է Շարամանութիւն ընդ իրեարս ըստ քերթողացն»։ Այս աշխատություններով Պաղտասար դպիրը հայագետի, լեզվագետի անուն է ստեղծում, իսկ այդ ժամանակներում դա համազոր էր՝ փիլիսոփայի, քերթողի անվան։

Պաղտասար Դպիրը գրել է նույնպես տաղեր. Նրա տաղարանը ունեցել է երեք հրատարակություն (1723, 1734, 1768 թվերին). Երգերի մի մասը հոգևոր են՝ սաղմոսներ, ձոներ, օդաներ։ Աշխարհիկ երգերը սիրային են, բնության նկարագրեր, անձնական-անհատական, խրատական-բարոյախոսական։

Տաղերը գրում է 5, 6, իսկ երբեմն ավել տներից. լեզուն աշխարհաբար է, ժամանակի գրաբարախառը մի լեզու, բայց միաժամանակ՝ պարզ, գունեղ, պատկերավոր։ Երգերը հարմարեցված են որոշ եղանակների։

Պաղտասար Դպրի երգերը մեծ մասով տխուր են, թախծալի, նա դժգոհ է կյանքից, շրջապատից. («Սիրտ իմ ընդէր տրտում եղեալ...» էջ 93 ևն...)։ Նրա երգերից երևում է, որ կղերի և ագաների կողմից հալածանքի է ենթարկվել։ Տաղաչափության մասին Գ. Լևոնյանն ասում է. «Պաղտասարը միջնադարյան տաղասացների շարունակությունն է, գուցե վերջին ներկայացուցիչը մի կողմից, արևելյան աշուղական երգերի տաղաչափական օրենքները հայոց մեջ առաջին կիրառողը՝ մյուս կող-*

**) Լևոնյան Գ.—Պաղտասար Դպիր քերական, բանաստեղծ և երաժիշտ.Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի. Երևան. 1927, № 2, էջ 120։*

մից։ Շարականներ, հոգևոր «գանձ»-եր՝ մի կողմից, աշուղական մուխամազներ ու դիվաններ մյուս կողմից. մեր բանաստեղծը պատկանում է ուրեմն այդ փոխանցիկ շրջանին. Նա իր շատ երգերով մի տաղասաց է, ինչպես մի Թլկուրանցի, մի Ախթամարցի և շատ երգերով էլ մի աշուղ, ինչպես մի Շիրին մի Ջիվանի»։

Գ. Լևոնյանը հիմք ունենալով որոշ տեղեկություններ, գտնում է, որ Պաղդասար Դպիրը եղել է տեսաբան արևելյան օսմանյան եղանակների և երգիչ երաժիշտ։ Այս բանը քննության կարոտ է։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1430. Տաղարան *փոքրիկ։ Պաղդասար Դպրի ասացեալ զանազան գունով։ Կ. Պոլիս. 1723։*

1431. Տաղարան *փոքրիկ։ Պաղդասար Դպրի ասացեալ զանազան գունով։ Կ. Պոլիս. Բ. տպագ. 1734։*

1432. Տաղարան *փոքրիկ։ Պաղդասար Դպրի ասացեալ զանազան գունով։ Կ. Պոլիս. Գ. տպագ. 1768, 128 էջ [64 տող]։*

1433. Գրքույկ *որ կոչի ցանկ գիրք Նոր կտակարանին։ Կ. Պոլիս. 1753. 178 էջ։*

1434. Պարզաբանութիւն *Քերականութեան Կարճառօտ և Դիւրիմաց Յաղագս նոր եկելոց ի Ուսումն Դպրոց Գիտութեան։ Օգնեա ԱԾ. Կ. Պոլիս. 1771. [304 էջ]։ Հատոր երկրորդ. Կիրառութիւն մասանցն բանին։ Որ է շարամանութիւն ընդ իրեարս ըստ քերթողացն։ Կ. Պոլիս. 1771. [305—608 էջ]։*

1435. Գիրք *Քերականութեան շարադրեալ ի տիրացու Բաղդասար Դպրէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ։ Եւ 'ի նմանէ օրինակեցեալ ջանիւք և աշխատութեամբ Տէր Յարութիւն Շմաւոնի Շիրազեցւոյ։*

Մադրաս. 1791. 608 էջ. [տպ. Տեր-Հարություն Շմավոնյանի]։

[I Հատոր]։ Պարզաբանութիւն Քերականութեան Կարճառօտ

և Դիւրիմաց։ Յաղագս Նոր եկելոց 'ի Ուսումն Գրոց Գիտութեան. Օգնեա Ա.ծ. [ը էջից մինչև 304 էջը]։

Հատոր երկրորդ. Քերականութիւն կիրառութիւն Մասանց Բանին։ Որ է շարամանումն ընդ իրեարս ըստ քերթողացն։ [305—602 էջ և ցանկ]։

1436. Համառոտ մեկնութիւն տրամաբանութեան։ Կալկաթա. 1822։

1437. Հայ էջեր։ Մեր նախնեաց բանաստեղծությունն ու արվեստը։ Հիսուներկու պատկերով։ Փարիզ. 1912. 120 էջ։

Բովանդակություն։ 1.—Տաղ աղնիւ և անուշ. «Մեկ աղնւի մի սէրըն կայի գլխիս...»։—2. Տաղ սիրոյ. «Զիս քո սիրոյն, ով նազելի...»։—3. Տաղ «Գարունն եկեալ, անուշ հովերն հնչեցին...։»—4. Տաղ «Ի նընջմանէդ արքայական...»։—5. Տաղ «Զիս ի սէր կապելով միշտ...»։—6. Տաղ «Օր անեղ օր անեղ...»։—7. Տաղ առ ս. էջմիածին «Հայոց պարծանք...»։—8. Տաղ առ միութիւն. «Ո՛վ միութիւն զարմանալի...»։—9. Առ մամոնայն. «Ուստի ծնար, ո՛վ բռնաւոր...».—10. Տաղ առ զգայնութիւնս մեր և այլ մասունս. «Զարմանալով զարմացայ...», — 11. Տաղ. «Ի կիսատ սիրելեաց...».—12. Տաղ վերափոխման. «Մարգարիտն լուսափայլ...»։—13. Վէպ պատահմանց եղկելի հոգւոյս. «Պատահելով գերւոյս...»։—14. Տաղ զպատահմանց մերոյս բնութեանց. «Սիրտ իմ, ընդէ՞ր տրտում եղեալ...»։

1438. Քնար Հայկական Խմբագրեց Մ. Մ. Միանսարեան Ս. Պետերբուրգ. 1868. 590 էջ +59 էջ։.

Պաղդասար Դպիրի տաղերից զետեղել է՝

1. «Ի ննմանէդ արքայական...»։—2. Տաղ վարդի և պիւլպիւլի. «Պիւլպիւլն նստել էր լալով...»։

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1439. **Антология** армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература„. Москва. 1940. [Багдасар Дпир. Беги с очей, царевны сон! Пер. С. Шервинского.]

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1440. Լևոնյան Գ.—*Բաղդասար Դպիր. քերական, բանաստեղծ, երաժիշտ* XVIII *դարում։ Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի։ Երևան։ 1927. № 2, էջ 1—9, [Առանձին գրքով նույնը՝ Երևան. 1927. 20 էջ]։*

ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱ

Սայաթ Նովան (Հարություն Սայադյան) ծնվել է Թբիլիսում 1712 թ.։ Պատանի հասակից նա աշակերտել է ջուլհակի մոտ, դառել լավ վարպետ, իսկ հետագայում թողել է արհեստը և ամբողջովին նվիրվել երգ ու նվագին։

Իբրև հռչակավոր աշուղ Սայաթ Նովան մտել է Հերակլ Բ-ի պալատը։ «Նվագում էր և միաժամանակ ստեղծագործում էր և գրում զանազան երգեր» (Գ. Լևոնյան)։ Ընդհարվելով պալատական միջավայրի հետ, հեռացվում է պալատից։ 1768 թվին, կնոջ մահից հետո, Սայաթ Նովան մտնում է Հաղպատի վանքը, դառնում աբեղա։

Սայաթ Նովան երբեք չի հաշտվել վանական կյանքի հետ, նրա հոգին միշտ աշխարհիկ ձգտումներ է ունեցել։

1795 թ. Սայաթ Նովան սպանվել է Աղա Մահմեդ Խանի՝ Թբիլիսիի վրա կատարած արշավանքի ժամանակ։ Սայաթ Նովան ստեղծագործել է՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն։ Նա տվել է այնպիսի բանաստեղծական գոհարներ, որ իրենց հուզականությամբ, գաղափարական բարձրությամբ, բարձր արվեստով, հեղինակին դարձրել են համաշխարհային գրականության փայլուն դեմքերից մեկը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1441. Գուսանք. *Ա. Սայաթ Նովա. լույս գցած աշխատասիրութենով Գևորգեա Ախվերդեան։ Մոսկվա. 1852. ԻԸ+172 էջ [46 խաղ]։*

1442. Սայաթ Նովա. *ազգային երգիչ (աշուղ)։ Թիֆլիսի ընկ. հայերեն գրքերի հրատարակություն։ Թիֆլիս. 1882. [20 խաղ]։*

1443. Սայաթ Նովա. *Հրատ. Հայ գրողների Կովկասյան ընկ., Թիֆլիս. 1914։*

1444. Սայաթ Նովա. *Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու։ Երևան. Պետհրատ. 1931. 196 էջ. [46 խաղ Գ. Ախվերդյանի հրատարակությունից, 8 խաղ Գ. Ասատուրի հայտաբերածից, 6 խաղ զանազան աղբյուրներից]։*

1445. Սայաթ Նովա. *Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու։ Առաջաբանով և բառարանով. խմբագրությամբ Գ. Լևոնյանի։ Երևան. Պետհրատ. 1935 118 էջ։*

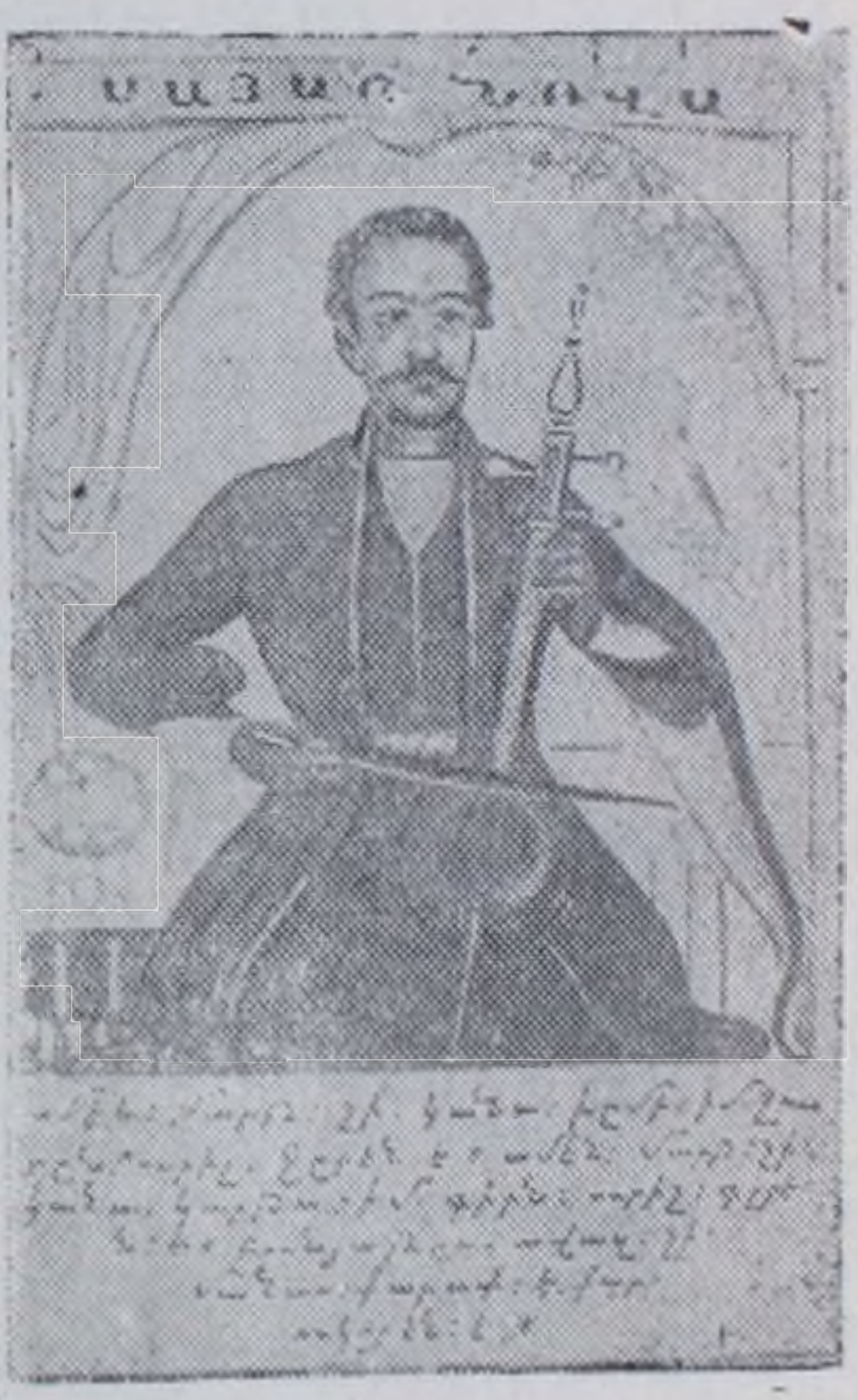

Սայաթ Նովա

Բովանդակություն.—*ա. Ամէն սազի մէջըն գոլած դուն թամամ։—բ. Թէգուզ քու քաշըն մարքրիտ տան։—գ. Արի ինձ անգաճ կալ։—դ. Վունց որ ղարի, բուլբուլըն։—ե. Մե խոսկ ունիմ խըլթիմազով։—զ. Մեջլումի պես կորավ յարըս։—է. Առանց քեզ ի՞նչ կանիմ։—ը. Դուն էն գըլխեն ի մասսուն իս։—թ. Ես մի ղարիբ բուլբուլի պէս։—ժ. Ուստի՞ գուքաս ղարիբ բըլբուլ։—ժա. Խոսքերըդ մալում եմ արի։—ժբ. Շատ մարթ կասէ՝ ես յարեմէն։—ժգ. Ինձ ու իմ սիրեկան եարին։—ժդ. Էնդուր աչկըս չէ ցամաքում։—ժե. Ջիս ասում թե լաց էս էլի։—ժզ. Ջենըդ քաղցր ունիս։—ժէ. Էսօր իմ յարիս տեսայ։—ժը. Աշխարումս ախ չիմ քաշի։—ժթ. Ինձ սիրեցիր, էշխըն նընդար։—ի. Ի՞նչ կանիմ հեքիմըն։—իա. Անգին ակըն վըրեդ շարած։—իբ. Էշխեմէդ հիվանդացիլ եմ։—իգ. Շատ սիրուն ես Շախաթայի։—իդ. Ես քու ղիմեթըն չեմ գիտի։—իե. Թամամ աշխար պտոտ եկայ։—իզ. Գուզիմ ումըրըս հենց անցկացնիմ։—իէ. Դուն էն հուրին իս որ գեմի կու զավթէ։—իը. Աջաբ քու սիրտըն ո՞վ շինից։ իթ. Դարդ* *մի անի, ջան ու չիգար։—լ. Դիբա ու ենգիդունիա, զարբաբ ու զար։ —լա. Էշխըն վառ կըրակ է։—լբ. Արի համով դուլուղ արա։—լգ. Բըլբուլի հիդ լաց իս էլի։—լդ. Աշխարըս մի փանջարա է։—լե. Պատկիրքըդ ղալամով քաշած։—լզ. Էշխեմէն էնպես վառվիլ իմ։—լէ. Բէզարըլին վուր խոսեցնիս։—լը. Էշխեմէդ անդանակ էլա։—լթ. Աջար քանի ժամանակ է։—խ. Դաստամաղըդ սիմ ու շարբաթ։—խա. Եար, քիզ իսկի ղավլ չըլի։—խբ. Քանի վուր ջան իմ։—խգ. Մօտըդ նստողըն կու հարփի։—խդ. Անգաջ արա բարիթավուր։—խե. Ես կանչում եմ լալանին։—խզ. Խըմեցուր ձեռիդ թասէմէն։—խէ։ Աչկ ու ունքըդ վիր իս թողի։—խը. Հնդկաց քաղաքիցն հանած։—խթ. Է՛յ ընմուրադ, մի սըպանի։—ծ. Խաբար գնաց բուլբուլի մօտ։—ծա. Փահրատըն մեռած Շիրին ասաց։—ծբ. Այրըն աստուած սիրէս։—ծգ. Այբիմըն կարդացիլ իմ։—ծդ. Մտա էշխիդ քուրէն։—ծե. Թաքաւուրիս, դիվանս արա—ծզ. Գէլն ու չորանը մէկս մէկուն։—ծէ. Մախուխը ու ոչխարի միսը։—ծը. Հիմքըդ վերատին նուրեցին։—ծթ. Ամէն մի մտիկ տալով տարար խելքս։—կ. Մաղիր ունիս դաստա ռեհան։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1446. **Поэзия** Армении, с древнейших времен до наших дней, в переводе русских поэтов». Под ред. с вступительн. очерком и примечаниями Валерий Брюсова. Москва. 1916. стр. 247—258.

1447. „**Моя** мечта всегда с тобой...“ Пер. Е. Сырейщикова. Армянск. вестник. Москва. 1916. № 29, стр.9.

1448. „**Мрачна** моя душа, мрачна и песнь моя“. Пер. Е. Сырейщикова. Армянский вестник. 1916. № 7. стр. 6.

1449. „К тебе есть слово у меня, к тебе иду с мольбой мой свет“. Пер. Е. Сырейщикова, Армянский вестник. 1916. № 8. стр. 4.

1450. „Ты как роза, расцветала...“. Пер. Шарти. Армянский вестник. 1916. № 12—13. стр. 10.

1451. Антология армянской поэзии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина. Гос. изд. „Художественная литература“. Москва. 1940. стр. 325—338.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1452. Այվազյան Գաբրիել.—*Պարոն Գևորգ Ախվերդյան։ Ազգային ռամկական երգ Սայաթ Նովա բանաստեղծին։ Մասյաց աղավնի. 1855. № 8. էջ 169—173։*

1453. Ասատուր Գևորգ.—*Սայաթ Նովայի անհայտ երգերից։ Ազգագրակ. հանդ. Թիֆլիս. 1903. էջ 94—112 [8 նոր խաղ և մի քանի խաղերի նոր վարիանտներ]։*

1454. Ասատուր Գևորգ.—*Սայաթ Նովայի ձեռագիր մատյանը։ Բանբեր Հայաստ. գիտ. ինստ-ի. գիրք Ա—Բ. 1921—1922. Էջմիածին. էջ 230։*

1455. Ասատուր Գևորգ.—*Սայաթ Նովայի հարցը։ [Լեոյի հոդվածի առթիվ]։ Խորհրդ. Հայաստ. 11—IV 1926. (№ 85 և № 88)։*

1456. Բաշինջաղյան Գ.—*Սայաթ-Նովայի թուրքերեն բանաստեղծությունները։ Մարտակոչ. 1924. № 181։*

1457. Բեկնազարյան Ապրես.—*Գաղտնիք Ղարաբաղի։ Մոսկվա. 1886. էջ 166։*

1458. Գրիգորյան Գր.—*Սայաթ Նովայի վրացերեն երգերը։ Գրակ. գեղարվ. Ալմանախ. Թիֆլիս. 1919. № 5. էջ 43—49։*

1459. Երեմյան Ս.—*Հայ աշուղներ։ Սայաթ Նովա։ Բազմավեպ. 1903. № 10. էջ 431—436։*

1460. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայ դպրության։ Բ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1905։*

1461. Թումանյան Հով.—*Երկու մեծ թիֆլիսցիներ. (Սայաթ-Նովա և Գ. Սունդուկյան)։ Հորիզոն. 14—III 1913։*

1462. Թումանյան Հով.—*Սայաթ Նովայի երգերի բնավորությունը։ Հորիզոն. 25—V 1913։*

1463. Թումանյան Հով.—*Սայաթ Նովան, Դավիթ եպիսկոպոս և առաջնորդ Հաղպատա թեմի։ Հորիզոն. 8—VIII 1913։*

1464. Թումանյան Հով.—*Բուչակ Նահապետի և Սայաթ Նովայի ռուսերեն թարգ. առթիվ։ Հորիզոն 26—XI 1915։*

1465. Թումանյան Հով.—*Հայ գրողների Կովկ. ընկ. երեկույթները։ [Հով. Թումանյանի և Լեոյի զեկուցումները]։ Հորիզոն. 8—XII 1913։*

1466. Լեո.—*Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը։ Վենետիկ. 1904. 413 էջ։*

1467. Լեո.—*Սայաթ Նովայի հարցը։ Սովետ. Հայաստ. 3—I, 25—I, 14—II, 1926։*

1468. Լևոնյան Գ.—*Հայ աշուղներ։ Ալեքսանդրապոլ. 1892. էջ 16—18։*

1469. Լևոնյան Գ.—*Աշուղների մասին պատմական-քննական հայացք։ Ազգագրակ. հանդ. Թիֆլիս. 1903. գիրք* X. *էջ 39—93։*

1470. Լևոնյան Գ.—*Հայ աշուղներ։ Ազգագրակ. հանդ. Թիֆլիս. 1903. գիրք* XI. *էջ 129—196, 1904. գիրք* XII. *էջ 84—94, 1906. գիրք* XIII, *էջ 87—112։*

1471. Լևոնյան Գ.—*Հայ ժողովրդական և աշուղական երգերը։ Համեմատական տեսություն։ Տեղեկագիր Գիտ. և Արվեստի ինստ-ի Երևան. 1929. գիրք Դ. էջ 160—178։*

1472. **Курбанян А.**—Крупнейший армянский поэт средневековья. Коммунист. (Ереван), 23—VI 1938.

1473. **Курбанян А.**—Материалы к биографии Саят-Нова. (По внов найденым армянск. и тюркск. песням ашуга). Коммунист. Ереван). 4—IV 1937.

1474. Հարությունյան Սուր.—*Սայաթ Նովա։]Գրախ.]։ Գրակ. թերթ. 30/V 1932։*

1475. Հարությունյան Սուր.—*Սայաթ Նովա։ Գրակ. թերթ. 31—I 1936։*

1476. Մանանդյան Հակ. և Աճառյան Հ.—*Աշուղ Հարություն Տփխիսեցի. (Սայաթ Նովա). Հայոց նոր վկաները. Վաղարշապատ. 1903. էջ 609—619։*

1477. Մելիքսեթբեկյան Լևոն.—*Հայերը վրաց հին գրականության մեջ։ Գեղարվեստ. 1921. էջ 34—49 (№ 71)։*

1478. Միանսարյան Միքայել.—*Քնար հայկական։ Ս. Պետերբուրգ. 1868։*

1479. Պատկանյան Գաբրիել.—*Ազգային նվագարան և ազգային քնար։ Արարատ. 1851։*

ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ

Իսրայել Օրին հայ քաղաքական գործիչ է։ Գործել է XVII *դ. վերջում,* XVIII *դ. սկզբներում։ Նա Ղարաբաղի և առհասարակ հայ անցյալ քաղաքական շարժման մեջ նշանավոր դեր է խաղացել։*

Իսրայել Օրին, քանի դեռ ծանոթ չէր եվրոպական պետությունների քաղաքական շահերին, հույս ուներ, որ Պֆալցի կուրֆյուրստի և Ավստրիայի կայսեր միջոցով կհաջողվի Հայաստանի ազատագրումը, իսկ երբ ըմբռնեց եվրոպական դիվանագիտական խորամանկությունները և մյուս կողմից ծանոթացավ այն ժամանակաշրջանի ռուսական քաղաքականությանը, եկավ այն համոզմանը, որ Ռուսաստանը կոչված է խոշոր դեր խաղալու Արևելքում. ուստի և Հայաստանի ազատագրման իր ծրագիրը կապեց Ռուսաստանի հետ։

Իսրայել Օրին Պետրոս Մեծի հետ քաղաքական բանակցությունների մեջ մտավ, իբրև Հայաստանի մելիքների ներկայացուցիչ։ Այդ բանակցություններին և ընդհանրապես Իսրայել Օրու գործունեությանն է նվիրված Կարապետ Եզյանի ներքևում հիշատակվող գործը, որ հիմնականում փաստաթղթերի մի ժողովածու է։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1480. **Эзов Г. А.**—Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из Московского главного и Санкт-Петербургского архивов министерства иностранных дел, Австрийского придворного и Госуд. архива. Королевско-Баварского тайного государственного архива и других учреждений. С. Петербург. 1898.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1481. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը և գրականությունը անցյալում։ Հատ.* I. *Թիֆլիս. 1901, էջ 420—451. հտ. Բ. էջ 222—298։*

1482. Հովսեփյան Գ.—*Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ։ Վաղարշապատ. 1928. էջ 269—290։*

1483. Լեո.—*Հայոց պատմություն. Նորագույն շրջան։ Մաս* I. *Երևան. 1926. էջ 71—74։*

1484. **Эзов Г. А.**—Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из Московского главного и Санкт-Петербургского архивов министерства иностранных дел, Австрийского придворного и Государств. архива, Королевск-

Баварского тайного государственного архива и других учреждений. С. Петербург. 1899. [*Մեսրոպ վարդապ. Արարատ. 1898. էջ 536—543.—գրախոսակ.*]։

1485. Գոգոսյան Ս.—*Հայ ժողովրդի պատմություն, (Սղագրված դասախոսություն. ձեռագրի իրավունքով)։ Պրակ* V. *Երևան. Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետհամալսարանի հրատ. 1941. էջ. 77—109։*

1486. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում։ Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված, Հտ. Բ. էջ 2684—2692, 2771—2777։*

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

Աբրահամ Երևանցին XVIII *դարի պատմագիր է։ Նրա երկն ընդգրկում է 1721—1736 թ. ժամանակաշրջանի պատմությունը և նկարագրում է թուրք-օսմանցիների մղած պատերազմները, որ տեղի են ունեցել Սուլթան Մահմուդի պարսկական Շահ-Սուլթան-Հուսեյնի դեմ կատարած արշավանքներից հետո։ Հետաքրքիր են նրա հաղորդած մանրամասը տեղեկությունները Կարբի գյուղաքաղաքի և Երևանի քաղաքի գրավման մասին՝ 1721—1736 թ. թ.։*

Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի XVIII *դարի պատմության համար կարևոր աղբյուր է Աբրահամ Երևանցու պատմությունը։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1487. Աբրահամ Երևանցի.—*Պատմություն պատերազմացն 1721—1736 թ., Երևան. Արմֆան. 1938. 108 էջ։ (ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալ)։*

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1488. **Абраам Ереванци.**—История войн. 1721—1736 г. г. Ереван. Армфан. 1939. 92 стр. (Академия Наук. СССР. Армянский филиал. Институт Истории и материальной культуры).

ՊԵՏՐՈՍ ԴԻ ՍԱՐԳԻՍ ԳԻԼԱՆԵՆՑ

Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը 1720-ական թվականների սկզբին Պարսկաստանի ժամանակակից դեպքերի և հայոց քաղաքական շարժման մասին օրագրի ձևով կազմել է ընդարձակ տեղեկագիր։ Նա իր «Յիշատակարան Սպահանը Աւղանների կողմից պաշարելու մասին» գրել է 1722—1723 թ. թ. և ապրելով Ռաշտում, իր հավաքած տեղեկությունները ռուսերեն հաղորդել է Աստրախան՝ բրիգադի հրամանատար Լևաշևին, որը Պետրոս Մեծի կողմից նշանակված էր հետևելու Պարսկաստանում կատարվող դեպքերին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1489. Ժամանակագրութիւն *Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի, ջուղայեցւոյ բարբառով գրված։ Կռունկ հայոց աշխարհին։ [Տփղիս]. 1863. փետրվ.—մարտ. էջ 81—112, 181—212։*

ՌՈՒՍԵՐԵՆ

1490. **Дневник** осады Испагана Афганами, веденный Петросом ди Саркис Гиланенц в 1722 и 1723 годах. Матералы для истории Персии. Перевел и обяснил К. Патканов. (Прилож. к XVIII тому записок Имп. Акад. Наук. № 3. р. р. XXXII+57 стр. С. Петербург. 1870.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1490 ա. **В. Т.**—Петрос ди Саргис Гиланенц. Армянск. вестник. Москва. 1916. № 27. стр. 7—9.

1491. **Эзов К.**—Сношение Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из Московского главного и Санкт-Петербургского архивов министерства иностранных дел Австрийского придворного и государственного архива, Королевского-Баварского тайного гос. архива и других учреждений. С. Петеркург· 1898. [Введение LXI—LXIII].

1492. **Патканов К.**—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879.

1493. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը և գրականությունը անցյալում։ Թիֆլիս. 1901. Բ. հտ. էջ 329—331։*

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴԱՆԻՍՅԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ

Ստեփանոս Վրդանեսի Շահումյանը անձամբ մասնակցել է Դավիթ Բեգի մղած կռիվներին և բավական աչքի ընկնող դեր է կատարել։ Դավիթ Բեգի ազատագրական կռիվներից հետո, նա չի մոռացել իրենց հայրենիքը հերոսաբար պաշտպանող հերոս ընկերներին և իր տեսածն ու լսածը թելադրել է Ղուկաս Սեբաստացուն Վենետիկում, և այդ պատմածներից հյուսվել է մի շատ կարևոր պատմական գործ, Դավիթ Բեգի պատմությունը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1494. Ընտիր *պատմութիւն Դաւիթ Բէգին և պատերազմացն Հայոց Խափանու, որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց 'ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, և Հայոց 1171 Թ. Զորս ետուն գրել՝ որք ի սկզբանէ մինչ ցվախճան յառաջադեմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս, և ականատես իրացն եղելոց. այսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր Սիւնեաց, և յաւանէն Եկտաստանաց, և այլ ոմանք ընդ նմա... [Հրատ. Արգար Գուլամիրյանց]. 1871. Վաղարշապատ. 136 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1495. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ.* II. XVIII *դար. Թիֆլիս.1901. էջ 339—388։*

1496. Ղլտճյան Արսեն վրդ.—*Նյութեր Դավիթ Բէգի պատմության վերաբերյալ։ Արարատ. 1905. էջ 382—391։*

1497. Րաֆֆի.—*Դավիթ Բեգ. Պատմական վեպ. 1722—1728. Հայպետհրատ. Երևան. 1941. 436 էջ։*

1498. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ։ Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 789, 792։*

1499. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում. Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը, հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 2837—2839, 2858—2862։*

ՍԻՄԵՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին (1710/13—1780) ունեցել է եռանդուն շինարարական գործունեություն (էջմիածնում 1771 թ. հիմնել է առաջին տպարանը, թղթի գործարանը և այլն), նորոգել է տոնացույցը, գրել է՝ ա) Քարոզգիրք 2 հատոր, բ) Զբոսարան-տաղարան, որ երգերի ու տաղերի ժողովածու է, գ) Մի շարք կրոնական-փիլիսոփայական գործեր («Գիրք-պարտավճար». Լուծմունք Արտաքին գրոց Պորփյուրի ներածության և Արիստոտելի ժ ստորագրությանց և Պերարմենիաս գրքի, Լուծմունք Դավիթ Անհաղթի հինգ առածից և այլն)։

Սիմեոն կաթողիկոսի երկասիրությունների մեջ արժեքավոր է Ջամբռ գիրքը, որ կարևոր տեղեկություններ է տալիս XVIII *դարում վանքի և վանքապատկան հարաբերությունների վերաբերյալ։ Նա իր աշխատությունը կազմել է, որպես էջմիածնի «Քեոթուկ»-ը տեղավորելով նրա մեջ բազմաթիվ վավերագրեր՝ ռաղմաններ, ֆերմաններ և այլն։*

Պատմական մեծ արժեք ունի նաև Սիմեոն կաթողիկոսի «Յիշատակարան»-ը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ *

1500. Ջամբռ *գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանայուցիչ հայելի և պարունակող բնաւից որպեսութեանց սբ. Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն։ Համաժողովեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցւոյ։ Վաղարշապատ.* **1873. 304** *էջ։*

1501. Սիմեօն *կաթողիկոսի Յիշատակարանը։ Մաս* I *(1763—1767)։ Դիւան Հայոց պատմութեան. Գիրք Գ։ Սիմեոն կաթողիկոսի կենսագրութեամբ, հաւելվածներով և ծանոթութ. հրատարակեց Գիւտ ավ. քահ. Աղանյան. Թիֆլիս* **1894. 891** *էջ։ Մաս* II. *(1769—1776) Թիֆլիս.* **1908. 663**։ *էջ Մաս* III *(1766—1779)։ Թիֆլիս.* **1913. 503** *էջ։*

1502. Տօնացույց. *Նախապէս կարգեալ և սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայրապետին հայոց, ըստ աւանդութեան Հայաստանեայցս սրբոյ Եկեղեցւոյ։ Արդէն վերստին նորոգմամբ*

---

* *Բացի թված գրքերից, Սիմեոն Երևանցին ունի այլ կրոնական գրքեր։*

՚ի յերկուս հատորս բաժանեցեալ աշխատութեամբ Տեառն Սիմէօնի Յոգնաջան և Սրբազան Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Էջմիածին. 1774. 564 էջ։

1503. Տոնացույց. *Նախապէս կարգեալ և սահմանեալ սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայրապետին հայոց ըստ աւանդութեան Հայաստանեայցս սրբոյ եկեղեցւոյ։*

Եւ զկնի յոգնաջան աշխատասիրութեամբ Տեառն Սիմէօնի Սրբազան Կաթողիկոսին յերկուս հատորս բաժանեալ և յԱստուածակերտ Աթոռն Սուրբ Էջմիածին տպագրեցեալ։ Էջմիածին. 1799. 551 էջ։

1504. Գիրք *որ կոչի պարտաւճար։ Արարեալ Տեառն Սիմէօնի վշտակոծ և ցաւակիր Կաթողիկոսի, մեծագործ և յոգներախտ Հայրապետի ամենայն Հայոց՝ Երևանեցւոյ. ՚ի Քրիստոսահիմն սուրբ Աթոռս Էջմիածին։ Էջմիածին [ՌՉՀ Թ.] 383 էջ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1505. Մսերյան Մսեր.—*Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ՚ի Սիմեոնէ մինչև ցՅովհաննես Ը. ամք տեառն 1763—1831. Մոսկվա. 1876. 306 էջ։*

1506. Զամինյան Ա.—*Հայոց եկեղեցու Պատմություն. Բ։ մաս. Նոր-Նախիջևան. 1909. էջ 48—60։*

1507. **Бутков.**—Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Часть III. Хронологический и алфавитный указатель, составленные Л. Броссе. Санктпетербург. 1809. стр. 124—154.

1508. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Թիֆլիս. 1901. հտ. Բ. էջ 548—554։*

1509. Լեո.—*Հայոց Պատմություն։ Նորագույն շրջան։ Երևան. 1927։*

1510. **Собрание** актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Част III. Москва 1838, стр. 319, 212.

1511. **Хубов.**—Описание достопамятных происшествии в Армении, случившихся в последные 30 лег, т-е. от патриаршетва Симеонова(1779г.) да 1809 г. С армянского перевел.-армянск. церкви архид. Иосиф Иоаннесов. С. Петербург. 1811.

1512. Չամչյան Մ.—*Պատմութիւն հայոց ՚ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մա-*

տենադրաց 'ի վեց գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ. Վենետիկ. 1786. հտ. Գ. էջ 866, 872, 875, 878։

1513. Օրմանյան Մ. եպ.—*Ազգապատում. Հայ ուղղափ. եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 3019—3034, 3041—3110, 3119—3123։*

ՀԱԿՈԲ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆ
ՄՈՎՍԵՍ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ

Հակոբ Շահամիրյանը Նոր Ջուղայից Հնդկաստան գաղթողներից է։ Նա լինելով արհեստավոր, Մադրասում նախ պարապում է դերձակությամբ, ապա ակնավաճառություն (սառաֆ) է անում։

Ձբաղվելով թանկագին քարերի առևտրով Շահամիրյանը խոշոր կալվածքներ է գնում, հիմնում՝ ծխախոտի պլանտացիաներ, գործարաններ։ Արդեն տարիքն առած Շահամիրյանը, անգլիացի և հայ ուսուցիչների միջոցով, սովորում է գիր և զարգացում է ձեռք բերում։

Հայ ազատագրական գաղափարների տարածման գործում՝ Շահամիրյանը, նրա Հակոբ որդին և վերջինիս դաստիարակ Մովսես Բաղրամյանը մեծ գործ են կատարել։

Շամիր Շահամիրյանը 1771 թ. Մադրասում հիմնած իր տպարանում հրատարակել է՝ 1) Այբբենարան—1772 թ., 2) Մովսես Բաղրամյանի—Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ—

Հակոբ Շահամիրյան

1772 թ., 3) Որոգայթ Փառաց—1773 թ., 4) Պատմագրութիւն վարուց և գործոց Նադր շահ թագաւորին պարսից։ [Թարգ. անգլ]։—1783 թ., 5) Թարգմանութիւն նամակի շնորհաց և պահպանութեան ի տեառնէ Եկատերինա Դշխոյն Ռուսաց առ ի Հայոց... 6) Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց ու Վրաց։ Արարեալ Մեսրոպայ Քահանայէ ՚ի Հողոց գեղջէ, ՚ի Վայոց Ձորոյ յԱշխարհէն Սիւնեաց։—1775 թ.։

«Որոգայթ Փառաց»-ի վրա տպված է որդու Հակոբի անունը, բայց հավանական է, որ դա գրվել է հոր անմիջական ազդեցությամբ և միջոցով։

«Որոգայթ Փառացը» ներկայացնում է հնդկահայերի ժամանակի քաղաքական ձգտումները՝ ապագա, ազատագրված Հայաստանի՝ օրենսդրական, պետական և դատական կազմի վերաբերյալ, դա ըստ էության մի օրենսդրություն է։ «Որոգայթ Փառացը» հանդիսանում է հայ անդրանիկ քաղաքական գիրքը և արժեքավոր մի գործ է։

Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» ինչպես գրքի վրենագրի տակ գրված «շարադրեալ սակս սթափելոյ երիտասարդացն և մանկաց Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի յեղգացեալ թուլութենէ քնոյ հուլութենէ»—մակագրութունն է ցույց տալիս, որ այդ գիրքը նպատակ է դրել իր ժամանակի հայ երիտասարդությանը քաղաքական քնից, անգիտությունից ու անտարբերությունից սթափեցնել։ Ըստ «Յորդորակի» Հայաստանի թագավորության կործանման պատճառներն են համարվում՝ 1) Բացարձակ միապետությունը, 2) Թշնամու առավել իմաստուն լինելը, 3) Հայերի անմիաբանությունը, 4) Հայերի ծուլությունը և 5) Ուսումնատյաց լինելը։

«Յորդորակ»-ի մի էջը

Ինչպես «Որոգայթ Փառաց»-ը, նույնպես և «Յորդորակ»-ը ունեն գրական-պատմական մեծ արժեք։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1514. Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց։ Վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան։ Շարադրեալ Յակոբայ Շահամիրեանց՝ Նոր Ջուղայեցւոյ առ ՚ի Օգուտ Յազգին Հայոց։ Մադրաս. 1773. 339 էջ։

1515. Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան, շարադրեալ Յակոբայ Շահամիրեանց Նոր Ջուղայեցւոյ առ ի օգուտ յազգին Հայոց։ Թիֆլիս. 1913. 446 էջ։

1516. Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ։ Շարադրեցեալ սակս սթափելոյ երիտասարդացն, և մանկանցն Հայկազանց ՚ի վեհերոտեալ և ի յեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեան։

Եւ խանդաղատական տարփանօք Տպագրեցեալ ջանիւք և ծախիւք Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ. աշխատութեամբ Մովսէսի Բաղրամեան հրահանգչին իւրոյ։ ՚Ի յօգուտ Թարմահասակ՝ և Նորափթիթ մանկանցն Հայոց։ Մադրաս. 1772. 240 էջ։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1517. **Краткое** историческое и географическое описание царства Армянского из древних писателей сего народа, яко верных источников собранное на армянском языке в Индии изданное Яковым Шамировым—и ныне с армянского на Российский язык переведенное подпоручиком Варламом Вагановым. В Санктпетербурге, печатано у Шнора, 1786 г.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1518. **Ерицян Ал.**—Индийская богатыя завещания. Кавказ. 1883. № 81, 83, 94 и. т. д.

1519. Լեո.—Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Թիֆլիս. 1901. հտ. Բ. էջ 478—471։

1520. Լեո.—Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան։ Երևան. 1926. էջ 31—76։

1521. Տեր-Ավետիսյան Ս. դոկտ.—Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար։ Պետհամալսարանի գիտական աշխատություններ. 13-րդ հտ. Երևան. 1940 թ. էջ 1—100։

1522. Սիմեոն կաթողիկոսի Հիշատակարանը։ Դիվան Հայոց Պատմության. մաս II 1908 թ. Թիֆլիս. էջ 370, 414, 573, 578։

1523. Երիցյան Ա.—Հակոբ Շահամիրյանի մանկավարժական գործունեությունը Հնդկաստանում։ Փորձ. 1881. № 11. էջ 1—32։

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔՀ. ՇՄԱՎՈՆՅԱՆ ՇԻՐԱԶԵՑԻ

Հարություն քահանա Շմավոնյանը ծնվել է 1750 թ. Իրանի Շիրազ քաղաքում։ 34 տարեկան հասակում Հ. Շիրազեցին գաղթում է Հնդկաստան և 1784 թվին մենք նրան գտնում ենք Մադրասում իբրև քահանա և հասարակական գործիչ։ Դժվարին պայմաններում, ծանր զոհողությունների գնով, սեփական միջոցներով, Հարություն քհ. Շիրազեցին տպարան է հիմնել Մադրասում, մեծ ոգևորությամբ հրատարակել է ժողովրդական ընթերցանության և պատմական գրքեր*

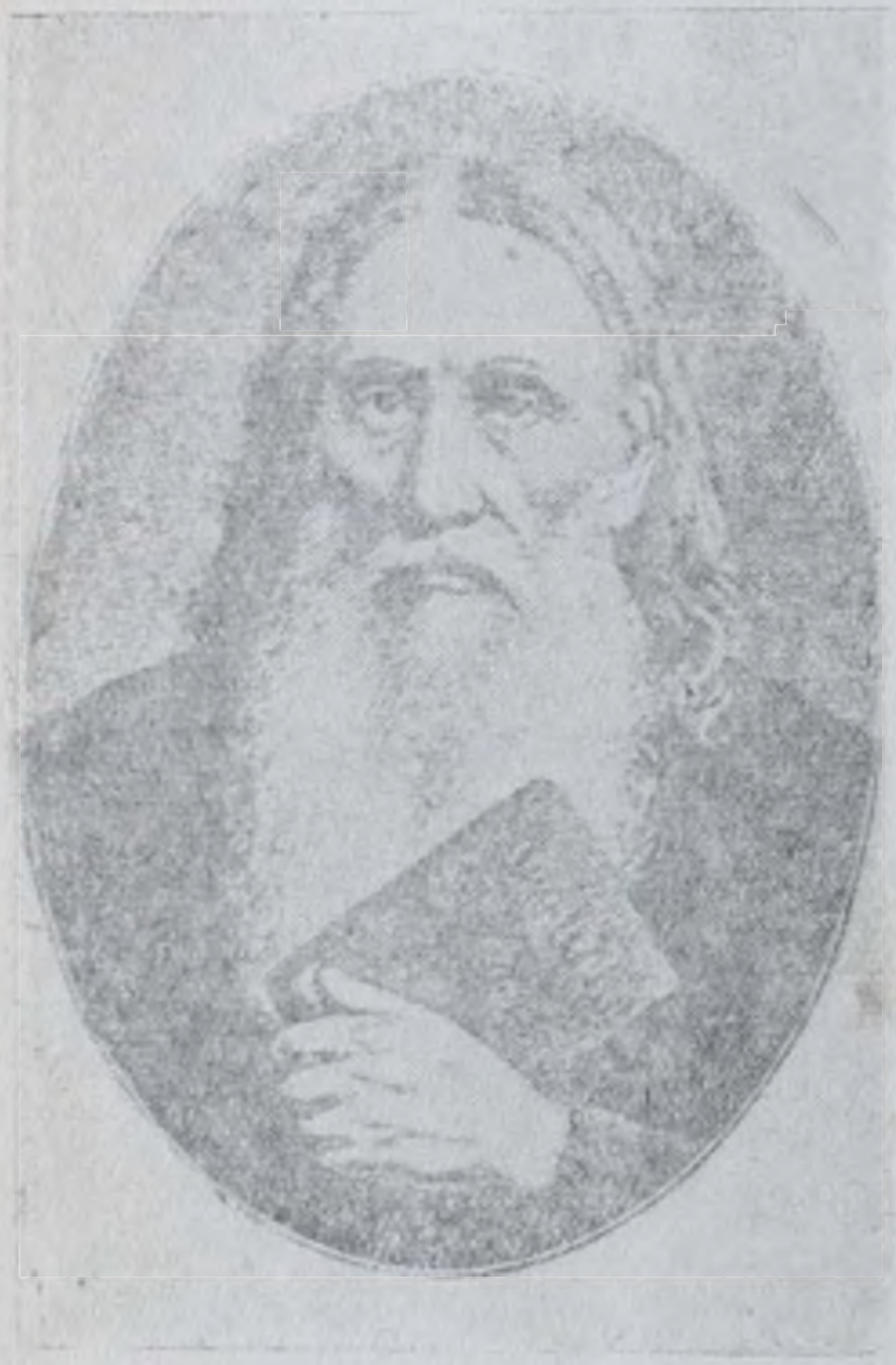

Հարություն քհ. Շմավոնյան Շիրազեցի

Հարություն քհ. Շմավոնյան Շիրազեցին կատարում է պատմական մի խոշոր գործ, 1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին հրատարակելով հայ առաջին պարբերականը—«Ազդարար»-ը։

«Ազդարար»-ը լույս է տեսնում ամիսը մեկ տետրակ, մեկ և կես տարվա ընթացքում, ընդամենը

---

* Թվարկում ենք այդ գրքերը. Պատմութիւն Մարիանէ կուսին. 1789 թ., Պատմութիւն կայսեր Փոնձիանոսի 1790 թ., Տաղարան փոքրիկ. (Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի)—1798 թ.։ Յիսուս որդի. (Ներսէս Շնորհալի),—Գիրք Պորփիւրի որ կոչի ներածութիւն յորում պարունակին վերծանութիւնք, ամենիմաստ Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայի և լուծմունք սրբոյն Գրիգորի տաթևացւոյ—1793 թ.,Գիրք Սահմանաց Դաւթի—1792 և մի քանի եկեղեցական գրքեր

18 տետրակ։ Իբրև նմուշ և հազվագյուտ հրատարակության ներքևում տալիս ենք «Ազդարար»-ի լրիվ նկարագրությունը։

«Ազդարար»-ի հոդվածների մեծ մասը գրաբար են, բայց կան նաև աշխարհաբար նյութեր։ «Ազդարար»-ի հանդուգն խմբագիրը գործը այնպիսի հիմքերի վրա է դնում, որ առաջին հայերեն լրագիրն ապահովի խմբագրական աշխատողներով և թղթակիցներով։ Նա իր շուրջն է համախմբում «վերակացուներ», որոնք կարգում և խմբագրում էին ստացված հոդվածները, խմբագրական օրգանի գործ էին կատարում, կային նաև «ուրախակիցներ», որոնք պարբերաբար թղթակցում էին, նաև տարածում «Ազդարար»-ը։

Կարճ ժամանակում «Ազդարար»-ը տարածվում է՝ Հնդկաստանում, Կ. Պոլսում, Նոր-Նախիջևանում, Էջմիածնում, Երևանում։ Առաջին հայ պարբերականին թղթակցել են ժամանակի այնպիսի անվանի մարդիկ, ինչպես՝ Հովսեփ արքեպ. Արղության-Երկայնաբազուկը—Ս. Պետերբուրգից, Ստ. Գուլամիրյանը։

Իր բովանդակությամբ բազմակողմանի և հետաքրքիր էր «Ազդարար»-ը։ Նա թարգմանաբար լուրեր էր հաղորդում օտար լրագրերից (գլխավորապես անգլիական), իր ընթերցողներին օգնելու համար՝ շուկայի ապրանքների գների, նավերի երթևեկության մասին տեղեկություններ էր տպագրում, տնտեսական գործառնական հայտարարություններ, տեղեկություններ էր տալիս, և այս բոլորի հետ՝ հրապարակախոսական հոդվածներ, գեղարվեստական պատմվածքներ, առածներ և Խաչատուր աբեղա Ջուղայեցու «Պատմութիւն պարսից» («Ազդարար» 1759 թ. № 5—16) արժեքավոր պատմագրությունը,

«Ազդարար»-ի 1795 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսների համարներում տեղի է ունենում բանավեճ «Հայի որդի հայ» և «Ազգակից» ծածկանունների տակ թաքնված մեր առաջին ժուռնալիստների միջև՝ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերի շուրջը։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1524. Գալեմքարյան Գր. վ.—Պատմություն հայ լրագրության ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը։ Հտ. Ա. Վիեննա. 1893. 232 էջ։

1524ա. Ցարոյ.—Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ։ Թիֆլիզ. 1878։

1525. Դուրյան Եղիշե վ.—*Պատմություն հայ մատենագրության։ Կ. Պոլիս. 1885. էջ 97։*

1526. Զարպհանալյան Գ.—*Պատմություն հայերեն դպրության. Բ. Նոր մատենագրություն։ Վենետիկ. 1878. էջ 345—346։*

1526ա. Թեոդիկ.—*Տիպ ու տառ։ Հայ տառերու գյուտին հազար հինգհարյուրամյակի և հայ տպագրության չորեքդարյան կրկնակի հոբելյաններուն առթիվ։ (412—1512—1912)։ Կ. Պոլիս. ՌՅԿԱ. էջ 173։*

1526բ. Լեո. *Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ.* II. XVIII. *դար. Ա. մաս. Թիֆլիս. 1901. էջ 596—608։*

«Ազդարար»-ի բիբլիոգրաֆիան

«Ազդարար» № *1. [Թիրա-ամիս]։*

1. [Հայտարարություն]—ամսատետրի հրատարակման մասին։ Ստորագրված է «Ջեննադրողք Թղթոյս 28 հոգիք»—էջ 1—2։—2. Շմավոնյան Հարություն քհ. Առաջաբանություն։ [Լրագրի նպատակների և բովանդակության մասին]։ էջ 3—5։—3. Տեսիլք Միրզայի, նշանակիչ բնութեան մարդկային կենաց։ [Անստորագիր. բարոյա-փիլիսոփայական]։ էջ 6—10։—4. Թարգմանութիւն գրոց միոյ գրեալ պարոն Շամիր Սուլթանումեանէ առ մեծ բըժիշկն քաղաքիս պարոն Ջեմս Անդրսանն։ 29 նոյեմբ. 1733. [Գրում է հայոց ծագման մասին]։ էջ 11—13։—5. Թարգմանութիւն յօղուածոյ միոյ 'ի սպանացոյ յաշխարոյ... [Հայոց լեզվի մասին]։ էջ 14։—6. [Հովսեփ արքեպ. Արղությանի թուղթը] Սրբոյ և Մեծի Աթոռոյն էջմիածնի Ծայրագույն Նուիրակ, Ռուսաց Երկրի Ամենայն Հայոց Ազգին առաջնորդ՝ Հիմնադիր Նոր-Նախիջևանայ՝ և Գրիգորուպօլու Յովսեփ Արքեպիսկոպոս։ 1793. հունիս 20. Ս. Պետերբուրգ։ [Գրում է ռուս-տաճկական, պատերազմի քաղաքական ընդհանուր խնդիրների և ռուսահայերի մասին]։ էջ 15—26։—7. Օրինակ երկրորդ օրհնութեան թղթոյն 'ի նոյն սըրբակրօն Տեառն Յովսեփայ Արքեպիսկոպոսէ առ հասարակ ազգս Հայոց բնակեալ 'ի Հնդիկս [Հայտնում է, որ Մադրասում Շամիրամ Սուլթանում Շահամիրյանը և Լոնդոնում Պ. Փիլիպոս Մանուչարյանը իր ներկայացուցիչներն են]։ էջ 27—28։— 8. Նկար.—[Հայկական գերբ]։—9. Հրովարտակ Իւրուհեոյ Կայսերական Մեծութեանն առ Եկատերինէ Տեղակալութիւն Կառավարիչ Գեներալ Մայոր և Կավալեր Վասիլ Վասիլիչ Կախովին։ Վասն քա-

գաք շինութեան հայոց, անուանեալ Գրիգորուպօլ [Եկատերինա II-ի 1792 թ. փետր. 23-ի մանիֆեստն է]։ էջ 29—30։—10. Հանդէսն օծմամբ հիմնարկութեան քաղաքին՝ անուանեալ Գրիգորուպօլիս։ [Մաղթանքի նկարագրութիւն]։ էջ 32—41։—11. Ուրախակից։ Սրբակրօն Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան։ [Թղթակցութիւն]։ էջ 42։—12. Նախ բան առ բարեսէր ընթերցողաց նորածին Ազդարարիս Երկրորդ Խրատ նոյնոյ Ազդարարին յաղագս վարուց իւրուց։ [Թղթակից «Բարեկամ» Շնորհավորում է լրագրի ծնունդը]։ էջ 42—46։—13. [Հայտարարություն]—Նիկողոս Հովհաննէսի Գուլամիրեանի—[իր խանութի մասին]։ էջ 47.—14. [Ամսվա տոների օրացույց]։

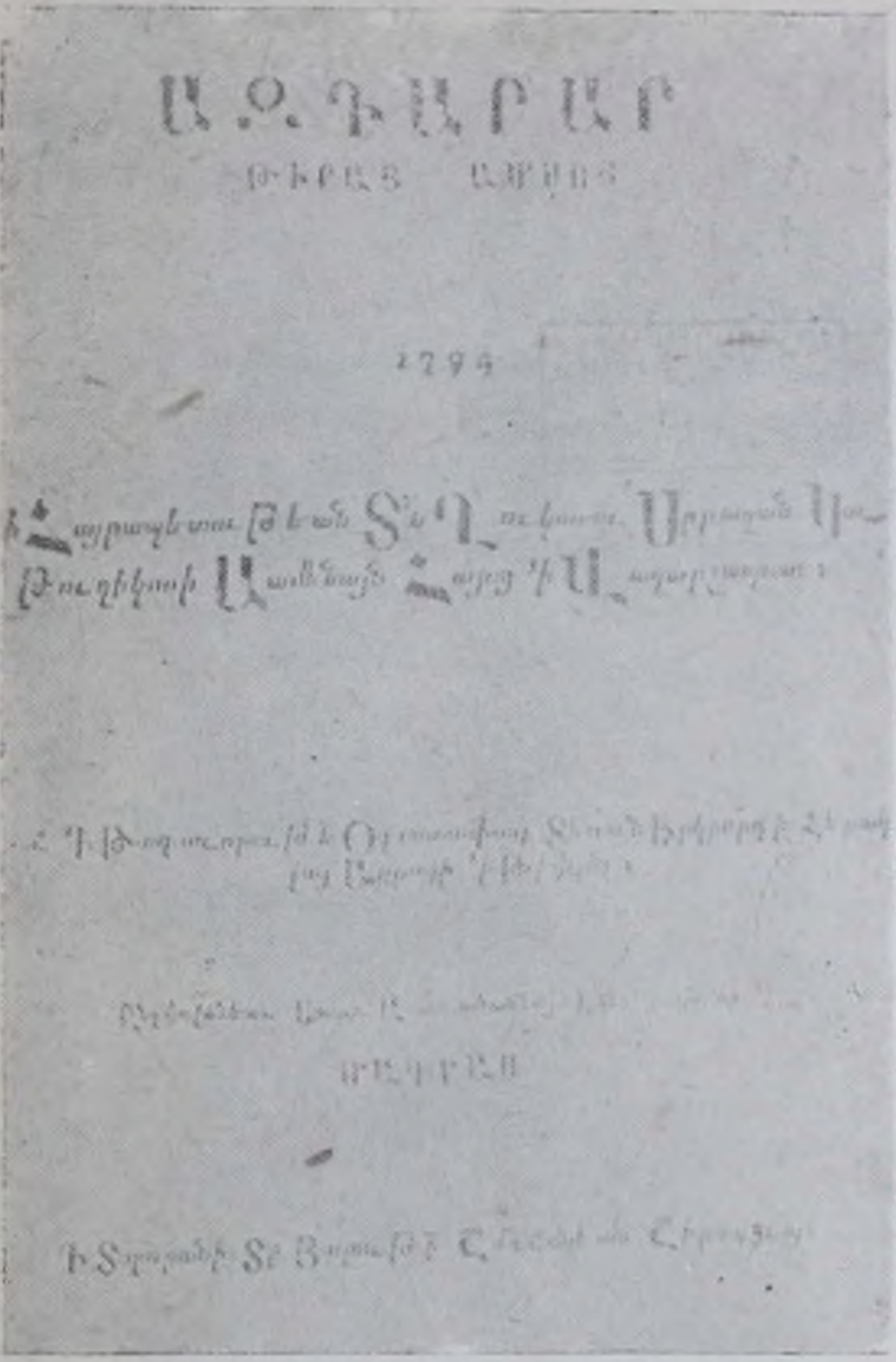

«Ազդարար»-ի առաջին էջը

Ազդարար № 2. 1794 թ. Դամա ամիս

1. Պատմութիւն մանկական միոյ, զոր գրեալ եղև իւր երկօտեայ ձի ծերէ միոյ։ [Թարգ. անգլերենից]։ էջ 46—63։—2. Առակ. էջ 63—64։—3. Նկար. էջ 64—4. Պատմութիւն Սանտոն Բառսիսային նշանակիչ բնութեան մարդոյ լինելն օժանդակ առ չարն։ էջ 65—68։—5. Առակ. էջ 68։—6. Համառօտ ասութիւնք ինչ՝ տաղաչափական ոճիւ, զոր ի յումեմնէ բանասիրէ ասացաւ, առ ի զբօսանս ընթերցողաց։ [Ոտանավոր]. էջ 69—72։—7. Յաղագս դաւաճանութեան. [Առակ]. էջ 73։—8. Նոր ամիսք Գալիլեացւոց, այսինքն

Փրանսիայ սկսեալ նոյեմբեր 22... էջ 74—75.—9. [Հայտարարություն թղթակցությունները ժամի զանգակատան տակը դըրված արկղի մեջ գցելու մասին]. էջ 76։—10. Ուրախակից Սրբակրօն Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան։ [Ազդարարի վրիպակների մասին]։ էջ 77։—11 [Ոտանավոր] «Ողջամ ազդարար արամութեան»։ էջ 77—81։—12. Լուրք փրանսիայոյ ընկալեալ ի յամսատետրակէ միոյ ի բաարացու[Ֆրանս. հեղափ. մասին]։ էջ 82—84։—13. Ծաղկաքաղ լուրք կաղէթաց հանդերձ նախերգանօք ի թարգմանչէ սոյն լրոյս առ ընթերցողսն[Եվրոպ. և արտաք. լուրեր]։ էջ 85։—14. Գուլամիրեան Ստեփանոս Հովհաննեսի.— Հատոր գրոյ միոյ գրեալ մառ Շարիֆն Գապանին Սըհուլի կողմէ ցանքիցն առ պարոն Փիլիպպոս Յակոբ Գասմեան։ էջ 89—92։—15. Մահազդ. ծնունդ։—16. Ներքոյ գրածս Մադրաստումն ծախուել է... [Ապրանքների գներ] էջ 92—95։—17. [Ամսվա տոների օրացույց]։ էջ 96

Ազդարար № 3. *Համիրայ ամսոյ 1794. [Նոյեմբ. դեկտեմբ.]*

1. Հետեւումն Գասմութեան մանկանն [այսինքն փոքրիկ Ջեկի] սկսելոյն անցեալ յԱզդարարի Այժմ սկսեալ 'ի 63 երրորդ էջէ նոյն տետրակին։ [Թարգ. անգլերենից]—էջ 97—111։—2. Լուրք պարսից։ էջ 112—114։—3. Յաղագս կամաւորութեան։ [Առակ]. էջ 114։—4. Ուրախակից. [Ոտանավոր] «Նմանեալ ազդարար հարց խոհականաց»։ էջ 115—121.—5. Առած Եզօպոսի սակս խորհրդոցն մկանց։ էջ 121—122։—6. Դատողութիւն քրեական մեղաց աւարտեցաւ նօվէմբեր 28 որ է համիրայ.․ էջ 122—125։—7. Սրբակրօն Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան։ [Նամակ և այս մի ծովային ճանապարհորդության նկարագրություն]։ էջ 126—130։—8. Յատուր գրոյ միոյ գրեալ 'ի պարոն Յովսէփ Ծատուր Զարիփեանէ 'ի Պուլիփծանկ կղզւոյն նոխայ 16։ [Ծովային ճանապարհորդություն] էջ 131—132։—9. Ազդարարութիւն. [Հայտարարութ. մեկի մահվան մասին]։ էջ 132—133։—10. Բան ինչ դնել 'ի մտի Ազդարարին։ [Բարոյախոսական] էջ 133—135։—11։ Ազդարար Զօր պատմէ զանազան լուրք [Լուրեր]։ էջ 135—139։ [քաղաքական տեսություն. եղանակի և ծնվածների ու մեռածների մասին]։ 12. Յայտարարութիւն [Մահազդ]։ էջ 139։—13. Յատուր գրոյ միոյ գրեալ 'ի Պարոն Ստեփաննոս Գուլամիրեանէն Մի անգլիացու ճանապարհորդութ. մասին]։ էջ 140—141։—14. Ներքոյ գրածս Մադրաստումն ծախուել է... [Զանազան ապրանք-

ների գներ]։ էջ 142—147։—15. [Տոմարացոյց]. էջ 148։—16. Լուրեր [Ծնունդ, ամուսնութիւն]. էջ 149։—17. Յատկութիւն նաւացն [Նավերի երթևեկութ. ժամանակը, տեղը և այլն]։ էջ 150։—18. Ցանկ տետրակին. էջ 151։

Ազդարար № 4. Արամ ամսոյ. 1794.

1. Յետևմունք և Աւարտ Պատմութեան մանկոնն (այսինքն փոքրիկ Ջէկի) սկսելոյն Դամայ ամսոյ յԱզդարարի. էջ 152—163։ —2. Առ վերակացուս գրուածուցն գրելոց 'ի մտքի Ազդարարին։ Անստորագիր մի հոդված է քննում ուսուցչի՝ Տէր Սամվել Տէր Փիլիպպոսյան Ղայթմազյանցի մասին]։ էջ 164—172։—3. Փոքր ինչ տուութիւնք խրատականք առ ամենայն ընթերցողս... էջ 173։ —4. Պատահմունք և պատիժք գիպելոյ Թագաւորն արդարակշիռ կոչեցեալ։ էջ 174—180։—5. Ազդարար. [Լուրեր. Կոլկաթայից. գրում է Հովսեփ Էմինի գրքի անգլերեն հրատ. մասին] էջ 180—183։—6. Ա. Բ. Առ Բանակատար Ազդարարին Հայոց։ [Գրում է թղթակցություն. աշխարհաբար]։ էջ 184—185։—7. [Բանաստեղծություն]. «Ի յերրորդ ամ կեանս աղայութեան իմ» էջ 186—190. 8. [Հայտարարություն] Ազդարարի 1794 թիվը լրանալու մասին։

Ազդարար № 5. Ովգան ամսոյ. 1795.

1. [Խմբագրի ծանոթությունը Խաչատուր Աբէկա Ջուղայեցու պատմության հրատարակության մասին]. էջ 1։—2. Գիրք հակիրճ վասն ճառագրութեան պարսից աշխարհի 'ի յերկուս հատորս բաժանեալ։ էջ 2—22։ 3. 226. Առ բանակատար Ազդարարեն Հայոց։ էջ 23—24—.4. [Ոտանավոր] «Այլ մի ազդարար ծեր և խոհական» էջ 25—35։—5. [Բան ինչ գտեալ 'ի մտքի Ազդարարին). էջ 36—37։—6. Ազդարար [Լուրեր] էջ 37—40։—7. Ներքոյ գրածս ժողրատուծն ծախուել է։ [Վաճառվելիք գնացուցակ]. էջ 41—46։—8. [Ամսվա տոնացույց]։ էջ 46—47։—9. Յայտարարութիւն. [Ժողովի են կանչում]։ էջ 48։—10. Յատկութիւն ամսոյ երթևեկութեան նաւուց։ էջ 49։

Ազդարար № 6. Նիրհան ամսոյ. 1795.

1. Յետևմունք Պատմութեան Պարսից արարեցելոյ 'ի Խաչատուր Ջուղայեցւոյ... [Գրակ երրորդ, Գ]. էջ 50—69.—2. [Առակ] էջ 69.—3. [Մի հոդված և ոտանավոր—Ուրախակից ստորագրութ.].

«Թէ չաջողի մին փորձեա վերստին»։ էջ 71—78։—4. Առ բանակատուրք Ազդարարին Հայոց։ [Զինու վաճառականութ. մասին]։ էջ 79—80։—5. [Հայտարարություններ]. էջ 80-84։—6. [Հովսեփի Արքեպ. Արղությանի թուղթը] «Ողորմութեամբն Աստուծոյ...» [Գրում է ռուս-տաճկական պատերազմի, ֆրանսիական ռևոլուցիայի և այլնի մասին]։ էջ 87—93։—7. Ազդարար։ [Լուրեր] էջ 94—95։—8. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է. [Վաճառվող ապրանքների գները]։ էջ 96—101։—9. [Ամսվա տոների տախտակ] էջ 102։—10. Քեզ ով վսեմախոհ պատուական ուրախակից։ [Նամակ-հրատարակողից—Թղթակցին]։ էջ 103։—11. Յատկութիւն ամսոյս երթևեկութեան նաւուց։ էջ 104—105։

Ազդարար № 7. Շամս ամսոյ. 1795.

1. Յետեմունք Պատմութեան Պարսից արարեալ 'ի Խաչատուր Ջուղայեցւոյ... էջ 106—129։—2. Այր խոնարհ... էջ 130—131. 3.—Հռօմուլոս առ հռօմեացիս յետ շինելոյ զքաղաքն։ էջ 131—135։—4. Բան ինչ խրատական տաղաչափ։ [«Բանասերի»] էջ 135—139։—5. Յոգներախտ Տէր Յարութիւն Աւագ Քահանայ։ [Հովսեփ Արքեպ. Արղությանից] էջ 139—140։—6. Օրինակ Պատասխանայ և Շնորհակալութեան Տէր Յարութիւն Շմաւոնի առ... Տեառն Յովսէփ Արքեպիսկոպոս. էջ 141—142։—7. [Մի հոդված «Ուրախակցի» և ոտանավոր] «Պարտիս ազդարար գիտել և զայս բանս»։ էջ 144—146։—8։ [Վիճակահանություն. հայտարարություն] էջ 146—150։—9. Ազդարար։ [Լուրեր]. էջ 151—152։—10. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է։ [Վաճառվող ապրանքների գնացուցակ]։ էջ 153—160։—11. Ամսվա տոների օրերը։ էջ 161։

Ազդարար № 8. Ադամ ամսոյ. 1795.

1. Յետեմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Ջուղայեցի]։ էջ 162—184.—2. Յակոբ Շիմոնյանի գրքի մասին հայտարարություն. և գիրքը՝ «Գիրք զրօսանաց և Թուղթք քաղցրալուրք]. էջ 185—193։—3. [Բանաստեղծություն]. «Փաղառական յորդ յանդական» էջ 194—204։—4. Զանազան լուրք. էջ 204—206։—5. Հետևեալ համարք փոթորկախառն Տիւֆանի, որ պատահեցաւ ի Լոնդրոց... [Անգլիական թերթից]. էջ 207—208։—6. Ազդարար։ [Լուրեր]. էջ 209—210։—7. Յատկութիւն երթևեկութեանց նաւուց։ էջ 212—213։—8. Ներքոյ գրուածս Մադրասումն ծախուել է. [Ապրանքների գները]։ էջ 214—219։—9 Ամսվա տոնացուցակ. էջ 220—220։—10 Ծնունդ. մահ... էջ 221։

Ազդարար № 9. Տրաթ ամսոյ. 1795.

1.—Յետեմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Ջուղայեցու] էջ 222—244։—2. Շարունակ. պատմութ. Հեյդարլի Խանի]. էջ 243—253։—3. Ազդարար. [Քաղաքական տեսություն, լուրեր] էջ 256—259։—4. Յատկութիւն երթևեկութեանն նաւուց։էջ 260 -261։ —5. Ներքո գրած Մադրասումն ծախուել է։ [Ապրանքների գնացուցակ]։ էջ 262—267։—6. [Ամսվա տոնացույց] էջ 268—269։ 7.—Հայտարարություն [Ամուսնության]. էջ 269։

Ազդարար № 10. Նախայ ամսոյ. 1795.

Յետեմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Ջուղայեցու] էջ 270—287։ 2.–Յետեմունք պատմութեան Հեյդարլի Խանի։ էջ 287—297։—3. Հայ Որդի Հայի [Մի նամակ և մի հոդված «Ազդարարին». էջ 298—313։ 4.—Ազդարար [Ներքին լուրեր] էջ 314։—5. Վիճակագրութիւն։ էջ 315։—6. Յատկութիւն երթևեկութեանց նաւուց։ էջ 316—317։—7. Ներքո գրած Մադրասումն ծախուել է։ [Ապրանքների գներ]։ էջ 318—323։--8. Ամսվա տոնացուցակ։ էջ 324—325։—9. Հայտարարություններ։

Ազդարար № 11. Ղամար ամսոյ. 1795.

1. Յետեմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Ջուղայեցու]։ էջ 326—345, 2. Յետեմունք Պատմութեան Հեյդարլի Խանի։ [Շարունակութ.] էջ 346—356։—3. Ներքոյ Տպեցեալ Յատորք և Ոտանաւորք ընկալեալ ենք 'ի Կալկաթու յամապատասխանէ։ [Թղթակցություն Կալկաթայից]։ էջ 357—358։—4. Բան ասացեալ 'ի վերա Հանգուցեալ Խաչիկ Առաքելոյն։ «Խաղաղարար խռովասի-րի» էջ 358—360. [«Քրիստոնեայ» ստորագրութ].—5. Բան ասացեալ ի վերա Մովսէսին որդոյն հանգուցելոյն։ «Միաբերան բազումք գով են» էջ 360—361. [«Սատանի չարխ» ստորագրութ.։]—6. Անշնորք Բոյր. «Ոմանք մարդ են՝ իմաստնա լի... էջ 261—362։»—7. Ազնիւ Պարոն Աբիսողոմ Մուրատեան 'ի Ղանդահար. էջ 362—364. [«Մկրտում Սիմէօն ստորագրութ.»]. էջ 362—364։—8. Առ պատուելի Հայ որդի Հայի։ էջ 365+368. [«Ազգակից» ստորագրութ.].—9. [Հրահանգ պատարագի ժամանակ հիշատակվելիք առաքյալների անունների և Ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա երկրորդի անվան]։ էջ 369—370։—10. Սրբազան և Սրբակրօն Հայր Տէր Յարութիւն Շմաւօնին. ի Մադրաս. 1795. Ղամար 10. [Նամակ «Մկրտում Սիմէօն»-ից.] էջ 370—376։ 11.—Հոգևոր որդւոյ իմոյ Սիմէօնեան

Պարոն Մկրտումեն Խնդալ. Մադրաս. 1795. Ղամար 28. [Տեր Հարություն Շմավոնյանից]: էջ 377—378, 12. Ազդարար: [Լուրեր.] էջ 378 -381:—13. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է: [Ապրանքների ցուցակ]: էջ 382—387:—14. Ամսվա տոներ: էջ 388:—15. Կալկաթու վիճակագրութիւն: էջ 389—391:

Ազդարար № 12. *Նադուր ամսոյ. 1795.*

1. Յետեւմունք Պատմութեան Պարսից (Խ. Չուղայեցու): էջ 392—413:—2. Յետեւմունք Պատմութեան Հէիդարալի Խանի (Շարունակ.): էջ 414—425:—3: [Վաճառվող գրքերի ցուցակ] էջ 425:—4. Պատուելի Ազգակցի իմոյ ողջոյն: [Հայ Որդի Հայի]: էջ 427—430:—5. Աստէն սկսի լուրք Կալկաթու: էջ 430, 436:—6. Լուրք Եւրոպիոյ և ՚ի զանազան երկրէն առ անդ, որ երևեցաւ կազէթն Ղամար 17 էն կոչեցեալ (Օրիէնտըլ ստար այսինքն Աստղ Արևելեան) էջ 437—440:—7. Նոր ելին ՚ի Կալկաթու: էջ 441.—8. Հայտարարություններ [Ծնունդ, մահ]—էջ 442: 9.— Վիճակագրութիւն. էջ 443—444:—10. Մեկնութիւն Նախնեաց Հիման: էջ 445. [Վիճակահանության մասին]:—11. Ազդարար. [Լուրեր] էջ 446—447:—12. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է... [Ապրշումէղենաց գինքն են]: էջ 448— 453: 13. [Ամսվա տոներ] —Տօնք Սրբոցն: էջ 454—455: 14.—[Տեղեկություն Մադրաս եկած հայերի մասին: Հայտարարություն մի խոնութի մասին]:

Ազդարար № 13. *Թիրայ ամսոյ. 1795*

1.—Յետեւմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Չուղայեցու]: էջ 456—478: —2. Հետեւմունք պատմութեան Հէիդարալի Խանի [շարունակ.]. էջ 478—485:—3. Լուրք ընկալեալ ՚ի Փուլպինանկայ, զոր թէ և առժամայն տպագրեալ տարածեցաք սակս յայտնելոյ ներկայելոց ամենեցուն զպատահումն, այլ այժմ ևս հարկաւոր համարեցաք դնել ՚ի յԱզդարարի զի մնասցէ անցս և վասն տեղեկութեանց ապառնեաց: [Ստորագրութ.՝ Խոնարհ Հնազանդ ծառա Խաչիկ Ծատուր Զարիֆեան]: էջ 489—490:—4. [Հայտարարություն—մասնավոր դասեր վերցնելու մասին]: էջ 490—491:—5. Ազդարար. [Լուրեր] էջ 491—493:—6. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է բանկալու ապրանաց և անաջեղինաց յատկութինաց Թիրա ամսոյ 28 թիւն Փրկչի 1795. էջ 496—501:—7. [Ամսվա տոներ] էջ 502—503:—8. [Հայտարարություններ՝ Մադրաս եկած հայերի մասին: Մահազդ]: էջ 503:

Ազդարար № 14. *Դամայ ամսոյ. 1795.*

1. Յետևմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Զուղայեցու]. էջ 504—530։ 2. Հետևմունք Պատմութեան Հէիդարալի Խանի. [Շարունակութ.] էջ 531—541։—3.[Ոտանավոր] «Առ քեզ քաղցրագոյն նորոգ բարուն նակ» էջ 542—545։ 4. [Հայտարարություն. Գրիգոր Մարգար Խալդարը հայտարարում է, որ վաճառում է արձաններ]։ էջ 546—548։—5. Ազդարար. [Լուրեր] էջ 548—549։—6. Երթ և եկութիւնք Նաւաց։էջ 549։—7. Յատոր գրոյ միոյ գրեալ ի Պասրայու, 'ի Թուին 1795 Նադար 15-ին։[Թղթակցություն Բասրայից—Պարսկաստանից] էջ 550։—8. [Հայտարարություն—Ծնունդ և մահ.] էջ 551։—9. Ներքոյ գրած Մադրասումը ծախուել է. [Ապրանքների գնացուցակ] էջ 552—557։—10. [Ամսվա տոներ] 558։—11. Լուրք Ընկալեալ 'ի համապատասխանէ Պասրայու էջ 559։

Ազդարար № 15. *Համերայ ամսոյ. 1795.*

1 Յետևմունք Պատմութեան Պարսից [Խ. Զուղայեցու]. էջ 560—594։—2 Հետևմունք պատմութեան Հէիդարալի Խանի [Շարունակութ.] էջ 595—597։—3. [Ոտանավոր]. «Պատահումն այն զոր վասն մարդկան». էջ 598—601։—4. [Հայտարարություն վիճակահանության.] էջ 602—603։—5. Լուրք Վրաց և Պարսից հանեալ 'ի գրոյ միոյ գրեալ 'ի Պասրայու 'ի Թուին 1795 Թիրայ 5-ին։ էջ 604—606։—6. [Հայտարարություն վաճառականական]. էջ 607—609։—7. Համառօտ ծանօթութիւն Նորոգ կարգադրութեանն Մաքսատան այսինքն ֆուրզին, 1796-ին է սկսանելոց։ էջ 609—613։—8. Ազդարար [Լուրեր] էջ 613։—9. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է [Ապրանքների գներ]. էջ 614—619։ 10. [Ամսվա տոներ] էջ 602։—11. Յիշողականութիւն [Գովում է լավ հիշատակները] էջ 621։

Ազդարար № 16. *Արամ ամսոյ. 1795։*

1. Յետևմունք և զաւարտ Պատմութեանն Պարսից [Խ. Զուղայեցու] էջ 622—651։—2. Հետևմունք Պատմութեան Հէիդարալի Խանի [շարունակութ.] էջ 652—659։—3. Վիճակարկութիւն. էջ 659—661։—4. Հայտարարություն. [Վիճակարկության մասին] էջ 661—664։—5. [Ոտանավոր] «Սերունդք ադամայ որդիք արեթեան» էջ 667—670։ [Ստորագրութ. Տէր Թադեոս Տէր Անդրեասեան]։ էջ 667—670։

Ազդարար № 17. *Ովդան ամսոյ. 1796.*

1. [Հայտարարություն— Խոջամալ Սաֆարյանի Եւրոպա շրջելուց վերադառնալու և «ցանկացողներին»—տեսածները պատմելու մասին]։ էջ 673։—2. [Կոնդակ] Պիոս Զ.պապի-ի էջ 672—691։—3. Հետևմունք պատմութեան Հէյդարալի Խանի [շարունակ.] էջ 692—696։—4. Խօջամալ Սաֆարեան [2. առակ] «Օգնել խղոյն ձին ոչ հաճի, որոյ յետոյ բեռն ողջ տանի»։ էջ 697—699։—5. [Հայտարարություն] էջ 700—703։—6. Բուլութա 30.000 ֆանամի [Վիճակախաղ] էջ 704—705։—7. Ազդարար. [Լուրեր]. էջ 705—706։—8. Ներքոյ գրածս Մադրասումն ծախուել է [Ապրանքների գներ] էջ 707—710։—9. [Ամսվա տոներ] էջ 711—712։—10. [Մահազդ էջ 714։

Ազդարար № 18. *Նիրհան ամսոյ. 1796.*

1 [Մի նկար օդապարիկի և տեղեկություն նույն նկարի փորագրիչ «Կոստանդ Թաղէոսյան Յաշտարխանեցու» մասին]. էջ 714—715։—2. Համառօտ պատմութիւն Օդապարիկ գնտոյ և ճանապարհորդութեան Մօնկօլֆիոյ, Բառլօյի, և Րօպէրթի. էջ 716—725։—3. Համառօտ պատմութիւն մեղուաց. Արտահանեալ 'ի բընագննական Պատմութիւնէ Մօնսիւ Պուֆօնի, և Մօնսիւ Պօնրի քաջ բնագննաց Գաղիացոց։ [Թարգ. Սահաղ Խօճամալ Սաֆարեան] էջ 726—737։—4։ Հետևմունք Պատմութեան Հէյդարալի Խանի [Շարունակ]. 737։—5. Օրինակ գրոց Սուրբ Երուսաղէմայ Միաբանից առ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարգին... էջ 744—760։—6. Օրինակ գրոցն Եպիսկոպոսաց առ Պատրիարգին Կոստանդնուպօլսոյ Թագաւորական քաղաքին, էջ 761—763։—7. Ազդարար [Հայտարարություններ] էջ 764—765։—8. Ներքո գրած Մադրասումն ծախուել է. [Ապրանքների գնացուցակ] էջ 766—771։—9. Ամսվա տոներ. էջ 672։

ՄԻՆԱՍ ՎՐԴ. ՀԱՄԴԵՑԻ

Մինաս Համդեցին ապրել է XVIII *դարի վերջերին. գրել է «Ազգաբանութիւն Թագաւորացն Հայոց...», որտեղ հիշատակում է հայոց թագավորների ազգաբանությունը հաջորդաբար, որը և հասցնում է մինչև իր օրերը։*

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1527. Ազգաբանութիւն *Թագաւորացն Հայոց. յորդւոց յորդիս: Համառօտեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյն: Կ. Պոլիս.* **1735. 178** *էջ:*

1528. Մինաս *վարդապետի Համդեցւոյ Ազգաբանութիւն Հայոց: Վաղարշապատ.* **1870. 144** *էջ:*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1530. Патканов К. П.—Библиографический очерк армянской исторической литературы. С. Петербург. 1879:

1531. Պատկանյան Ք.—*Համառոտ տեսություն հայ պատմական գրականության. Փորձ.* **1880.** *էջ* **1—26** *[և հավելված—Հայ պատմագիրների երկասիրությանց ցանկը]:*

1529. Լեո.—*Հայկական տպագրություն: Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում: Հտ.* I. XVI—XVII *դար: Արտատպված «Մշակ» լրագրից: Թիֆլիս:* **1901,** *էջ* **284—288:**

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ

Խաչատուր աբեղա Ջուղայեցին XVIII *դարի պատմագիր է: Նրա գրած պատմությունը մի ժամանակագրություն է (առաջին մասն է միայն գրվել), որտեղ տալիս է Կյուրոսից սկսած մինչև Քերիմ խան՝ Պարսից թագավորների հիշատակությունը, Նոր-Ջուղայի եկեղեցական առաջնորդների պատմությունը և Քերիմ խանի պատմությունը մինչև* **1779** *թ.:*

Խաչատուր Ջուղայեցին իր ժամանակի տեղեկությունները հաղորդում է իր տեսածի ու լսածի համաձայն:

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1532. Խաչատուր *Աբեղայի Ջուղայեցւոյ պատմութիւն Պարսից: Մադրաս.* **1795.** *Ազդարար. №* **5—16:**

1533. Խաչատուր *Աբեղայի Ջուղայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ—դար). Հրատարակութ. Բաբկեն վրդ. Աղավելյան: Վաղարշապատ.* **1905. 371** *էջ:*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1534. Ադավելյան Բ.– Առաջաբան– Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ—դար) գրքին. Վաղարշապատ. 1905. էջ է—ԺԵ։

1535. Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցւոյ պատմութիւն Պարսից (ԺԸ—դար)։ Հրատ. Բ. Ադավելյանի. [Գրախօսութ.]. Մուրճ. 1905. № 8. էջ 148—150։

1536. Լեո.—Հայկական տպագրութիւն։ Մեր կյանքն ու գրականությունը։ Տփխիս. 1901։

1537. Բարամյան Ն.—Պարթևները Պարսկաստանում և նրանց հարաբերությունները հայոց հետ։ (250 տ. քրիս. առաջ—226 քրիստ. հետո)։ Վաղարշապատ. 1897. 70 էջ։

ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՑԻ

Աբրահամ 3-րդ կաթողիկոսը (1734—1736 թ. թ.) ծնվել է Կրետե կղզում. նա կոչվում է Թեքիրդաղցի երկար տարիներ (25-ից ավելի տարի) Թեքիրդաղում կամ հին Թրակիայի թեմի առաջնորդ լինելու համար։

Աբրահամ կաթողիկոսը գրում է իր կաթողիկոսության շրջանի (1734—1736 թ. թ.) պատմությունը։ Նա իր պատմության մեջ կանգ է առնում ժամանակի քաղաքական դրության վրա, պատմում է Նադիր-շահի թագադրությունը, որին ինքը ներկա է եղել, խոսում է իր տեսակցության մասին Նադիր-շահի հետ։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1538. Պատմութիւն անցից տեառն Աբրահամու սրբազան կաթողիկոսի Հայոց Թէքիրդաղւոյ՝ առ Նատրշահ արքային Պարսից։ Կալկաթա. 1796։

1529. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նատրշահին Պարսից։ Վաղարշապատ. 1870. 129 էջ։

1540. Աբրահամ Կրետացու Հիշատակարանը (Ծոցի տետրակը)․ Հրատ. դոկտ. Ս. Տեր. Ավետիսյանի։ Երևան. Պետհամալսարանի գիտական աշխատություններ. 13-րդ հատոր. 1940. էջ 310—343։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1541. Լեո.—Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Թիֆլիս. 1901. Հտ. Բ. էջ 407—411։

1542. Տեր-Ավետիսյան Ս. դոկտ.—Աբրահամ Կրետացու Հիշատակարանը (Ծոցի տետրակը)։ Աբրահամ Կրետացու հիշատակարանի պատմական արժեքն ու նշանակությունը. Պետհամալսարանի գիտական աշխատ. 13-րդ հատ. 1940. էջ 285—310։

1543. Չամչյան Մ.—Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վից գիրս բովանդակեալ, և յերիս հատորս տրոհեալ. Վենետիկ. 1784. հտ. Գ. էջ 806, 818։

1544. Օրմանյան Մ. եպ.—Ազգապատում։ Հայ ուղղափառ եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը հարակից ազգային պարագաներով պատմված։ Հտ. Բ. Կ. Պոլիս. 1912. էջ 2878—2896, 2912—2914։

ՀԱԿՈԲ ՇԱՄԱԽԵՑԻ

Հակոբ Շամախեցին ծնվել է 18-րդ դարի սկզբներին Շամախի քաղաքում, 1759 թվին ընտրվել է կաթողիկոս։ Նա երկար տարիներ վարչական-մանկավարժական աշխատանքներ է տարել Էջմիածնում։

Հակոբ Շամախեցին 1760 թ. թուղթ է գրում ռուսաց Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհուն. («Թուղթ առ Աստուածազօր կայսրըն Ռուսաց վասն պէսպէս նեղութեանց երկրեացս մերոյ») և խնդրում է օգնություն հասնել պարսկական լծի տակ դեգերող հայերին և վրացիներին։

Հակոբ Շամախեցու գրական գործերն են. «Շահողարան» (ձեռագ. կրոնական--եկեղեցական բնույթի ժողովածու), «Դավաղանագիրք» (ձեռագ. ժամանակագրություն), «Հայց նեղելոց»—(տանավորներ, աղոթքներ-ձեռագ.)։

Հակոբ Շամախեցու ամենակարևոր աշխատությունը, պատմությունը մեզ չի հասել։ Դոկտ. Ս. Տեր-Ավետիսյանը՝ ներքևում հիշված գրքում հրատարակել է Հակոբ Շամախեցու թղթերից ու կոնդակներից հանված նյութեր՝ ա) Թամազ-Ղուլի խանի (Նադր-Շահի) արշավանքները և նրա շահ ընտրվելը, բ) «Թուղթ առ Աստուածազոր կայսրն ռուսաց վասն պէսպէս նեղութեանց երկրացս մերոց»—պատմական նյութերը։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1545. Գիրք *երկրորդ որ կոչի Գոհարան։ Էջմիածին. 1761։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1546. Тер-Аветисян С. докт.—Походы Тамас—Кули хана (Надир-шах) и избрание его Шахом в описании Акопа Шамахеци. Тифлис. 1932.

1547. Տեր-Ավետիսյան Ս. դր.—*Նադիր Շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու)։ Արմֆան. Երևան. 1940 թ. 53 էջ։*

ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆ

Հովսեփ Էմինը (1726—1809 թ. թ.) Համադանից Կալկաթա գաղթած Էմին ազգանունով մի վաճառականի որդի էր։

Դեռ երիտասարդ հասակում, նա զգում է հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր դրությունը։ Ոգևորված Հայաստանը թյուրք-պարսկական լծից ազատագրելու գաղափարներով, թողնում է ամեն ինչ, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, մեկնում է Լոնդոն, կապեր հաստատում մի քանի հայտնի գործիչների հետ, ընդունվում է զինվորական դպրոց, որպեսզի տիրապետի ռազմական արվեստին և նվիրվի հայրենիքի ազատագրմանը։

Ավարտելով ռազմական դպրոցը, 1757—1758 թ. իբրև սպա մասնակցելով անգլիական բանակի կռիվներին՝ Ֆրանսիայի դեմ, Հովսեփ Էմինը հետագայում մեկնում է Թուրքահայաստան, ապա պարսկահայության մեջ եռանդուն աշխատանքներ է տանում իր ծրագրերն իրականացնելու համար։

Հովսեփ Էմինի ծրագրերը պարզված են ներքևում հիշված գրքում և այդտեղ զետեղված բազմաթիվ նամակներում։

Հովսեփ Էմինը միանգամայն իրավացի կերպով տեսնում էր, որ Վրաստանը նույնպես շահագրգռված է Անդրկովկասը թուրք-պարսկական լծից ազատելու հարցում, նա մեծ հույս ուներ Վրաստանի վրա և առաջ էր քաշում Վրաց Հերակլ թագավորի գայիսոնի տակ վրացա-հայկական պետություն ստեղծելու հարցը։

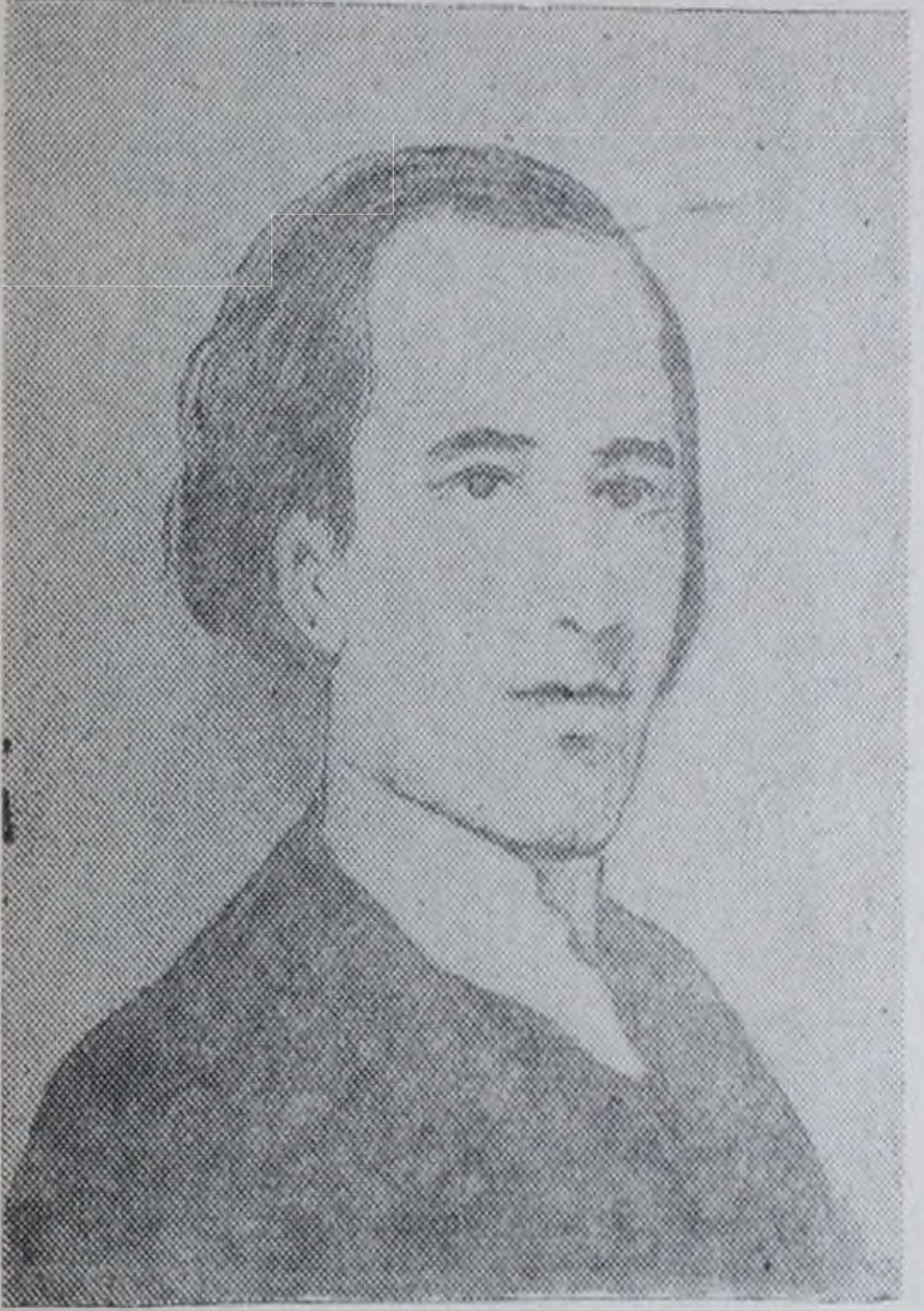

Հովսեփ Էմին

Այդ ծրագրի իրականացման համար Հովսեփ Էմինը իր մի շարք նամակներում բանակցություններ է սկսում Հերակլ թագավորի հետ և 1759—1760 թվականներին Հալեբի ճանապարհով մեկնում է Թուրքահայաստան, հետո լինում է Էջմիածնում, այդտեղից անցնում է Թիֆլիս։

Ներքևում հիշատակվող գրքում պարզվում է Էջմիածնի կաթողիկոսի և կղերի թշնամական վերաբերմունքը դեպի Հովսեփ Էմինի ծրագիրը։

Հովսեփ Էմինի գրքից պարզվում է նույնպես նրա համակրությունը և սպասելիքները ռուսական մեծ ժողովրդից։ Նա մի շարք տեսակցություններ է ունենում Պետերբուրգում և աշխատում է Ռուսաստանի միջոցով ազդել Հերակլի վրա, հայ-վրացական ազատագրական պայքարն իրագործելու համար։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1548. The Life and adventures of Josebh Emin, an Armenian. Written in Enclich by himself. London. Printed in the Vear. 1792.

1549. Life and adventures of Emin Joseph 1726—1809. Writtes by himself. Calcutta˙ 1918.

[Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները։ Հիշողություններ և նամակներ։ I անգամ տպագրվել է Լոնդոնում 1792 թ., II անգամ Կալկաթայում 1918 թ. Հովսեփ Էմինի թոռան թոռ՝ Էմին Աբգարի առաջաբանով, ծանոթություններով և նոր գտնված նամակներով]։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1550. **Бутков П. П.**—Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Т. II. С. Петербург. 1899. стр. 141.

1551. Գրիգորյան Զ.—*Մի էջ Հովսեփ Էմինի քաղաքական հայացքներից։ Երևան. Պետ. Մանկավարժական Ինստ-ի գիտական աշխատություններ։ Հտ.* I. *Երևան. 1940. էջ 54—77։*

1552. Լեո.—*Հայոց պատմություն։ Նորագույն շրջան։ Մաս.* I. *Երևան. 1926. էջ 71--77։*

1553. Լեո.—*Հայկական տպագրություն։ Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում։ Հտ. Բ. Թիֆլիս. 1901. էջ 473—477։*

1554. Պողոսյան Ս.— *Հայ ժողովրդի պատմություն։ (Սղագրված դասախոսություն. ձեռագրի իրավունքով)։ Պրակ* V. *Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետհամալսարան։ Երևան 1941. էջ 128—140։*

ՉԱՄՉՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ

Չամչյան Միքայել վարդապետը (1738—1825 թ. թ.) գրել է ընդարձակ Հայոց պատմություն՝ հենվելով հայ պատմագրերի հաղորդած նյութերի վրա, հաճախ էլ նրանց խոսքերով պատմելով անցքերը։ Մ. Չամչյանը լայնորեն օգտվել է նույնպես եվրոպական աղբյուրներից և փաստաթղթերից։

Չամչյանի պատմությունը երեք մեծածավալ հատոր է կարևոր աղբյուր է XVIII դարի հայ պատմագրության։

Չամչյանը գրել է նույնպես՝ «Խրախճան պատմութեան Հայոց», որ համառոտ պատմությունն է հայոց, «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» մեծ գործը, որ ունի նաև իր համառոտ հրատարակությունը։ Մ. Չամչյանն ունի նաև մի շարք կրոնական գրվածքներ, որոնք չենք հիշատակում։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1555. Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784. ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. ի վեց գիրս բովանդակեալ. և յերիս հատորս տրոհեալ։ Յօրինեալ ի Միքայէլ Չամչեանց։ 1784. ի Թուականութեան Հայոց ՌՄԼԳ. Վենետիկ։

Հտ. Ա. սկսեալ յԱդամայ մինչև ցամ տեառն 441։

Հտ. Բ. սկսեալ յամէ տեառն 441 մինչև 'ի 1080։

Հտ. Գ. սկսեալ յամէ տեառն 1080 մինչև ի 1784։ Եւ աղիւսակք ժամանակագրութ.։

1556, Խրախճան պատմութեան Հայոց։ Յօրինեալ ի Միքայէլ վարդապետէ Չամչյանց։ Վենետիկ. 1811։

1557. Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի։ Յօրինեալ ըստ նախնի ուղղախօսութեան 'ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց։ Վենետիկ. 1779. 600 էջ. [Նույնը Տփխիս. 1826. 660 էջ]։

1558. Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի։ Յօրինեալ 'ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց։ Եւ այժմ նորոգ համառօտեալ աշխատասիրութեամբ նորին առ 'ի դիւրութիւն ուսանողաց։ Վենետիկ. 1801. 335 էջ. [Բարեփոխվածը տպվել է 1831 թ.]։

ՄԱՆՎԵԼ ԿՅՈՒՄՈՒՇԽԱՆԵՑԻ

Մանվել Կյումուշխանեցին (1768—1843 թ. թ.) ծնվել է Հայաստանի Կյումուշխանա (Սպիր) քաղաքում։ Սովորել է իր հայրենիքում և ապա Կարինում՝ ժամանակի հայտնի մարդկանց մոտ XVIII դարի աչքի ընկնող բանաստեղծներից, հասարակական գործիչներից է Մ. Կյումուշխանեցին։ Նա եղել է Էջմիածնի մատենադարանապետ, Ղրիմում և Սևանի վանքում կատարել է շինարարական, լուսավորական աշխատանքներ։

Մ. Կյումուշխանյանը բազմաթիվ աշխատություններ է գրել՝ ա. «Պատմութիւն անցից անցելոց Սևանայ Վանից» բ. «Ազնա գիտելյացն մերոց», գ. «Դեղթափ և թիւրակէս», դ. «Կըշիռ որպիսածանոց», ե. «Լուծ արմատոց», զ. «Նամակ ուղղված Վենետիկի Մխիթարյաններին, է. «Փորձաքար տումարին. Լեռն Փաքին առաջնոց»։

Իր պատմության մեջ Մ. Կյումուշխանեցին գրում է ժամանակակից գլխավոր անցքերի մասին։ Նկարագրում է ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևանի և շրջակա գավառների գրավումը [1827—1828 թ. թ.], Պարսկաստանի քաղաքական դեպքերը և ի միջի այլոց «Սպանումն դեսպանին Ռուսաց», որտեղ պատմում է Ա. Ս. Գրիբոյեդովի սպանության մասին։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ ԵՆ

1559. Պատմութիւն։ Արարատ. 1915. էջ 741, 865։ 1916 թ. էջ 96, 273, 390։ 1917 թ. էջ 63, 148, 507, 750. [Հրատ. Բաբկեն վ. Աղավելյանի]։

1560. Անձնական պատմութիւն Մանուէլ Կիւմիւշխանեցի վարդապետի Ալթունեանի կամ Շահինովի։ Յօրինեալ յինքնէ ի Սիւնեաց գաւառ ի ծովակին Գեղամայ ի Սևան կղզի... 1830։

Դիվան Հայոց պատմության. գիրք ԺԲ. Թիֆլիս. 1917. 258 էջ։

1561. Մանուէլ վարդապետի Կիւմիւշխանեցւոյ Պատմութիւն անցից անցելոց Սևանայ Վանու Վաղարշապատ. 1871. 115 էջ։ [Նույնը արարատ. 1871. էջ 10—17, 80—89, 144—151, 211—216, 261—263]։

1562. Լուծ Արամատոյն մերոյ. յօրինեալ ՚ի Մանուէլ վարդապետէ Շահինեան Կիւմիւշխանեցւոյ։ ՚Ի Տփխիս. 1832։ Տպեալ ի Կոստանդնուպօլիս Յօրթագիւղ. 1841. 172 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1563. [Աղանյան Գյուտ ք.]։—Դիվան Հայոց պատմության. գիրք ԺԲ. Թիֆլիս. 1917. (Առաջաբանը)։

1564. Բաբկեն վ.—Մանվել վարդապետը Ա. Ս Գրիբոյեդովի մասին։ Արարատ. 1914. էջ 161—163։

ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ալամդարյան Հարությունը (1796—1834 թ. թ.) ծնվել է Աստրախանում, գործել է Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Նոր-Նախիջևանում իբրև մանկավարժ։ Եղել է (1824—1830 թ. թ.) Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ, նրա աշակերտներից են եղել՝ Խ. Աբովյանը, Ս. Նազարյանը։

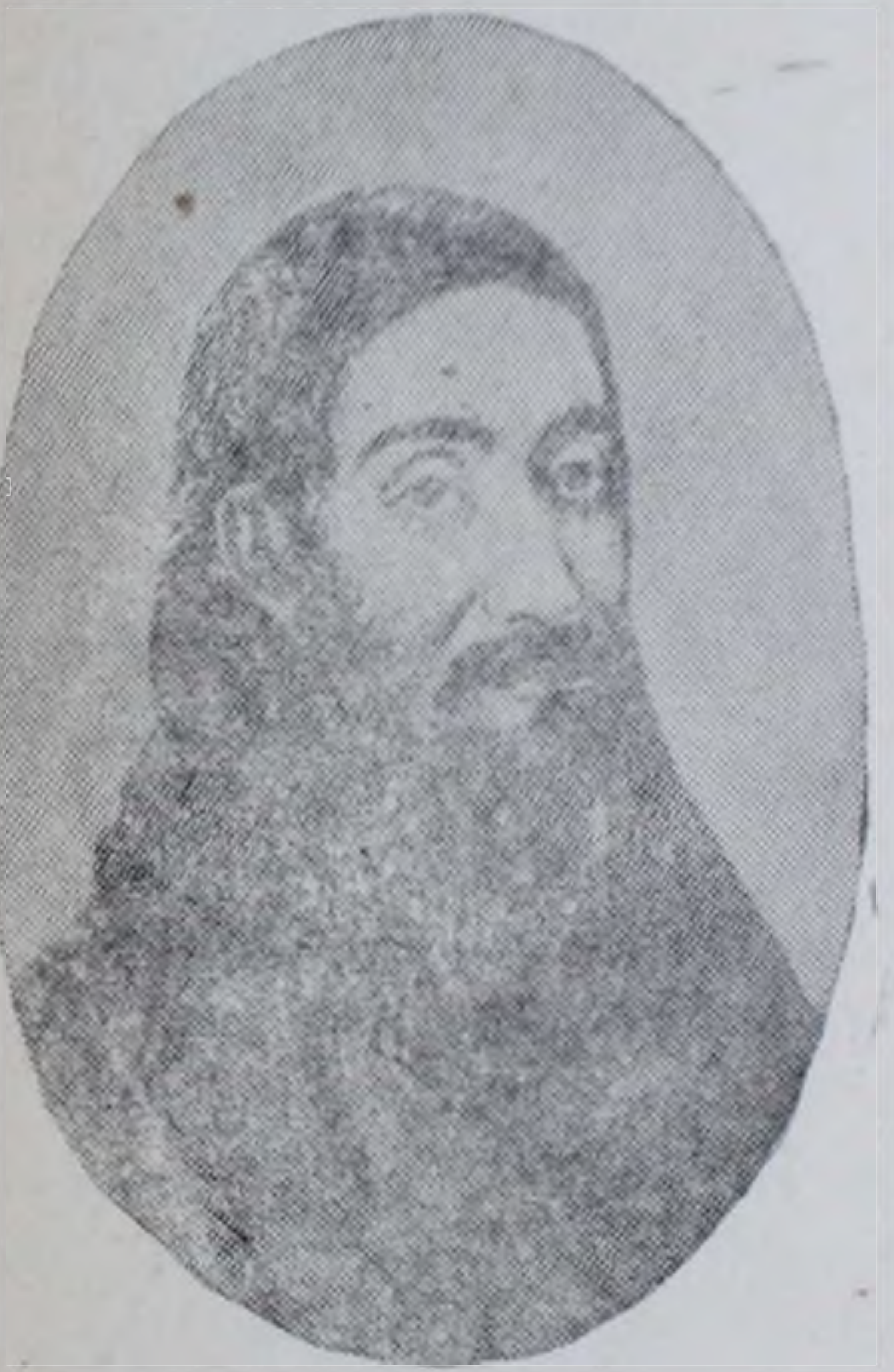

Հարություն Ալամդարյան

Հ. Ալամդարյանը գրել է բանաստեղծություններ, մանկավարժական գրվածքներ, կազմել է ռուսահայերեն բառարան։ Իր բանաստեղծությունների մեջ նա երգում է՝ Հին Հայաստանը, բնությունը, սերը, ունի նույնպես կրոնական բնույթի ոտանավորներ։

Ալամդարյանի աշխարհիկ բանաստեղծությունները համեմատաբար հաջող են, կրոնական-հոգևորներն՝ անհաջող, ազգային բուրժուական գաղափարներով, ձևով միջնադարյան։

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է

1. Հարություն վարդապետի.—*Ալամդարյանց Ջափաբերականք։ Ս. Պետերբուրգ. 1884. 56 էջ։*

Բովանդակություն.—*«Նազլիւոյս դէմքն էր ճերմակ ու կարմիր» Մոսկվա. 1821։ Նոյն. «Յար վառ է կայծ սիրոյ սիրոյդ». Մոսկվա*

1821։—Սուգ. «Յոյս իմ ի քոյ տես յաշխարհիս» Մոսկվա.1821։—Թշուառութիւն սոխակի. «Յայգուն ընդ աղջամուղջն». Մոսկվա 1821—Զարերգութիւն. «Յերկու ձեռին յերկու մոմ». Մոսկվա 1821։—Ողջոյն հրաժեշտի զաւակաց իմոց. «Հօր համայն որբոյ». Աստրախան. 1823։—Աղօթք. «Էղ անեղ, աներբ...». Տփխիս. 1825։—Տաղաչափութիւն. «Արշալոյս աւորս...». Տփխիս. 1828։—Տաղաչափութիւն. «Յաամ ինկ նորա հրաշ...». Տփխիս. 1827։—Տեսիլ. «Յաղջամուղջ գիշերի...». Տփխիս. 1827։—Աղերս առ ամենա օրհնեալ Տիրամայրն. «Թագուհի փառաց...»։ Տփխիս. 1828։—Ստորագրութիւն Արմիդեայ. «Վաղճանեալ զուգին.». Տփխիս. 1828։—Վարդակորոյս. «Այգանա ահա, այգացաւ ահա». Հաղբատ. 1831։—Սոխակ ի հոգևորս. «Առ քեզ յաւանդ զողջոյն իմ...». Հաղբատ. Կոկոմանք վարդի. «Յարեաւ յոսկեղէն...». Հաղբատ. 1831։—Դաւ երեւակայութեան. «Աչք իմ միշտ առ քեզ պշնուն, սիրելի...». Հաղբատ. 1831։—Գարուն. «Յամսավերջն ապրիլի...» Հաղբատ. 1831։—Յորդորակ առ ուխտաւորս. «Յառաջ քան զբարեբար արեւուն...»։ Նոր-Նախիջևան. 1833։—Կողկողանք առ խաչ փրկչին. «Անարատ Գառին..». Նոր-Նախիջևան 1834։—Աղերս առ Նախավկայ Ամլորդին «Մօր Միածին, անբիծ կուսին». Նոր-Նախիջևան. 1834։—Սաղմոս ԾԵ. «Աստուած, լո՛ւր Յայնի իմում...». Նոր-Նախիջևան. 1834։—Սաղմոս ՃԼԹ. «Ապրեցո՛ զիս, Տէր...»։—Ապաշավ. «Տէր ամենակալ...»։—Ողբերգութիւն Իսրայելի «Ո՞վ է աստ Յակոբ...»։—Բանք մօր խաչելոյն. «Ո՞վ պարտէզ ծաղկալի..»։—Լաց դստերն Յեփթայեայ. «Յառաւօտ կենաց կուսանիս...»։—Մօր Աղեկիզի ողբ քաղձնելի ընդ մահ անդրանկի յօտար աշխարհի. «Հոգեզուարձ դարձիր...»։—Կոծ մեղկաղէտ ծնողաց ի վերայ վաղամեռիկ միա մօր դստեր. «Հրեշտակ շնորհադեմ...»։—Անէծք. «Զկատակերգուս զախտացելովս»։—Անուրջք. «Յառաւօտուց ի յանկողնի...»։—Տապանագիրք. «Ես Հայկ. պարագլուխ.»։—Նիւթք նախապատրաստելը. «Մեծաց անկէ զոլ տիպ բարեաց գործոյ.. »։

2. Краткий Русско-армянский словарь—Сочиненный армянским священником Артемием Аламдаровым. Москва. 1821, 287 стр. Համառոտ բառարան 'ի ռուսաց լեզուէ 'ի հայս։ Աշխատասիրութեամբ Հարութիւն քահ. Մանուկեան Ալամդարեանց։

3. Հրահանգ քրիստոնեական վարդապետութեան ի պէտս մանկանց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ։ Տփխիս. 1825. 94 էջ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միանսարեան Մ. Մ.—*Քնար Հայկական։ Ս. Պետերբուրգ. 1868. էջ 585։*

Հայ գրականության պատմություն։ Գիրք I։ Պատրաստել է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Գրականութ. և Լեզվի Ին-տի բրիգադը։

(Ութերորդ դասարանի դասագիրքը գրել են՝ Ա. «Հին շըրջան» և «Միջին շրջան». Մ. Մկրյան. Բ. «Նոր շրջան»-ի «Հայ գրականության XIX դարի առաջին հիսնամյակում» բաժինը—Ռ. Զարյան։ Երևան. Հայպետհրատ. 1940. էջ 182—186։

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Պատասխանատու խմբագիր Վ. Ն. ԿԱՐՄԵՆՅԱՆ

ՎՖ 8281, Ստորագրված է տպագրության 1941 թ. օգոստոսի 14-ին։
Տպագրական 16 մամուլ. մեկ մամուլում 38,600 տառանիշ.
Պատվեր № 206, տիրաժ 1000.

Լուսհրատի տպարան, Երևան, Տերյան 127, 1941 թ.

ԳԻՆԸ 10 Ռ.

011
Դ-50

Վ.Ց.
Տպ
Գա
Լու

ОВ. ПЕТРОСЯН
Краткая библиография
древней и средневековой
армянской литературы

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

Կազմողից . . . 3
1. Մեսրոպ-Մաշտոց . . . 9
2. Ագաթանգեղոս . . . 13
3. Փավստոս Բյուզանդ . . . 17
4. Մովսես Խորենացի . . . 21
5. Եզնիկ Կողբացի . . . 37
6. Կորյուն . . . 40
7. Եղիշե . . . 44
8. Աբրահամ Երեց Խոստովանող . . . 49
9. Ղազար Փարպեցի . . . 51
10. Հովհան Մանդակունի . . . 55
11. Մամբրե Վերծանող . . . 56
12. Պետրոս Քերթող Սյունյաց . . . 57
13. Դավիթ Հարքացի . . . 58
14. Դավիթ Անհաղթ . . . 60
15. Անանիա Շիրակացի . . . 62
16. Սեբեոս . . . 66
17. Հովհան Մամիկոնյան—Զենոբ Գլակ . . . 68
18. Հովհան Օձնեցի . . . 71
19. Մովսես Կաղանկատվացի . . . 72
20. Սահակ Ձորափորեցի . . . 74
21. Խոսրով . . . 74
22. Ղևոնդ Երեց . . . 76
23. Հովհաննես Դրասխանակերտցի . . . 77
24. Համամ Արևելցի . . . 79
25. Շապուհ Բագրատունի . . . 80
26. Թովմա Արծրունի . . . 82
27. Ուխտանես եպիսկոպոս . . . 84
28. Մեսրոպ Երեց . . . 85

էջ
29. Գիրք թղթոց 86
30. Կանոնագիրք հայոց 87
31. Անանիա Նարեկացի 89
32. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 90
33. Գրիգոր Նարեկացի 91
34. Արիստակես Լաստիվերցի 98
35. Մատթեոս Ուռհայեցի 99
36. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս 100
37. Գրիգոր Մագիստրոս 101
38. Գրիգոր Բ Վկայասեր 108
39. Կարապետ Սասնեցի 108
40. Սամվել Անեցի 109
41. Մխիթար Անեցի 110
42. Հովհաննես Սարկավագ 111
43. Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի) 113
44. Գրիգոր Տղա 118
45. Դավիթ Ալավկա որդի 119
46. Մխիթար Գոշ 119
47. Ներսես Լամբրոնացի 123
48. Մխիթար Հերացի 125
49. Գրիգոր Մարաշացի 126
50. Գրիգոր Սկևռացի 127
51. Մաղաքիա Աբեղա 128
52. Հեթում Բ. Թագավոր 129
53. Վահրամ Րաբուն 130
54. Կիրակոս Գանձակեցի 131
55. Սմբատ Գունդստաբլ 133
56. Վարդան Մեծ 134
57. Վարդան Այգեկցի 136
58. Ֆրիկ 140
59. Կոստանդին Երզնկացի 143
60. Հովհաննես Երզնկացի 146
61. Եսայի Նչեցի 147
62. Գրիգոր Անավարզեցի 148
63. Խաչատուր Տարոնացի կամ Կեչառեցի 149
64. Ստեփանոս Օրբելյան 150
65. Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցի 153

էջ
66. Հովհաննես Դարդել 154
67. Գրիգոր Տաթևացի 155
68. Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց 156
69. Հովհաննես Թլկուրանցի 157
70. Թովմա Մեծոփեցի 161
71. Հովհան Կրոնավոր 162
72. Առաքել Բաղիշեցի 163
73. Առաքել Սյունեցի 164
74. Ամիրտովլաթ Ամասիացի 166
75. Աբրահամ Անկյուրացի 169
76. Սարգիս վրդ. Կաֆացի 170
77. Հակոբ Նետրարենց եպիսկ. Արծկեի 171
78. Մկրտիչ Նաղաշ 172
79. Գրիգոր Աղթամարցի 175
80. Նահապետ Քուչակ 177
81. Վրթանես Սռնկեցի 179
82. Դավիթ Սալաձորցի 180
83. Զաքարիա Գնունյանց եպ. 181
84. Հովասափ Սեբաստացի . . . . , ... 182
85. Մինաս Դպիր Թոխաթեցի 185
86. Ստեփանոս Թոխաթեցի 187
87. Հակոբ Երեց Թոխաթեցի 188
88. Ղազար եպիսկոպոս Թոխաթեցի 190
89. Մարտիրոս Ղրիմեցի 191
90. Գրիգոր Դարանաղցի 192
91. Զաքարիա Սարկավագ 192
92. Հակոբ Կարնեցի 193
93. Պետրոս վ. Ղափանեցի 194
94. Խաչատուր Խասպեկ Երեց Կաֆացի 195
95. Սիմեոն վրդ. Ապարանցի 196
96. Առաքել Դավրիժեցի 197
97. Դավիթ Բաղիշեցի 198
98. Ազարիա վրդ. Սասնեցի 199
99. Հավելված № 1 200
100. Զաքարիա Ագուլեցի 201
101. Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան , ... 202
102. Ասապով 204

Էջ
103. Հովհաննես Նաղաշ 204
104. Նաղաշ Հակոբ 208
105. Պաղդասար Դպիր 209
106. Սայաթ Նովա 212
107. Իսրայել Օրի 216
108. Աբրահամ Երևանցի 218
109. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց 219
110. Ստեփանոս Վրթանիսյան Շահումյան 220
111. Սիմոն կաթողիկոս Երևանցի 221
112. Հակոբ Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան . . . 223
113. Հարություն քհ. Շմավոնյան Շիրազեցի 226
114. Մինաս վրդ. Համդեցի 236
115. Խաչատուր Ջուղայեցի 237
116. Աբրահամ Կրետացի 238
117. Հակոբ Շամախեցի 239
118. Հովսեփ Էմին 240
119. Զամչյան Միքայել 242
120. Մանվել Կյումուշխանեցի 243
121. Հարություն Ալամդարյան 245